



# Tijdschrift voor vrouwenstudies

## *Redactie*

Thea Campagne, Floor van Gelder, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis,  
Riet Paasman, Jannie Poelstra, Annerieke Vos, Jette Westerbeek

## *Redaktieraad*

Anna Aalten, Carla Bal, Jeanne de Bruijn, Rosemarie Buikema,  
Fokkelien van Dijk-Hemmes, Rina Van der Haegen,  
Annemiek Hoogenboom, Marijke de Jong, Jos Knops, Aafke Komter,  
Barbara van Koppen, Selma Leydesdorff, Marijke Linthorst,  
Heidi de Mare, Tineke den Nijs, Jantien van den Oord,  
Renée Römken, Marlies Vulto, Tienka Wiersma.

## *Redaktiesekretariaat*

Saskia Grotenhuis  
Amstelveenseweg 97, 1075 VX Amsterdam

## *Uitgeverij en abonnementenadministratie*

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen  
Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, (080) 22 17 00

## *Abonnementen*

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 140 bladzijden. De prijs van een abonnement bedraagt voor particulieren f 37,50 per jaargang, na het eerste nummer f 26,50, na het tweede f 18,50 en na het derde f 10,—. Losse nummers kosten circa f 14,50. Voor betaling van abonnementsgelden dient een akseptgirokaart te worden afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd, tenzij men één maand voor het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. Nieuwe abonnementen kunnen worden opgegeven bij de abonnementenadministratie.

# Inhoud

- 287 Redactioneel
- 290 Voor mij gaat het lichaam bevrijden, de geest bevrijden en de taal bevrijden samen. Hélène Cixous in gesprek met *Rina Van der Haegen*
- 306 De stem van Dora. Een analyse van de taal in 'Portrait de Dora' van Hélène Cixous *Camille Mortagne*
- 325 'Die scone die mi peisen doet...' De vrouw als opdrachtgeefster van middeleeuwse literatuur *Dini Hogenelst en Saskia de Vries*
- 347 Een mans potentie is een mans eer *Magda Carion*
- 362 Vrouwen en chips. De gevolgen van automatisering voor de arbeidspositie van vrouwelijke administratieve krachten *Ina Veld*
- 381 Prostitutie: ideologie en repressie rond vrouwelijkheid *Judith Vega*
- 398 Empirie en ervaring. Notities in de marge van een discussie *Siebre Miedema en Ineke van der Zande*
- 409 Een noodzakelijke probleemverschuiving voor feministies onderzoek: naar figuraties van vrouwen en mannen *Corrie van der Weele*
- Recensies*
- 417 'The Cinderella Complex. Women's hidden fear of independence' van Colette Dowling *Hanne Groenendijk*
- 421 'Docenten over onderwijs aan meisjes. Positieve diskriminatie met een dubbele bodem' van Paul Jungbluth *Lonneke Goemans en Ankie Veneberg*
- 424 'Women and Revolution. A discussion of "the unhappy marriage of marxism and feminism"', onder redactie van Lydia Sargent *Liesbeth Bervoets*

*Verslag*

426 Bèta-vrouwen in Berlijn *Ria Hooghiemstra, Dorly Deeg,  
Greetje de Jong*

429 Kroniek

433 IAV-inventarisatie vrouwenstudies

442 Gegevens over de auteurs

# Redactioneel

We openen dit nummer van het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* met een interview dat Rina Van der Haegen had met de franse schrijfster en literatuurtheoretika Hélène Cixous. Nadat we in enkele voorgaande nummers al aandacht besteed hebben aan het begrip 'écriture féminine' en aan een aantal schrijfsters die rond dit begrip gegroepeerd kunnen worden, leek het ons een goed idee een van deze schrijfsters nu zelf aan het woord te laten.

Door Cixous' stijl en woordgebruik worden we tijdens het lezen opmerkzaam gemaakt op de verschillende 'betekenissen' die een tekst in zich draagt. Aan deze schrijfpraktijk ligt een denken ten grondslag waarin het begrip 'differentie' centraal staat. Daarmee zet Cixous zich af tegen het gebruikelijke denken, dat gebaseerd is op oppositionele begrippenparen; zo worden bijvoorbeeld de kenmerken die wij hechten aan de begrippen 'man' en 'vrouw' als tegengesteld aan elkaar opgevat. Cixous doet in dit opzicht voor degenen die deze 'tegegengestelden' ter discussie stellen – onder andere zij die vrouwenstudies praktiseren – belangwekkende uitspraken.

Rina Van der Haegen stelt Hélène Cixous een aantal vragen van meer introducerende aard, omdat de intellectuele kontekst van haar werk en denken in Nederland tamelijk onbekend is; daarnaast gaat Rina in op recente ontwikkelingen binnen haar werk en op actuele discussiepunten. Bij de vertaling van de franse tekst gingen onvermijdelijk bepaalde, voor Cixous wezenlijke, taalelementen als ritme en muzikaliteit verloren. In haar vertaling heeft Agnès Vincenot echter gepoogd het specifieke van de spreektaal te redden door zoveel mogelijk aan te sluiten bij de wijze waarop Cixous haar ideeën formuleerde.

In haar artikel 'De stem van Dora' analyseert Camille Mortagne vervolgens de syntaxis en het woordgebruik van Hélène Cixous. Zij laat zien hoe Cixous de taal gebruikt, 'bespeelt' in haar herschrijving van Freuds weergave van Dora's geschiedenis en daarmee Dora's gestokte stem doet spreken.

Dat vrouwen ook in de middeleeuwen binnen de literaire produktie van zich deden spreken, beschrijven Saskia de Vries en Dini Hogenelst in 'Die scone die mi peisen doet'. In tegenstelling tot wat men gewoonlijk denkt over de positie van de vrouw in de middeleeuwen, laat hun vraagstelling ten aanzien van de literaire produktie in die tijd ons zien dat vrouwen in ieder geval als mecenas hun invloed konden doen gelden. Als opdrachtgeefster bepaalden zij mede wat er geschreven werd en hoe.

Over het algemeen staat bij vrouwenstudies het funktionieren van vrouwen binnen de maatschappelijke en historische kontekst centraal. Hoewel de positie van vrouwen veelal in verband wordt gebracht met die van mannen, vormen vrouwen het uitgangspunt. Magda Carion kiest in haar artikel 'Een mans potentie is een mans eer' voor de omgekeerde weg. Haar vertrekpunt is de positie van noord-afrikaanse gastarbeiders. Ze beschrijft de man-vrouw-verhouding, het mannelijkheidsethos en de beleving van eer bij mannen in de noord-afrikaanse kulturen; daarbij doet ze een poging te begrijpen waarin de seksuele problemen die zich voordoen wanneer deze mannen in westerse landen verblijven, hun oorzaken vinden.

Ina Veld schrijft over de onherroepelijke opmars van de chip en de gevolgen van de automatisering voor de werkgelegenheid. Juist die sectoren waar veel jonge vrouwen een baan vinden, op kantoor bijvoorbeeld, zullen de komende tijd drasties inkrimpen. De chip werkt in steeds meer gevallen waarin het op routinematig werk aankomt, sneller en goedkoper dan een mens, sluit menselijke fouten uit en bespaart bovendien energie, ruimte en grondstoffen. Vrouwen- en vakbeweging zullen moeten proberen op deze technologische revolutie greep te krijgen.

In haar artikel over prostitutie bespreekt Judith Vega een aantal kenmerkende sociologische visies op dit onderwerp en evalueert vervolgens de ideevorming daarover in het huidige feminisme. Van iedere visie geeft ze in kort bestek aan welke mogelijkheden deze biedt tot inzicht in het verschijnsel prostitutie, en ook welke beperkingen eraan verbonden zijn. Het meest belovend acht zij gedegen sociaal-historisch onderzoek vanuit een materialistisch-theoretisch kader, waarin de begrippen *subjeet*, *seks* en *seks*onderdrukking principieel als ideologische konstrukties worden opgevat.

In 'Empirie en ervaring. Notities in de marge van een discussie' reageren Siebren Miedema en Ineke van der Zande op Maria Mies (zie

nummer 9, maart 1982). Zij verwijten haar een positivisties standpunt. Daarbij gaan ze vooral in op de wetenschapsfilosofiese en methodologische aspecten van de discussie over de wetenschappelijke identiteit van vrouwenstudies. Zij achten in de voor vrouwenstudies specifieke relatie tussen wetenschap en politiek het verband tussen empirie en ervaring van groot belang; in de discussie tot nu toe is dit naar hun mening een onderbelicht gebleven aspect van de relatie tussen handelen en kennen.

Verder brengt Corrie van der Weele in deze diskussierubriek het standpunt naar voren dat vrouwenstudies zich niet, zoals in het bijzonder in actieonderzoek gebeurt, uitsluitend moet richten op bestudering van de positie van vrouwen. Geïnspireerd door concepties van de socioloog Norbert Elias pleit zij voor een benadering waarin recht wordt gedaan aan de verwevenheid van de positie van vrouwen met die van andere maatschappelijke groeperingen.

De recensierubriek bevat besprekingen van boeken over het Assepoestercomplex bij vrouwen, over onderwijs aan meisjes en over de integratie van marxisme en feminisme.

Eén verslag is er: van een bèta-vrouwen-kongres in Berlijn. Tenslotte hebben we in dit nummer weer het jongste IAV-overzicht van lopend onderzoek op het gebied van vrouwenstudies opgenomen.

# Voor mij gaat het lichaam bevrijden, de geest bevrijden en de taal bevrijden samen

Hélène Cixous in gesprek met Rina Van der Haegen

RH 'Over de seksuele differentie (...) ' is de openingszin van *Le sexe ou la tête?*; even verder in dezelfde tekst kondigt u 'de affirmatie van de differentie (...) ' aan.<sup>1</sup> Ik vind dat deze citaten de inzet van uw werk kenmerken. Deze inzet zou ik, globaal en theoreties gezegd, willen karakteriseren als de *praktijk van een differentieel denken*. Zou u willen uitleggen waarom u voor deze inzet gekozen hebt?

HC<sup>2</sup> Ik heb niet 'voor deze inzet gekozen'; de werkelijkheid, die evengoed driftmatig, cultureel, tekstueel als politiek is, heeft deze mij met volle kracht opgedrongen.

Ik geloof dat ik nooit anders geleefd heb dan in de ruimte, in de sfeer, in het klimaat van de differentie. Ik werd in een wereld van verschillen geboren: ik heb leren spreken, ik heb het woord genomen in de stroom van een politieke, linguïstiese, culturele, symboliese wereld waar het steeds om verschillen en strijd tussen de verschillen ging. Strijd tussen specificiteiten die probeerden elkaar weg te moffelen, elkaar te verpletteren, in alle bekende vormen; de strijd bijvoorbeeld tussen kolonialisme en gekoloniseerde was in mijn jeugd de meest zichtbare, met al de verdringing die de kleinering, de vernieling en de dreigende uitroeiing van een volk met zich meebrachten. Wat ik allereerst

1. H. Cixous, 'Le sexe ou la tête?', in: *Les Cahiers du GRIF*, nr. 13; Elles con-sonnent, Femmes et langages II, Brussel 1976, respectievelijk p. 5 en p. 13.

2. Hélène Cixous is de schrijfster van een 25-tal boeken: zie hiervoor de bibliografie aan het eind van dit artikel. In *Tijdschrift voor vrouwenstudies* werd haar oeuvre tot nog toe vooral gepresenteerd in het situerend artikel over 'écriture féminine' van Margret Brüggmann: 'De kleine vuist in de magiese cirkel van het denken. Onderzoeksperspektieven van een feministiese literatuurwetenschap' (nr. 2, 1980, pp. 149-172), evenals in de daar gepubliceerde lezing die ik hield tijdens de Zomeruniversiteit 1981, getiteld: 'Hysterie revisited. Of hoe Dora het spel weigerde mee te spelen' (nr. 7, 1982, pp. 317-338).



van de wereld heb leren kennen, was zijn racisties gebaar, zijn racistiese expansie. Daarom, geloof ik, heb ik nooit anders gedacht dan op een wijze waardoor de differentie gered kan worden, al het differentiële in leven gehouden kan worden.

Later, door de overgang van meisje naar vrouw, heeft dit zich, als in een soort voorrang, als seksuele differentie geartikuleerd. Onherroepelijk gebeurt het, of juist niet, dat men het geluk bijvoorbeeld als vrouw te leven, leeft, of precieser te leven heeft.

Vandaar is de praktijk van een differentieel denken een werk geworden. Vanaf het ogenblik dat ik gebaren maak die gebaren zijn van een 'intellectueel', van een schrijver of van iemand die aan de tekst of aan het vertoog werkt, is datgene wat zich allereerst voor mij aftekent – en het doel wordt, het middel ook en het oord waarin ik mijn denken beweeg – de kwestie van het verschil of van het differentiële.

RH Maar hier rijst mijns inziens toch een vraag: waarom juist *de* seksuele differentie, met andere woorden: waarom *twee* libidinale economieën?

HC Eerst *de* seksuele differentie. We moeten op onze hoede zijn wat de woorden betreft: ze laten het levende van het differentiële of wat aan differentie te voorschijn komt, weinig door.

Er zijn *verhoudingen*, dáár speelt zich iets af. In de verhouding tot de ander komt mijn andere, het andere mijne te voorschijn. Ik bedoel niet: hetzelfde. Ik besef mijn specificiteit, die precies anders is, alleen wanneer de ander toestaat dat ik er iets van te voorschijn laat komen.

Waarom de seksuele differentie? Hier moeten we opletten: het gaat natuurlijk niet om het anatomies-seksuele verschil, het heeft ook niets te maken met het man- of vrouwzijn. Het gaat inderdaad wel om economieën, om verschillen in libidinale economieën.

Een libidinale economie is een economie van het lichaam, dat zelf nooit alleen maar lichaam is: op dezelfde manier als het onbewuste drager is van een geweldige erfenis, draagt het lichaam de sporen van de cultuur. Wat van het lichaam-drager-van-kultuur, van het onder-woorden-gebrachte-lichaam, van het lichaam-dat-woorden-uitbrengt bepalend is voor de (voor mij belangrijke) politiko-poëtiese economieën, dát interesseert me.

De algemene problematiek waarop ik onophoudelijk terugkom, is die van de kommunikatie. Kommunikatie vindt

plaats door de taal, maar ook door het lichaam. Ze is niet alleen een kwestie van spreken, ze is ook de kwestie van het stomme woord, van de uitwisseling tussen een lichaam en een ander, tussen een persoon en een andere. Ik beschouw een persoon als een geheel met vele componenten, zowel psychiese, fysieke, historische als politieke...: duizenden bepalingen maken de persoon uit. Hoe zullen deze twee gehelen met duizenden componenten in kommunikatie treden? Waardoor? Dank zij welke punten van contact? Met welke middelen? En op welke wijze(n)? Welke soort van kommunikatie zal ontstaan?

Ik denk dat de soort van kommunikatie thuishoort in de algemene problematiek van het geven, van de uitwisselingen van weelde, van welbehagen en in zijn hoogste vorm, zou ik zeggen, van liefde; of ik zou misschien zeggen: van liefde en wat liefde betekent, namelijk het geven van goed, van welbehagen... tussen twee mensen, van leven. Als ik voor wat ik doe, voor wat ik denk, voor wat ik produceer, of voor wat ik schrijf afbakenende polen zou moeten aangeven, zou ik zeggen dat dit plaatsvindt tussen de tekst als middel om leven te communiceren en de liefde als eigennaam én soortnaam van alles wat tussen mensen uitgewisseld kan worden. Ik zou deze uitwisseling als een vloed, een stroom kunnen beschouwen; soms zal deze rivier, deze rivier van bloed, van leven door politieke ruimten heen stromen, soms door ruimten die absoluut individueel zijn.

Dit allemaal verzamel ik onder de algemene problematiek van het geven en van wat dit kan betekenen. We zouden de problematiek bijvoorbeeld in sociologische termen kunnen stellen, of in filosofiese: wat is dat eigenlijk, dit hele systeem van geven, ontvangen, schenken, laten gebeuren? 'Gebeuren' is een woord dat ik vaak gebruik. In *Ou l'art de l'innocence* heb ik op alle vormen van 'gebeuren' gewerkt: het moet gebeuren, iemand moet iemand anders gebeuren, iets moet iemand gebeuren, de dingen moeten gebeuren, geschieden, er moet gebeurtenis zijn en dit alles moet juist van de kant van het levende zijn, niet van het dodelijke. De dood kan gebeuren, maar vooral het leven zou moeten gebeuren, en het leven onderhoudt zich, het is uitwisseling. Hier heb ik het voortdurend over, hieraan werk ik steeds: ik ondervraag juist de mogelijkheden, de grenzen van de uitwisselingen. Het is de ekonomie van de liefde in het algemeen die me interesseert.

Hier heeft de differentie een wezenlijke rol, omdat er voor mij inderdaad een bepaalde manier is — die ik met het woord

“‘vrouwelijk’” tussen duizend aanhalingstekens kenmerk<sup>3</sup> — om de ander iets over te brengen of te communiceren. Deze manier van communiceren, van geven, van voeden zelfs, heeft duizend uiterst subtiele modaliteiten, die ik in het kader van mijn ‘séminaire’ bijvoorbeeld bestudeer. Wanneer ik deze manier(en) ‘vrouwelijk’ noem, heeft dit natuurlijk helemaal niets te maken met de klassieke vrouwelijkheid. Het heeft te maken met een ‘verspilling’ — we hadden het net over economie — die hetzij beperkt hetzij overvloedig kan zijn. ‘Vrouwelijk’, ... ik zou een ander woord kunnen gebruiken, ik zou generositeit kunnen zeggen, of ... Maar waarom dan ‘vrouwelijk’? Dit definieert zich mijns inziens in een verhouding tot de kastratie: er is een geweldig verschil dat door de kastratie bepaald wordt. Ik denk dat er manieren zijn om te geven en zich te geven en zichzelf te geven, die uitermate verschillen, naargelang de kastratieangst of de weerstand tegen de kastratie (die ook bij vrouwen aanwezig kunnen zijn maar een komponent blijven van het mannelijke imaginaire) optreden of niet. Dat wil zeggen: vrees ik de kastratie, of niet?, die denkbeeldig is natuurlijk. Van de kant van ‘het vrouwelijke’ zijn er mogelijkheden van moed, moed om te geven — want geven is moedig, zich geven nog moediger — die veel beperkter zijn in een mannelijke economie of in een economie beheerst door de kastratieangst. In de teksten van Clarice Lispector zien we heel goed dat het om een ‘zich geven’ gaat. Tot hoe ver geven, tot hoe ver geef ik me, dat wil zeggen hoe ver kan ik gaan zonder de vrees mij te verliezen als ik me geef — dit is de vraag. Van de kant van een libidinale ‘vrouwelijkheid’ (die niet noodzakelijk alleen van vrouwen is, we kunnen deze ook bij mannen vinden) zijn er oneindig meer vermogens zich te geven, zich in iets te storten met het risico zich te verliezen dan in de zogenoemde mannelijke economieën.

3. De zorg waarmee Hélène Cixous ‘vrouwelijk’, ‘het vrouwelijke’, ‘vrouwelijk schrift’ ... telkens tussen duizend aanhalingstekens wil zetten, herinnert ons aan de eigenlijke functie van dit grafies teken: aanhalingstekens zetten elke vaste, definitieve, samenvattende betekenis op losse schroeven, heffen de mogelijkheid daarvan op; met andere woorden, ze bevrijden woorden van hun waarheidsbestemming. Ik verwijs hier ook graag naar de tekst van Jacques Derrida, ‘La question du style’, in: *Nietzsche aujourd’hui*. Deel 1, Parijs 1973, p. 270.

RH U bedoelt de klassieke mannelijkheid, de falliese?

HC Ja, de mannelijkheid die met het kastratiefantasma verbonden is. En ik denk dat er zogenoemde vrouwelijke economieën zijn, die in staat zijn enorme risico's aan te gaan, welke de zogenoemde mannelijke economieën niet in staat zijn te aanvaarden. Wat mij belangrijk lijkt, is: tot hoe ver kan ik zo ver mogelijk van mijzelf gaan? Het is het afstand nemen, de vraag van het afstand nemen van het ik: tot hoe ver kan ik afscheid nemen van mijn ik, om naar de ander toe te gaan?

RH Wij hebben net de 'Etats Généraux des femmes contre la misogynie dans le monde entier' bijgewoond.<sup>4</sup> Ik vraag me af of ik niet zou kunnen zeggen dat, voor u, vrouwenhaat in kulturele produkties – filosofie, literatuur, ... – te voorschijn komt zodra de seksuele differentie *uitgewist* is?

HC Ja, zeker. Absoluut. En we moeten erover praten. Er zijn afschrikwekkende verschijnselen. Er is een actieve, gewone misogynie, waarvan men alle tekens kent en die toeslaat: ze uit zich, spreekt zich uit, wordt in praktijk gebracht, gerealiseerd, denk aan de aanslag tegen de MLF.<sup>5</sup> Maar er is ook een veel diskretere vorm van misogynie, in de tekst. Deze is nog vreselijker omdat er in plaats van de vernietigingsdaad, van de doodslag, een onzichtbare moord is. Het is een beetje wat Freud zegt: een tekst is tevens iets moordends, dat wil zeggen: hij berust op iets wat bedolven wordt. Men ziet het natuurlijk niet, omdat het begraven is. Er is een verdringing die zó plaatsvindt dat er afwezigheid is, en de afwezigheid is per definitie moeilijk op te merken. Het is de afwezige persoon, het uitgewiste volk, die willen protesteren maar er blijft niets van hen over, behalve een minuskuul spoor, een witte vlek.

In de tekst moet men het symptoom zoeken, de plaats van de verdwijning vinden. Wanneer men teksten-graven leest, teksten

4. Dit gesprek vond plaats enkele dagen na de op 6 maart 1982 te Parijs georganiseerde 'Staten-Generaal' tegen misogynie (anders gezegd, tegen vrouwenhaat in diverse gestalten).

5. De roes van drie dagen internationale vrouwensolidariteit werd op wrede wijze verstoord door het bericht dat tijdens of na de MLF-vrouwendemonstratie van 8 maart 1982, een aanslag gepleegd werd op haar lokalen, waar het weekblad '*Des femmes en mouvements hebdo*' gerealiseerd wordt. Misogynie aanklagen werd er des te prangender door.

die uitgewist hebben, moet men het afwezige proberen op te merken. Soms kan het afwezige opmerkelijk zijn maar daarom nog niet opgemerkt. Maar het is voor mij belangrijker natuurlijk om op teksten te werken waar er integendeel aanwezigheid, inskriptie, terugkomst of opwelling is.

RH Het is ook in dit opzicht dat u deze hartstocht-sympathie voelt voor *Clarice Lispector*.<sup>6</sup> De titel van een van haar boeken parafraserend, namelijk *La passion selon G.H.*, wil ik u vragen iets te zeggen over uw hartstocht voor haar. Zij is in Nederland, naar mijn weten, helemaal onbekend. Bij haar zouden leven, genieten ... én 'schrijven', 'spreken', 'denken' elkaar niet meer uitsluiten maar integendeel in continuïteit met elkaar zijn.

HC Ik zou hier uitvoerig moeten antwoorden. Ik geloof dat wij heel voorzichtig moeten zijn, zo iets kan niet oppervlakkig gezegd worden: zij heeft zoveel en zoveel aspecten behandeld ... Dit als opmerking vooraf.

Allereerst: Ik heb geen hartstocht voor Clarice Lispector. Wanneer zij de *Passion* schrijft, schrijft zij iets heel specifiek dat te maken heeft met passie, dat wil zeggen dat passief is en met lijden gepaard gaat. En zij refereert heel direct aan de passie van Christus. Zo zit het bij mij helemaal niet.

Daarentegen voel ik voor haar *liefde* en *dankbaarheid*. Het zijn heel verschillende dingen. Liefde: ik kan in elk geval niet houden van een vrouw die het 'vrouwelijke' doorlaat, die het 'vrouwelijke', met alles wat het aan mysterieus hebben kan, in schrift brengt. En dankbaarheid, waarom? Dit is het bijzondere aspect van mijn verhouding tot iemand als zij. Het is een schrijfsprobleem: zoals ik in *Vivre l'orange* schreef, was ik, voordat ik de teksten van Clarice Lispector las, als schrijver – maar niet als vrouw – daar waar ik schreef, in de ruimte van het schrijven, alleen. Alleen, omdat ik een vrouw ben die van de kant van de differentie schrijft, met een artikulatie van het 'vrouwelijke' die voor mij van levensbelang is. Maar aangezien de letterkunde per definitie, histories gezien, alle sporen van de

6. Clarice Lispector, een vrouw van joods-oekraïense oorsprong, leefde vooral in Brazilië en schreef haar werken in het portugees. Inmiddels bestaan in franse vertaling: *La passion selon G.H.* (Des femmes, 1978), *Água Viva* (Des femmes, 1980) en *Près du cœur sauvage* (Des femmes, 1982). Nederlandse vertalingen bestaan er niet. Voor Hélène Cixous geeft deze vrouw, die in 1977 overleden is, op voorbeeldige wijze vorm aan een 'vrouwelijk schrift'.

kultuur draagt, wat wil zeggen dat er bijna geen vrouwen zijn die een schrift geproduceerd hebben dat getuigt van een 'vrouwelijke' economie, waren degenen die ik in de wereld van het schrijven ontmoette — het is een wereld apart, niet de wereld van de werkelijkheid in eigenlijke zin —, mannen. Er zijn vele teksten van mannen die ik bewonderenswaardig vind, degenen die nooit de pretentie of de wil gehad hebben om in de plaats van vrouwen te spreken, al vindt men bij vele teksten van mannen, vooral bij dichters, een sterke doordrongenheid van het 'vrouwelijke'. Ik was dus, schrijvend in het tijdperk waarin ik schrijf, en om echt historische redenen, zeer alleen. Toen ontdekte ik dat er, aan de andere kant van de wereld en in hetzelfde tijdperk als het mijne, een vrouw bestond, een vrouw die een absoluut subliem en monumentaal werk schreef, waarin men sporen, aanduidingen, weerkaatsingen ziet van de schittering van wat ik als specifiek 'vrouwelijke' inscriptie kenmerk.

Zij schrijft niet alleen, zij denkt ook. Zij laat op zeer unieke wijze in haar schrift een manier van denken doordringen die men 'Weltanschauung' zou kunnen noemen, een nauwkeurige analytische verhouding tot de wereld — de grootste filosofieën waard overigens.

Ik zie dus, ik (h)erken dat er iets bestaat zoals ik gewenst had dat het zou bestaan, maar dat ik tot dan toe nog niet gezien had. Maar goed, het bestaat. Ik houd ervan, ik ben erdoor verrukt, ik voel me erdoor ook gerustgesteld, omdat ik dacht: zal ik nog vijfentwintig jaar moeten wachten? Ons tijdperk belooft zoiets in elk geval. Er is de vrouwenbeweging, iets heeft zich bevrijd. Er zal dus iets komen. Maar ik had geen zin om te wachten. En ik wachtte omdat het in Frankrijk niet gebeurde. Maar het gebeurde elders.

RH Ik zou graag verder willen gaan vanuit Clarice Lispector. Volgens uw eigen woorden 'geeft Clarice Lispector het stille ademen van een roos te beleven'<sup>7</sup>; u noemt haar kunst een 'leven-schrijven'.<sup>8</sup> 'Zij ontvangt het oproepen dat in de dingen ligt.'<sup>9</sup> Dat wil zeggen, zij laat komen, dichtbij komen, *dichter*

7. H. Cixous, 'Poésie, e(s)t Politique?', in: *Des femmes en mouvements hebdo*, nr. 4, Parijs, 30 nov.-7 dec. 1979, p. 32.

8. H. Cixous, 'L'approche de Clarice Lispector', in: *Poétique*, nr. 40, Parijs 1979, p. 409; en H. Cixous, *Ou l'art de l'innocence*. Parijs 1981, p. 56.

9. H. Cixous, 'L'approche de Clarice Lispector', a.w., p. 409.

komen; zij ontvangt de dingen, zij steekt haar handen uit naar het levende.

Soms komen de dingen inderdaad, levend, vrolijk ... Maar, hoewel ik wel de les van geduld en de les van langzaamheid van Clarice Lispector wil volgen, hoe te doen zodat dit gebeuren plaatsvindt? Met andere woorden, bestaan er gunstige omstandigheden – en welke – voor het ontwikkelen van een dergelijke tedere en delikate aandacht?

HC Er is inderdaad de les van het niet-vergeten: haar kunst is een kunst van uitgraven, van weer te voorschijn laten komen van wat door bijvoorbeeld onoplettendheid begraven is. Zij is aandachtig. Het lijkt banaal, maar het is integendeel heel moeilijk. Ik meen dat zij attentievolle praktijken van liefde, van geduld heeft, die het mogelijk maken dat de dingen op hun eigen ritme komen. Dit vraagt tijd.

Ik zou willen zeggen dat het schrijven *hier* op zijn plaats is, want schrijven vraagt tijd. Per definitie is schrijven tijd en ruimte. Clarice heeft begrepen dat schrijven allereerst de tijd van het plaatsvinden, de tijd van het plaatsmaken is. Het schrijven is plaats, de tekst is plaats, wereld, ruimte. Het gaat niet om verhalen: een verhaal vertellen maakt dat geen 'plaats' ontstaat. Bovendien is een verhaal kort: het wordt verteld en het is afgelopen. In plaats van een verhaal dat altijd al afgelopen is, maakt de tekst plaats en geeft hij tijd.

Dan gebeuren inderdaad de waardevolste, de fijnste, de lichtste, de kleinste dingen, die overigens ook de dingen zijn die in de liefde plaatsvinden. In de liefde gaat men plotseling naar iemand kijken, zelfs twee uur lang naar sproeten op een gezicht of naar de vorm van een lip. Maar hiervan weten we dat het een overtreding is van de werkelijkheid: we praten ons aan dat het verboden is, we doen zoiets slechts in het geheim, in het privé. Toch, is *dít* leven. Daar ziet men op de wijze van iets te laten zijn en niet in één blik te vernietigen. Hiertoe zijn wij gemaakt en we vergeten het te doen.

Hieraan denkt Clarice wanneer zij schrijft, dit doet zij weer te voorschijn komen, hieraan geeft zij de meeste aandacht. Zodat het *allerkleinste* de grootste plaats in haar teksten inneemt. Haar teksten lezen is voor ons weer een techniek leren. Een liefdestechniek. De liefde is ook een 'technè', ook een praktijk. Maar men vergeet het, verbiedt het zelfs. Vrouwen kennen deze praktijk. Maar zij vergeten dat het mag, of geloven dat het niet

langer mag, of vergeten die te praktizeren, of hebben geen tijd, of zijn ... Wat te doen dan? Eerst liefhebben en dan zulke teksten lezen. Het is een vorm van een actief, politiek, poëtisch gebed. Geen gebed tot God. Het is een meditatie met een oponthoud, met een opheffing van de overhaasting van het ik, van mijn andere.

RH Aansluitend op wat u net noemde 'een politiek, poëtisch gebed', wil ik de vraag opperen van het bondgenootschap tussen poëzie en politiek.

HC We zouden misschien twee politieken moeten onderscheiden: de strijdende politiek en de poëtische politiek. Ze zijn moeilijk aan elkaar te koppelen. Het is het dagelijks probleem van 'des femmes'.<sup>10</sup> Er zijn noodzakelijke actieve momenten waarin een soort oorlog is, die wij echter niet niet kunnen voeren omdat hij tegen ons gevoerd wordt. En er is de tijd van het meditatieve, poëtische, reflexieve politieke.

Het is een moeilijk probleem. Ik schreef erover in *Vivre l'orange*. Als er oorlog gevoerd wordt, is het moeilijk ruimte te vinden, te laten voor vrede. Daar heb ik niets te zeggen, ik denk dat slechts de praktijk oplossingen kan vinden of artikulatiewijzen suggereren. Persoonlijk, subjectief dus, ben ik eerder aan de kant van het poëtische, of het langzame, of het meditatieve, of het teruggetrokkene, dan aan de kant van de strijd, maar ik wil, wat dit aangaat, niemand bekeren. Het ene is het andere niet, maar het maakt het andere mogelijk. Het is moeilijk, het is een hele dialektiek.

RH Het is voor u een levensbelangrijke ontmoeting.

Wanneer u zegt: 'De poëtische praktijk is tevens de krachtigste en de meest verstrikkende, juist omdat ze in de taal plaatsvindt'<sup>11</sup>, zijn er twee elementen. Waarom is ze de *krachtigste*?

HC Er zijn tijden waarin geen poëzie plaatsvindt. Gedurende de oorlog bijvoorbeeld. Wanneer er dood is, wanneer iemand groot gevaar loopt, dan stopt men echt met schrijven en lezen. Deze

10. Hiermee doelt Hélène Cixous op die welbepaalde vrouwenbeweging, verbonden aan de uitgeverij 'des femmes', die tevens de 'Staten-Generaal' tegen misogynie georganiseerd had.

11. H. Cixous, 'Poésie, e(s)t Politique?', a.w., p. 30.



kunnen dan niet meer, andere dingen dringen. Daar ziet men ook het prille van de poëzie. Maar er bestaat ook een kracht zoals die van Akhmatova, een vrouw, een somptueuze dichteres. Gedurende dertig of veertig jaar van een politiek stelsel van totale verplettering in de Sovjet-Unie, heeft Anna Akhmatova geschreven en iets van het allerzeldzaamste van het denken gered. Wanneer de politieke wereld op u afkomt en u onbarmhartig verplettert, moet u adem door de verplettering heen laten gaan. In de politieke inzetten van wereldomvang raakt de poëzie misschien zoiets als het beschermen van een denkminimum. Maar wanneer er spoedgevallen zijn en mensen in dodelijk gevaar geholpen moeten worden, is er geen tijd om te schrijven, heeft men er niet eens zin in. Om te schrijven is er tijd nodig, en die is er niet als er ontploffingen, bombardementen, aanslagen zijn.<sup>12</sup>

Nu, wat betekent voor mij de poëtische praktijk als politiek instrument. Voor mij gaan het lichaam bevrijden, de geest bevrijden en de taal bevrijden samen. En omdat ik weet dat schrijven mijn leven zelf is, ben ik bijzonder gevoelig voor de verdringing in de taal, voor het verbod om op vrije wijze te spreken, voor de voortdurende opsluiting van het woord in heel kleine hokjes, voor het verbod om te genieten, dat op de taal in het algemeen drukt. Deze dingen bedreigen in het bijzonder vrouwen, zij die van de taal willen genieten. Ik denk dat het 'vrouwelijke' graag in de taal leeft, net als een vis in het water. Vrouwen scheppen behagen in de taal, maar het is verboden, evenals alle genietingen van vrouwen, evenals alles wat oraal is.

Voor mij is schrijven verbonden met oraliteit: ik wil het orale schrijven. Wat ik in de taal wil laten doordringen is de dimensie van lied, van muziek, het genot dat de taal/de tong mogelijk maakt maar dat door de gewoonte van het vertoog en door de Wet, door alle wetten, verboden is. Ik denk dat het 'vrouwelijk schrift' muzikaal is, dat het tegelijk rigoureuus en grammatikaal is, dat het logies is. Dat wil zeggen dat het poogt heel minutieus, heel nauwkeurig iets te zeggen, zoals vrouwen naaien, borduren, steek na steek. Het werk van Clarice Lispector is een weefsel van een absoluut ongelooflijke precisie, en tegelijk is er een geweldige muzikale ontplooiing van kleuren.

12. De aktualiteit en feitelijkheid hiervan zal lezeressen en lezers na noot 5 niet ontgaan zijn. Ook geeft deze uitspraak tussendoor een indruk van de sfeer van verwarring in de periode waarin dit gesprek gepland was en plaatsvond, hoewel eigenlijk de nodige rust ertoe ontbrak.

- RH Maar gaat het niet om een *andere* logika dan de traditionele?
- HC Het is net als naaien, borduren. Men kan geen steek overslaan: elke steek moet absoluut perfect zijn, even mooi als de vorige. Schrijven heeft noodzakelijk iets stapsgewijs: als men hier overheen springt, is er brutaliteit. Ik denk dat niemand logieser is dan een 'vrouwenlogika'. Niet één filosoof is zo feilloos logies als een 'vrouwenlogika', omdat deze skrupuleus is, omdat er een lijf-aan-lijf verhouding is tot de waarheid (ik weet dat we in de filosofie nooit 'waarheid' moeten zeggen, maar goed ...). Het is net als met het aanraken: als u een lichaam niet uiterst nauwkeurig, niet uiterst skrupuleus aanraakt, zal geen genot plaatsvinden. De 'vrouwenlogika' is de logika van het lichaam: en deze logika is onvermoeibaar hardnekkig.
- RH U zei dus: 'De poëtische praktijk is tegelijk de krachtigste en de meest verstrikkende, omdat ze juist in de taal plaatsvindt.' Ik zou graag willen dat u nog even op dat '*verstrikkende*' ingaat.
- HC Men kan inderdaad in de schijn vallen, in de woordenkraam, in het valse: dit verraaft zich overigens onmiddellijk. Men kan zich ook in woordenpraal sussen. Er is dus een rigoureuus werk, in de taal tegen de taal met de taal, dat onophoudelijk verricht moet worden, zodat er geen verdraaiing noch oplichterij plaatsvinden. De taal kan verleiden, terwijl ze niet hoort te verleiden: ze moet leiden, ons (bege)leiden, begeleid worden.
- RH Ik wil doorgaan, vertrekkend van een stukje tekst in *L'approche de Clarice Lispector*: '(...) we hebben de woorden hun spreekkracht ontnomen, we hebben ze uitgedroogd, tot as gemaakt, gebalsemd, en ze kunnen ons niet meer doen herinneren hoe ze vroeger uit de dingen sprongen als de uitbarsting van hun gelach (...)'.<sup>13</sup>
- Ik geloof dat u daar een enorm discussiepunt raakt: gaat het erom, de band tussen het levende en de woorden te *restaureren* of te *inaugureren*? De woorden 'doen herinneren' en 'vroeger' onthullen eigenlijk uw positie. Zou u deze keus kunnen uitleggen, misschien zelfs illustreren?

13. H. Cixous, 'L'approche de Clarice Lispector', a.w., p. 412.

HC Ik vind de vraag heel goed. Ik zal een kort antwoord geven. Alleen restaureren, natuurlijk niet. Restaureren zou betekenen dat ik geloof dat er in het begin een ander gebruik van de woorden bestond. Dit is uiteraard niet zo: de taal is beslist altijd in hetzelfde systeem van verdringing opgenomen. Als een restaureren plaats zou vinden, dan zou dat zeker niet bestaan uit een terugkeer naar de oorsprong, die niets voorstelt, maar uit het doorgronden van wat zich nú opdringt. Het is nu, in het tegenwoordige, dat er – als men het zo mag zeggen – verleden, verdringing is. En het is nu, in het tegenwoordige, dat het aanwezige er moet zijn.

In de inleiding van *Ou l'art de l'innocence* behandel ik het vraagstuk van de taal. Ik wil graag benadrukken dat het tegelijk ernstig en humoristisch is. Ik vrees altijd dat het aspect van humor ter zijde gelaten of gemist wordt door wie een beetje vlug leest. Door deze tekst lopen toespelingen op Heidegger en op zijn problematiek van de taal die helemaal niet de mijne is. Heidegger behandelt op zeer ernstige toon wat ik altijd lachend zou behandelen. Laat ik zeggen dat ik ten opzichte van de filosofie niet de plichten noch de dwang van de filosofen heb, al filosofer ik – lachend. Ik heb het voorrecht van de dichters: per slot van rekening heb ik de verantwoordelijke onverantwoordelijkheid van de dichters. Ik kan me bijvoorbeeld veroorloven het woord waarheid te gebruiken omdat ik het eigenlijk in de ruimte van de fictie laat groeien en bloeien. Dit wil niet zeggen dat ik immoreel ben; ik geloof dat ik zeer strenge morele wetten heb ten opzichte van de zin of de betekenis die ik wil overbrengen. Maar, als een ieder die poëties schrijft, weet ik dat ik aan de kant van *het mogelijke* schrijf, niet aan de kant van het *verzekeren* van de werkelijkheid.

RH Deze problematiek van restaureren-inaugureren komt in de buurt van de interpretatie volgens welke het om een regressie zou-gaan, om een terugkeer naar *vóór* het spreken, *vóór* het schrijven, *vóór* het denken, het weten...

Ik deel uw mening dat 'het níet al wetende is, maar ook niet onwetend'<sup>14</sup>, met andere woorden dat het niet om een omkering gaat. Zou het niet eerder zo zijn dat 'weten', begrepen als een artikuleren van het andere, een *ander* weten zou te voorschijn doen komen, helemaal bewerkt, omgewoeld...?

14. Hélène Cixous, tijdens haar 'séminaire' van 7 november 1981.

HC Wij zijn gevangengenomen in de ruimte van de cultuur en in de verplichting tot een weten dat een overmeesterend, star, opsluitend weten is. Slechts als wij door de ruimte van het weten heen in de richting van een tweede onschuld gaan, kunnen wij hopen iets van het levende, van de opening, van het mogelijke uit te vinden – terug te vinden. Deze onschuld is daarginds: het is een opening, een nog-niet-weten, dat een fris weten, dat de frisheid van het weten mogelijk maakt.

RH En het heeft niets te maken met een regressie?

HC Helemaal niets. Wij kunnen slechts naar voren gaan, het kan juist alleen maar vooruitgaan zijn.

Ik zei dat het noch inaugureren noch restaureren is, zoals voor een vrouwenlichaam dat frigide is. Als het tot genieten komt, is het niet door inauguratie of restauratie; het is er altijd geweest maar het was gewoon door het verbod, door de dwang, door het kulturele geweld bevroren. Het is een potentieel van mogelijkheden. Daarom zou ik zeggen: ontdooien, warmte teruggeven aan wie die altijd al had.

RH Wat de taal betreft, hebt u het ook ooit gehad over een ‘bevroren’ taal.<sup>15</sup> Ik hou van deze uitdrukking, ze is een vondst: de manier waarop de taal gekodeerd is, blokkeert inderdaad de middelen om het leven, het levende, het lichaam, het lichamelijke te laten horen, door te laten.

RH Een methodiese vraag nog, die ik zou willen stellen ook omdat, in het *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, de vraag naar een eventuele specifieke methode voor vrouwenstudies vanuit meerdere invalshoeken aan de orde is geweest.

In uw onderwijspraktijk wenst u dat uw studentes en studenten de bestudeerde teksten voelen, u probeert ze te laten ‘leven’: u probeert de teksten weer intensiteit te geven zodat ze uw studentes en studenten raken. Dan en alleen dan stelt u de vraag ‘wat betekent het?’, omdat deze vraag, als ze eerder gesteld wordt, de weg naar ‘hoe word ik geraakt?’ afsnijdt.<sup>16</sup> Dit lijkt me belangrijk en interessant.

15. H. Cixous, *Ou l'art de l'innocence*, a.w., p. 11.

16. Zie C. Makward, ‘Interview with Hélène Cixous’, in: *Sub-Stance*, nr. 13, 1976, p. 29.

Zou u iets nader willen uitleggen hoe u in ‘vrouwenstudies’ te werk gaat — als ik het zo mag noemen — en ook hoe u onderwijs geeft in het kader van het *Centre de recherches d’études féminines*<sup>17</sup> te Parijs VIII?

HC Dit is volgens mij echt een vraag waarop geen antwoord gegeven kan worden, omdat eigenlijk alleen de praktijk er antwoord op kan geven: men moet komen en kijken. Als ik u iets zeg, wát ik u kan zeggen, dat zou wie dan ook, welke docent(e) dan ook kunnen zeggen. Per slot van rekening zou elke docent(e) als doel moeten hebben een tekst te doen leven.

Ik heb een praktijk waarvan ik denk dat ze behoorlijk krachtig is — dit wordt me gezegd —, maar ze is per definitie niet definieerbaar. Ze heeft zoveel gemeen met lichamelijke praktijken, met kollektieve praktijken, zelfs met praktijken van gemeenschappelijk leven, van werk vooraf en werk achteraf, van continuïteit ... Wij werken in continuïteit: een groot deel van de personen die het ‘séminaire’ bezoeken, komen sinds jaren. Hoort dit bij het langzame? Ik weet het niet. Het geeft aan het werk een draagwijdte die niets gemeen heeft met de klassieke universitaire praktijk. En hier maak ik geen theorie van, ik praktiseer het.

Daarnaast heb ik een eigenaardige positie: ik lees de tekst als vrouw, maar ook als iemand die schrijft. Met andere woorden, ik heb niet de positie van een lezeres — een positie die absoluut banaal is — maar ik ben direct en persoonlijk in de tekstproduktie geïnteresseerd, ik situeer me altijd bij de bron van de tekst. Aan de receptiekant, maar ook aan de produktiekant; ik ben altijd — zo is mijn aanleg — zeer dicht bij het lichaam van de tekst.

Ik heb eigen methoden die ik nooit tot theoreties lichaam zal konstitueren. Ik zal nooit zeggen dat ik een methode gebruik die voor wie dan ook bruikbaar is, want ik denk dat mijn persoonlijke aanwezigheid, in vlees en bloed, onmisbaar is. Dit

17. Dit centrum, dat geleid en beziel wordt door Hélène Cixous, is de enige plaats in Frankrijk waar vrouwenstudies in geïnstitutionaliseerde vorm plaatsvinden. Deze realisering staat niet los van het experimentele karakter van de sinds 1968 bestaande universiteit van Parijs VIII (vroeger in Vincennes, nu in St.-Denis). In haar ‘séminaire’ exploreert Hélène Cixous vooral de meer theoretische aspecten betreffende ‘écriture féminine’, terwijl zij dit in haar publikaties der laatste jaren meer praktiseert, hoe arbitrair deze scheiding ook mag zijn.

wil niet zeggen dat ik niet alle wetenschappelijke instrumenten gebruik, en ook niet dat ik geen klassieke tekstuitleg produceer; dit wil niet zeggen dat ik me niet bedienen van leestechnieken die overigens zeer goed uitgewerkt zijn, in Parijs VIII bijvoorbeeld. Maar het wil zeggen dat ik mijn eigen leeslichaam, mijn lezende lichaam inbreng, mijn eigen lichaam dat met de tekst één lichaam vormt.

Ik heb mijn gewoonten, mijn manieren, dat is waar, zoals bijvoorbeeld in vogelvlucht lezen, op een afstand luisteren, en dan van dichterbij, of de tekst onder de loep nemen... duizend dingen. In ieder geval beschouw ik een tekst als een soort persoon: ik kom, ik ga, ik draai om een tekst zoals ik bij een persoon zou rondgaan, dichterbij komen of stilstaan.

Vertaling<sup>18</sup> : Agnès Vincenot

18. Voor de vertaling evenals voor de suggesties bij de uitwerking van de tekst, wil ik Agnès bijzonder hartelijk danken. Dank zij haar medewerking kan deze tekst in het nederlands aangeboden worden.

*Bibliografie van de boeken van Hélène Cixous*

- Le Prénom de Dieu*, Grasset, 1967.  
*L'Exil de Joyce ou l'Art du Remplacement* (thèse de doctorat d'Etat), Grasset, 1968.  
*Dedans*, Grasset, 1969.  
*Le Troisième Corps*, Grasset, 1970.  
*Les Commencements*, Grasset, 1970.  
*La Pupille*, Cahiers Renaud-Barrault, 1971.  
*Un vrai Jardin*, l'Herne, 1971.  
*Neutre*, Grasset, 1972.  
*Tombe*, Le Seuil, 1973.  
*Portrait du Soleil*, Denoël, 1973.  
*Prénoms de Personne*, Le Seuil, 1974.  
*Révolutions pour plus d'un Faust*, Le Seuil, 1975.  
*Un K. incompréhensible: Pierre Goldman*, Bourgois, 1975.  
*La Jeune Née*, in samenwerking met Catherine Clément, 10/18, 1975.  
*Souffles*, Des femmes, 1975.  
*La*, Gallimard, 1976.  
*Partie, Des femmes*, 1976.  
*Portrait de Dora*, Des femmes, 1976.  
*Angst*, Des femmes, 1977.  
*La Venue à l'Ecriture*, in samenwerking met Annie Leclerc en Madeleine Gagnon, 10/18, 1977.  
*Le Nom d'Oedipe*, Des femmes, 1978.  
*Préparatifs de Noces au-delà de l'Abîme*, Des femmes, 1978.  
*Anankè*, Des femmes, 1979.  
*Vivre l'orange*, Des femmes, 1979.  
*Illa*, Des femmes, 1980.  
*Ou l'Art de l'Innocence*, Des femmes, 1981.

Camille Mortagne

## De stem van Dora

Een analyse van de taal in 'Portrait de Dora' van Hélène Cixous

### *Inleiding*

In het laatste boek van Hélène Cixous, *Ou l'art de l'innocence*, komt een vrouw voor die 'vreest, verstomd, in het verleden, te sterven'. De wet die ze haat én eerbiedigt, schrijft haar voor: 'Ne dis-pas-dis, ne sache pas ce que tu sais. Crois ce que tu ne crois pas.' Dat wil zeggen: 'zeg-niet-zeg, weet niet wat je weet. Geloof wat je niet gelooft.'

Deze vrouw is 'Noedipa, de dochter-vrouw van Ne, de god O' (p. 44). Hardop gesproken klinkt de naam Noedipa als ne-dis-pas. Ne is Niet, de god die beveelt: Niet zeggen, niet weten, niet doen... De god O, le dieu O, is de god Nul, Zero, maar ook, omgekeerd gelezen, *odieux*, dat is afschrikwekkend. De god aan wiens wet Noedipa onderworpen is, is even afschrikwekkend als een Nul. Ernst en humor, speelsheid en creativiteit, kenmerken Cixous' omgaan met de taal.

De parallel tussen Noedipa en Dora lijkt me evident.<sup>1</sup> Dora is bij Freud in analyse omdat ze ziek en lastig is. Ziek, ze heeft last van

1. In haar artikel, 'Hysterie revisited. Of hoe Dora het spel weigerde mee te spelen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, nr. 7, 1981, pp. 317-338, geeft Rina Van der Haegen een overzicht van de omstandigheden waarin Dora verkeert wanneer ze bij Freud als patiënte verschijnt. Misschien ten overvloede doe ik hier hetzelfde. Dora is een achttienjarige. Van kinds af aan koestert ze voor haar vader een grote liefde. Haar moeder telt niet mee. Die liefde wordt pijnlijk verstoord als papa met mevr. K. een liefdesaffaire blijkt te hebben. De zaak wordt op de spits gedreven, omdat de heer K. met Dora eenzelfde soort verhouding blijkt te willen beginnen. De familie K. is al jaren bevriend met Dora's vader. Dora heeft zowel met de heer als met mevr. K. een langdurige (vriendschaps?)relatie onderhouden. Geschokt wijst Dora K.'s voorstellen af en beklaagt zich erover bij haar ouders. Haar vader wil haar niet geloven. Die miskenning is voor Dora onverdraaglijk. Gevoelens van jaloezie, gekrenktheid, verlatenheid, vormen de aanleiding voor een hernieuwde crisis. Dora is al eerder ziek geweest. '...in een analytische situatie met Dora [gaat Freud] op zoek naar de oorzaken van haar hysterische symptomen' (Rina Van der Haegen, a.w., p. 322).



flauwtes, heesheid, hoest, ademnood. Haar lichaam zegt dat ze niet zeggen kan/mag. Lastig, omdat ze haar vader ervan beschuldigt dat hij een buitenechtelijke relatie heeft met mevr. K., en dat hij Dora als ruilobject aan de heer K.'s bedoelingen uitlevert. Papa ontkent dat er van een dergelijke koehandel sprake kan zijn. Hij is slechts bevriend met mevr. K.; Dora verbeeldt zich dat K. bij haar avances zou hebben gemaakt: weet niet wat je weet. Daarom moet Dora, van papa, bij Freud in analyse gaan. Papa's opdracht aan de dokter is: breng mijn dochter tot andere gedachten. Omdat Dora diep teleurgesteld en geschokt is door de manier waarop de anderen met (haar) liefde omgaan, omdat ze niet meer weet wie zij is voor hen (papa, de heer K., mevr. K.) en ook niet weet wie ze wil zijn en/of hebben (een man, een vrouw?), zit ze bij Freud haar verhaal te doen.

Het materiaal waarop analytiekus en analysant samenwerken is de taal. De psychoanalyse is een talking-cure. 'La psychanalyse n'a qu'un médium, la parole du patient.'<sup>2</sup> Taal moet hier zowel in zijn engere betekenis – wat onder woorden gebracht wordt –, als in een ruimere zin opgevat worden – ook wat niet gezegd wordt is betekenend. Over de relatie taal–onbewuste blijven taalkundigen en psychoanalytici steeds dichter bij elkaar te komen. Ik denk in het bijzonder aan Guiraud en aan Lacan, die daarover belangwekkende uitspraken hebben gedaan. Voor Guiraud bestaat er zoiets als een 'inconscient linguistique', een talig onbewuste: de archaïese betekenissen van woorden zijn, door de evolutie van de mens heen, niet helemaal verloren gegaan, maar slechts verdrongen, en blijven voortbestaan in een kollektief onbewuste, daarmee nog steeds een invloed uitoefenend op onze relatie tot elkaar, tot de wereld en tot onszelf.<sup>3</sup> Voor Lacan is het onbewuste gestructureerd als een taal. Het onbewuste ontstaat omdat het individu zich in de taal, de symboliese orde, invoegt.<sup>4</sup>

2. Jacques Lacan, *Écrits*. Parijs 1966; geciteerd door A. Mooij, *Taal en verlangen*. Meppel (Boom) 1975.

3. Pierre Guiraud is een linguïst die zich veel bezig heeft gehouden met etymologie: het zoeken naar de ware, oorspronkelijke betekenis van woorden. Onlangs zijn er twee werken van hem verschenen: *Le dictionnaire érotique*, en *La sémiologie de la sexualité*, Parijs (Payot) 1978, waarvan de tweede een verklaring van de eerste poogt te zijn. In *Sémiologie de la sexualité* zegt hij dat seksualiteit 'één van de archaïese metaforische structuren is die taal en denken genereren'. Hij wil laten zien 'hoe ons religieus, filosofies, grammaticaal, psychologies, politiek, estheties denken zich ontwikkeld heeft vanuit een archaïes beeld van de seksuele relatie'. Vandaaruit spekuleert hij over 'het bestaan, de vorm en het functioneren van een talig onbewuste' (pp. 10 en 11).

4. De symboliese orde, een geheel van talig-maatschappelijke spelregels die ieders

Hélène Cixous heeft er haar werk van gemaakt om een stem, een taal, te geven aan de Ander (het Andere, het verdrongene, het vrouwelijke.) De vrouwelijke stem kan hoorbaar worden als je de taal anders bespeelt. Dit bespelen van de taal is subversief: het heeft tot doel de oude, fallocentrische betekenissen op te blazen en de nieuwe, vrouwelijke betekenissen op te wekken. Het is bekend dat het werk van Cixous moeilijk is. De gangbare betekenissen staan op losse schroeven. Je moet het spel mee kunnen spelen. Bovendien verwijst haar werk vaak, op impliciete wijze, naar het door de patriarchale cultuur overgeleverde waarden- en beeldensysteem: mythen, sprookjes, oude verhalen, oude en nieuwste theorieën. Dit heeft tot doel het logocentrisme,<sup>5</sup> en het patriarchale wereldbeeld, te dekonstrueren.<sup>6</sup>

Dit artikel is een poging van mijn kant om het spel der betekenissen in *Portrait de Dora* mee te spelen en zodoende doorzichtig te maken.

plaats aanwijst en bepaalt, gaat aan het individu vooraf. De instantie die de regels, de wet, verwoordt is de vader. Door de wet van de vader te erkennen, treedt het kind in in de symboliese orde. Daarmee scheidt het zich/bevrijdt het zich van de moeder met wie het in een duale, ongedeelde relatie, die van de imaginaire orde, stond. Door de intrede in de symboliese orde, verliest het kind de toestand van ongedeeltheid. Het wordt een gedeeld subjeet. Door het leren hanteren van de taalregels, leert het zeggen en tevens ontkennen, verdringen, namelijk datgene wat het niet vermag te zeggen. Het ongezegde/onzegbare wordt verdrongen. Zo ontstaat het onbewuste. Het onbewuste verhuult en onthult zich in de leemtes, verdichtingen en verschuivingen die in het verhaal van het individu te voorschijn komen. Volgens Lacan funktioneert het onbewuste op dezelfde manier als een taal: de talige procédés, metafoor (verdichting) en metonymie (verschuiving) zijn ook procédés, of processen van het onbewuste. Die processen zijn eerder door S. Freud in zijn *Traumdeutung* geanalyseerd. Freuds theorie herinterpreterend komt Lacan op de uitspraak: het onbewuste is gestructureerd als een taal.

5. Wat onder logocentrisme verstaan kan worden is door Hélène Cixous in *La jeune née* beschreven. Het kan samengevat worden onder de noemer 'westers denken'. In de westerse cultuur is het denkbare altijd gedacht in een systeem van tegenstellingen: activiteit/passiviteit, vader/moeder, hoofd/gevoel, logos/pathos. Het is een hiërarchische ordening: bovengeschiedt/ondergeschiedt. De hele westerse filosofie, mythen, legenden, literatuur, 'het geheel van symboliese stelsels, kunst, godsdienst, familie, taal, alles wordt opgebouwd volgens een zelfde schema (...) Door de hiërarchisering onderwerpt de man het hele begrippenapparaat (...) Of de vrouw is passief of ze bestaat niet: wat er van overblijft is ondenkbaar, ongedacht.' Het logocentrisme is 'altijd de onuitgesproken fundering van het fallocentrisme geweest'. (pp. 116-117.)

6. De term is van Derrida. Het betekent een strategie waarbij men, uitgaande van een bepaald vertoog/theorie en met de middelen die aangewend zijn om dat

Ik zal niet verder ingaan op Cixous' theorie van de 'écriture féminine'; mijn bedoeling is een op de praktijk gerichte tekstanalyse/interpretatie te geven van *Portrait de Dora*. Hiermee hoop ik het inzicht in Cixous' gebruik van de taal te vergroten.

Ik bespreek hier uiteraard de franse versie van het toneelstuk. Met de naam *Freud*, noem ik het personage dat de schrijfster ten tonele voert. Waar nodig, refereer ik met de naam *S. Freud* aan de werkelijke vader van de psychoanalyse. Voor wat Dora en haar verwanten betreft, heb ik het steeds over de personages uit het toneelstuk. Ik kies ervoor de in de taalkunde traditionele tweedeling van het taalsysteem in syntaxis en lexikon aan te houden.

### *De gestoorde syntaxis*

Eerste opmerking: Dora lijkt goed in staat om op heldere, dat is logiese wijze verslag te doen van gebeurtenissen en verhoudingen binnen de familie/vriendenkring. Haar verhaal wordt echter niet au sérieux genomen: wat ze gehoord heeft, heeft ze niet gehoord, maar heeft ze zich ingebeeld, zegt papa. In haar uitspraken reproduceert ze dezelfde merkwaardige grammatikale constructie: wat is, is niet.

Tweede opmerking: haar verhaal wordt minder helder telkens wanneer ze, door de psychoanalyse, ertoe aangezet wordt haar gevoel te (her)belevén. In haar gevoel zit eenzelfde tweespalt. Als ze zich de woorden van K. herinnert: 'Wacht op mij, ik doe de luiken dicht, en ik ben geheel tot je beschikking', mompelt ze geagiteerd: 'Onnodig open te doen. Het is altijd open. Ik kan opendoen. Niet opendoen. Die man had mooie tanden, als de parels van een armband. Ik kan een beetje opendoen. En waarom zou je niet? Wat open is kan niet open zijn. Wat gebeurd is kan niet gebeurd zijn.' (p. 23) Waar heeft ze het over? Over een deur, die ze van papa niet mag opendoen, omdat die toegang geeft tot de wereld der volwassenen waar men seks bedrijft, een deur die altijd open is, en letterlijk en figuurlijk voor Dora's verlangen en papa's verbod staat. Het slaat ook op K.'s misbruik van de situatie en op Dora's wensdroom dat dat niet gebeurd is. Op het eerste gezicht lijkt het of Dora wartaal uitslaat: we krijgen mededelingen te horen die elkaar uitsluiten maar tegelijk geldig zijn. Hier staan erkenning en ontkenning op gespannen voet met elkaar. Wat is, kan niet zijn. Wat ontkend wordt is niet duidelijk.

vertoog te konstrueren, op te bouwen, datzelfde vertoog op losse schroeven zet: dekonstruktie.

Je kunt 'wat open is kan niet open zijn' op twee manieren verstaan: wat open is kan-niet open zijn, of kan niet-open zijn. Degene die luistert kan van de gelegenheid gebruik maken om zich vragen te stellen omtrent het gezegde, en het niet-gezegde zelf invullen. Dora's verstoorde syntaxis reproduceert de veelvoudige betekenis van wat kan en niet, en de ontoereikendheid van de grammatikaregels om dit te zeggen. 'De ene doodt de andere die de ene doodt die de andere wil doden die/wie gedood wil worden?' (p. 25) Laat ik even stil staan bij deze bijzondere konstruktie: onderwerp (subjekt) en 'lijdend' voorwerp (objekt) nemen elkaars plaatsen in, en de stelling maakt plaats voor een vraagstelling. Duizelingwekkend is inderdaad de vraag die Dora zich wel moet stellen omtrent wie wie is en wie wie doodt. Later, onder 'Beelden' kom ik hier nog op terug. 'Denk je dat je me kunt kopen? Denk je dat je me kunt verkopen?' (p. 31) Logieserwijs kunnen deze twee handelingen moeilijk gelijktijdig plaatsvinden. Vandaar dat haar aantijging vreemd aandoet. Toch heeft ze gegronde redenen om te stellen dat ze door papa tegelijk afgekocht en verkocht wordt. Afgekocht doordat hij haar met juwelen zoet houdt, en verkocht omdat hij niet wil inzien dat K.'s avances aan zijn dochter hem goed uitkomen: papa heeft de handen vrij voor mevr. K., de heer K. kan zichzelf schadeloos stellen.

Zou Dora's gestoorde syntaxis niet de inkonsistentie van de mannen-uitspraken terugkaatsen? Bij zijn eerste optreden vertelt Dora's vader dat de heer K. altijd heel vriendelijk geweest is tegenover Dora: 'Als hij er was, wandelde de heer K. met haar. Met een bijna vaderlijke genegenheid. *Hoewel* ze nog maar een kind was. Hij gaf haar kleine kadootjes en lette op haar met een bijna vaderlijke genegenheid...' (p. 11, kurs. van mij, *C.M.*) Het is zeker de bedoeling dat we daar van opkijken: 'Dora is nog een kind en de heer K. behandelt haar als een kind. Hij stuurde haar bloemen...' (p. 12) Bloemen, aan een kind? Hierop bevestigt K. de lezing van B., Dora's vader. 'Ik heb haar een jaar lang bloemen gestuurd, ik heb haar behandeld als een eigen dochter. De heer B., van wie iedereen weet hoe fijnzinnig hij met vrouwen omgaat, weet hoezeer mijn belangstelling belangeloos was.' (p. 16) Zo wordt B., van wie iedereen weet hoe hij met vrouwen omgaat, achter K.'s karretje gespannen. Wat bewijst deze redenering anders dan de heimelijke verstandhouding tussen de twee mannen? Dat K. zijn respect voor B. en zijn dochter herhaaldelijk betuigt, behoedt hem niet voor een pertinente tegenspraak: 'Ik ben bereid onmiddellijk bij u te komen om het misverstand uit de weg te ruimen. Een jong meisje dat zulke boeken leest, kan geen aanspraak maken op het respect van een man.' (p. 34)

Schijnredeneringen, tegenstrijdige beweringen komen niet zelden voor in het vertoog van mannelijke personages.

Op een andere manier zijn de uitlatingen van mevr. K. ook bevreemdend. Zij spreekt Dora meer dan eens toe alsof ze een man was: 'mon petit' = kleine, kan in het frans zowel op een jongen als op een meisje slaan; maar 'tu es trop beau mon petit' slaat alleen op een man. Hieruit zouden we kunnen konkluderen dat mevr. K. Dora's homofiele gevoelens daadwerkelijk aanwakkert.

Dit, in zijn geheel, is natuurlijk Cixous' bespeling en aanvulling van de gegevens die ze bij S. Freud gevonden heeft. Ze laat uitkomen hoe onzinnig en verwarrend de volwassenen gebruik maken van de grammatikaregels. Hoe verstoord de syntaxis van Dora klinken mag, het is zinvol: afspiegeling van de verstorende symboliese orde en poging om tot klaarheid te komen.

### *De ritmiese syntaxis*

Dora's uitlatingen worden vaak geskandeerd volgens een bepaald ritme: die van de opwellende, elkaar schijnbaar ordeloos opeenvolgende emoties. Als ze spreekt over haar herinneringen aan mevr. K., stokken haar de woorden in de keel: 'Ze zei tegen me... terwijl ik haar kamde. Ik. Staande achter haar. De blankheid... van haar lichaam...' (p. 32) Telkens als ze spreekt over de schoonheid van mevr. K. komt ze woorden en adem te kort. Slechts fragmentarisch worden mevr. K.'s bekoorlijkheden duidelijker en tastbaarder door en aan Dora blootgelegd: de blankheid van haar lichaam, steeds in witte, doorzichtige weefsels gehuld / onthuld, haar rug, haar borsten, haar buik... 'Ik zag Haar...' (p. 34), 'ZIJ toonde zich aan mij.' (p. 37). Met horten en stoten bekent Dora haar haar liefde: 'U bent absoluut alles. En ik niets, niets, niemand. Luister. Ik aanbid U alsof U een god was. *Iemand*. Voor wie ik niet besta. Voor wie ik leef. Voor *niemand*.' (p. 34; kurs. van mij, C.M.)

Hier ontstaat, naast het bijzondere effect van de door het ritme gemarkeerde syntaxis, een nieuw effect, dat van de meer-zinnigheid van het gezegde. Dora zegt dat zij *Niemand* is. Terwijl mevr. K. *Iemand* is, alles, een god, voor wie Dora niet bestaat en leeft. 'Voor wie ik leef' kan in het gesproken frans ook begrepen worden als 'Voor wie leef ik?', het laatste woord *Niemand* slaat zowel op het ontbreken van de geliefde, als op mevr. K. die er toch liever niets van wil weten, als op Dora die nog niemand is.

Iets later in het stuk, als Dora volstrekt in de war gebracht is door degenen van wier liefde ze afhankelijk is en verstoken blijft, komen we weer een serie verwarde uitlatingen tegen die op verschillende nivo's verstaan kunnen worden. "WIE" verlaat me. Heb ik je niet talloze brieven geschreven? Heb ik niet je voetstappen aanbeden? Heb ik niet voor jou mijn hart ontbonden (...) Ik heb je gevolgd. (...) Ik heb tegen je gepraat als je luisterde, en als je niet luisterde, ik heb je gezegd, ik heb me overgegeven, tegen je wet heb ik mezelf verbrijzeld, ik heb je bed opgemaakt, ik heb de schaduw van je bed afgewend, wie ben je die me verlaat?' De eerste zin is geen vraag maar een stelling: 'Wie' is de oningevulde naam van degene die Dora verlaat. De volgende zinnen kunnen slaan op papa (mama), K. en mevr. K.

De wet (van de Vader) en het bed liggen in elkaars verlengde. De wet verzekert de man van een door en tegen de vrouw gespreid bed. Vanzelfsprekend eindigt de stelling in een vraagstelling. 'En nu aan wiens adres deze brief? Aan wie moet ik me zwijgen? Aan wie moet ik me doden?' (p. 42) 'A qui me taire? A qui me tuer?' zijn in het frans grammatikaal onmogelijk, maar toch verstaanbaar. Het gebruik van de alliteratie, en het parallelisme in de zinsbouw, laten, door de gelijkstelling van de termen, de overeenkomst uitspringen tussen: ik houd mijn mond/ik geef de geest. Het Oedipus-komplex is bij Dora een Noedipa-komplex.

Het bestuderen van de syntaxis leverde een aantal voorbeelden op, waarin we zagen hoe de verschillende betekenissen die binnen één taaluiting in het spel kunnen zijn, met elkaar in botsing komen. Bij het analyseren van de woorden, zullen we zien hoe, door het spel van de associaties te beoefenen, Cixous van ieder woord een konglomeraat maakt van elkaar slecht verdragende betekenissen, waardoor de gangbare betekenissen uiteenbarsten. De gangbare symboliek wordt ondermijnd, een nieuwe symboliek wordt denkbaar.

### *Beelden*

Ik heb het liever over beelden dan over woorden en dit om de volgende reden: het gaat om de betekenissen die aan woorden gehecht kunnen/mogen worden, om de beelden die woorden op kunnen roepen. Taaltekens zijn niet eenduidig. Ten eerste zijn ze polysemies (hebben op zichzelf meervoudige betekenissen) en ten

tweede kunnen ze op allerlei manieren met andere woorden geassocieerd worden. Daardoor kunnen latente betekenissen aan het licht komen. In de talking-cure wordt de patiënt ertoe bewogen om associaties te leggen. Zo wordt, door het werken met woorden/beelden, het onbewuste aan het werk gezet. Dat het inderdaad werkt, wordt bevestigd door het feit dat die woorden/beelden in de dromen van de patiënt terugkeren en dat door het dromen, nieuwe betekenissen te voorschijn komen. Zo krijgen in het verhaal van Dora bepaalde woorden de functie van een Leitmotiv, een leidraad in de doolhof waarin zij op zoek is naar zichzelf. Ik noem ze in de volgorde waarin ze in *Portrait de Dora* worden ingeluid: bloemen, deur, rook, bos, luiken, parels, sleutel, parfum, blankheid, bijouteriedoods...

Hoe onsamenhangend ook dit lijstje, deze woorden blijken niet los van elkaar te staan maar juist naar elkaar te verwijzen. Een ingewikkeld maar boeiend spel van verdichtingen en verschuivingen maakt dit mogelijk. Door de toepassing van de kunstgrepen die Cixous van S. Freud afgekeken heeft, maakt ze niet alleen een heel eigen poëties werk, ze brengt ons ook tot een heel ander inzicht in Dora's problematiek. Door een aantal voorbeelden te onderzoeken, hoop ik dat duidelijk te maken.

### *Deur*

Waarom spookt er zo vaak een deur in haar fantasie? De eerste keer dat er van een deur sprake is, vertelt Dora dat er in Wenen een deur is waardoor iedereen kan gaan behalve zij. 'Wat vreemd is, is dat ik er doorheen zou kunnen, maar ik word tegengehouden, (...) als ik niet naar binnen ga, ga ik dood, als ik naar binnen ging, als ik de heer K. zou kunnen zien maar als papa me zag, maar ik kan hem niet zien, maar als papa zag dat ik hem zag zou hij me doden.' (p. 14) Wel en niet door die deur gaan betekent de dood. Dora staat nieuwsgierig en angstig op de drempel.

Maar die deur staat niet alleen voor het verbod van de Vader. Even later vertelt Dora een herinnering: ze is veertien, ze komt een winkel binnen, de geur van sigarettenrook, gemengd met het parfum van mevr. K. hangt er. K. is daar alleen en zegt tegen Dora dat ze op hem moet wachten 'terwijl hij de luiken dicht zou doen' (p. 19). Hij komt terug en dringt haar een kus op, waarbij ze een intense afkeer voelt en zich losrukt. Hierop volgt een lange, vreemde monoloog, waarin haar angst en verlangen omtrent een man achter een deur gestalte krijgen. Een man is bezig de deur open te drukken. Zij voelt zijn lid hard worden en weet dat ze hem niet tegen zal kunnen houden. 'Ik doe de deur op een kier (...) ik begrijp zijn bedoeling. Ik duw de

deurvleugel terug. Geen twijfel aan, hij gaat de deur forceren. (...) Ik ruik rook. Hoe eenvoudig en dodelijk is alles. Hij of ik. (...) Ik walg van het fiktieve lichaam dat de deuropening vult. Er zal gedood moeten worden. Het is een wet. Een sleutel. Het moet: de ene doodt de andere die de ene doodt die de andere doden wil die/wie gedood wil worden?' (p. 25)

De deur staat tussen Dora en de liefdesdaad. Dat die daad voor Dora de dood inluidt kan op verschillende manieren uitgelegd worden. Zonder liefdesdaad is er geen leven, door de liefdesdaad komt ze de dood tegen. Om het met de woorden van Luce Irigaray te zeggen: de liefde met iemand bedrijven is 'net als herboren worden. Als de liefdesdaad echt volbracht wordt, is het alsof je opnieuw ter wereld bent gebracht. Je verliest je in zekere zin in de ander, maar de ander verliest zich ook in jou. (...) In de liefdesdaad kun je elkaar je geboorte teruggeven. En je dood ook, trouwens.'<sup>7</sup> Met de man achter de deur wordt Dora gekonfronteerd met een onstuitbare doch onverbiddelijk verboden drang: die van geboren worden tot vrouw. 'Hij had me gezegd: "kom ik zal je je ware naam zeggen". ' (p. 43) Dit is metafories hetzelfde als: ik zal je laten ervaren hoe je je voelt als vrouw. De geboorte door liefde is een proces waarin leven en dood in zekere zin elkaar raken. 'Die mij doodt die wil ik.' (p. 27)

In deze woorden klinkt voor mij iets door van de bekende theorie van Bataille over de erotiek.<sup>8</sup> Volgens hem gaat het in de liefdesdaad

7. Kiki Amsberg en Aafke Steenhuis, 'Gesprek met de Franse schrijfster en psychoanalytica Luce Irigaray', in: *De Groene Amsterdammer*, 3-2-1982.

8. In *L'érotisme*, Parijs (Editions de Minuit) 1957, presenteert Georges Bataille een filosofie van de erotiek. De mens is volgens hem een 'diskontinu' wezen, begrensd in tijd en ruimte, afgescheiden. In de erotiek wil de mens de scheiding trachten te doorbreken, de diskontinuiteit opheffen. Erotiek gaat volgens Bataille altijd gepaard met transgressie: overtreding van de regels en inbreuk doen op de ander, de vrouw. Bataille doet dit zonder het vrouwenvraagstuk zelfs maar te noemen. De abstraktie van de theorie is blijkbaar voor hem voldoende waarborg, dat ze zich niet in concreto tegen de vrouw richt. Misschien kan ik beter stellen dat het zijn zorg niet is. Je kunt uit zijn visie een rechtvaardiging van geweldpleging en verkrachting afleiden. Zijn denken blijft velen boeien. Het wordt op het ogenblik in het nederlands vertaald, een proefschrift is in de maak.

In *La jeune née*, refereert Cixous aan Bataille. In *Portrait de Dora* laat ze zien hoe Dora met erotiek en transgressie bezig is. De dood waar ze, om de liefde, doorheen moet, is tegelijk opheffing van individuele grenzen en zich overleveren aan de dodelijke bedreiging die van de man uitgaat in een systeem dat hem van de overheerserspositie verzekert. Zowel in *La jeune née* als in *La venue à l'écriture*, waar Cixous over haar kinderjaren vertelt, zien we dat ze tegen de dodelijke pretenties van de machthebbers destijds en de daaruit voortvloeiende vernietiging van de onderdrukten, als enig antwoord had: zelf doden. H. Cixous



om een existentiële ervaring, waarbij de partners hun grenzen van afzonderlijke individuen doorbreken om tot de volle oplossing in elkaar en vermenging van hun twee afgescheiden wezens te komen. Die doorbraak van de eigen begrensde individualiteit, voorwaarde om op te gaan in de ander, betekent de 'dood', dat is de ont-binding van het eigen ik. Maar Bataille onderscheidt zich van Irigaray daarin dat zij op de wederkerigheid wijst, terwijl zijn theorie slechts binnen de eeuwenoude patriarchale traditie blijkt te passen: sinds mensenheugenis wordt de liefdesdaad beleefd als een ritueel waarbij de vrouwelijke wederheeft de rol van prooi of offer toebedeeld krijgt.

Het opmerkelijke van de Dora van Cixous is dat, hoe scherp ze dat ook aanvoelt, ze die slag én aanvaardt én omkeert. Ze aanvaardt die, omdat het om een gewijde daad, een in-wijding gaat. In dezelfde monoloog zegt ze: 'Hij en ik weten het, en daar waar onze inzichten elkaar kruisen raken we geheime gronden aan.' (p. 26) Ze keert de rolverdeling om: zij wordt als het ware offerpriesteres en keelt *hem*. Maar omdat haar daad er een is van wederkerigheid, is zij het die pijn in haar keel voelt. Dit speelt zich echter alleen maar in Dora's fantasie af: de traumatiese ervaring bij de deur wordt omgezet in een fantasma.<sup>9</sup> Ze stond op de drempel. Ze heeft een diepe voorkennis van de wezenlijke kentering die eros teweegbrengt. Ze had 'één keer ja kunnen zeggen', het leek haar 'of de wereld open zou gaan' (p. 70). Ze had zo graag vertrouwen in hem gesteld. Alleen is ze bij K. aan het verkeerde adres. Het gaat K. om een nummertje. 'Er was geen enkele reden tot hoop: alles scheidt ons. Ik kan hem niet bereiken. Want daar waar ik ben leeft niets. Ik was (in het) verleden.' (p. 48)

In *Ou l'art de l'innocence*, zien we wat Cixous daarmee bedoelt. Alle geschiedenissen van vrouwen zijn 'verleden', al gebeurd, volgens het oude model: dode geschiedenissen, geschiedenissen van doden. Wat in Dora's fantasie gebeurt – het tweegevecht waarbij Dora degene is die dood toebrengt – gebeurt nu juist slechts op dat nivo. De dwang van de Patriarchale Orde heeft de reële macht om Dora's dood te bewerkstelligen. In bewaring gesteld en uitbesteed heeft Dora-Noedipa geen zeggenschap over zichzelf. Vandaar de woorden die ze tegelijkertijd richt aan K. en aan haar vader: 'U hebt me

is via haar moeder van duitse afkomst en joods. Haar jeugd werd gekenmerkt door de jodenvervolging. Zij woonde toen in Algerije en zag hoe de Fransen daar de scepter zwaaiden over de gekoloniseerden. Pas in haar adolescentie kwam ze tot de ontdekking van het machismo. Degenen die ze voor haar broeders in de strijd had aangezien, konden ook vijanden zijn.

9. Met het woord fantasma, in het frans fantasme, wordt bedoeld een inhoud uit het onbewuste die, op bijna tastbare wijze, vorm krijgt.

gedood. Je hebt het gewild... Ik zal het niet helderder zeggen zodat hij het zelf kan invullen, omdat ik niet weet wat hij heeft gewild. *Toch ben ik degene die dood is*, mijn lichaam is bedolven, ik heb geen stem.' (p. 29, kurs. van mij, C.M.)

Dezelfde klacht klinkt ook in *La venue à l'écriture*: 'le corps au cachot, l'esprit au silence' (p. 11).

Het Leitmotiv van de deur is een verdichting, een beeld waarin verbod, begeerte, dwang samenklonteren. Het ontwikkelt zich verder doordat het verschuift, doordat het leidt tot nieuwe beelden. Laat ik twee van die reeksen noemen en verder volgen:

a) sleutel – bijouteriedoos – tas – enzovoort

b) rook – brand – water – enzovoort

Roekeloos volgt Freud het pad dat leidt van de deur naar de sleutel, naar Dora's bijouteriedoos en tas. Een sleutel maakt open, sleutel kan symbool zijn voor alles wat open kan maken, onder andere een penis. Dat Dora's bijouteriedoos volgens Freud voor niets anders staat dan haar vagina, verwondert ons niet meer. Wanneer Dora aan haar tasje zit te frunniken en hij haar hierop attent maakt: 'Als iemand met z'n mond zwijgt, kan hij nog met z'n vingers babbelen' (p. 52), worden we een beetje vrolijk. 'Het kan natuurlijk niet om 't even zijn dat een meisje open of dicht is. Men weet welke sleutel openmaakt in dat geval.' (p. 48) Tja, zuchten we dan. Hier zouden we stil moeten staan bij de achterliggende symboliek en de daarbij behorende interpretatieregels. Ik kom er later op terug. Laat ik eerst kijken wat Dora doet met de tweede reeks.

### *Rook*

Dit motief signaleert telkens de dubieuze nabijheid van mannen: zowel vader als K. als Freud zijn 'hartstochtelijke rokers'. Dora zegt ook zelf gerookt te hebben bij het meer. K. had haar een sigaret aangeboden. 'Er is geen rook zonder vuur', weet Freud te melden. We horen ook dat Dora een afschuw heeft van die geur. Rook komt ook in haar dromen voor. Het maakt haar telkens wakker. Tegen het eind van het stuk, in een door Dora gefantaseerde scène, herhaalt zich het ritueel van het samen roken. Uit moeheid heeft ze een sigaret van K. aangenomen. 'Maar verlangen is voor mij onmogelijk' (p. 89). Ze kan niet meer.

Via een steeds terugkerende nachtmerrie, waarin Dora droomt dat er brand is, wordt de verbinding gelegd naar de bijouteriedoos. Freuds interpretatie van de rook zagen we al in aanzet: geen rook zonder vuur. Vuur wordt gekoppeld aan zijn tegengestelde: water. Water is nattigheid en nattigheid treedt op bij... seksuele beroering.

Als Dora het over rook heeft roept Freud: seks. 'Ik zie u al aankomen', is Dora's reactie. En Freud gaat onverschrokken door: 'U weet zelf niet hoe goed u dat ziet. U ziet me aankomen. Daar waar een ander al gekomen is. Lang geleden.' De verschuiving van K. naar papa naar Freud wordt op deze wijze door Cixous gezet. Hierop vraagt Dora: 'Denkt u niet dat u dat allemaal iets te persoonlijk interpreteert?' (p. 59) Dora had één keer ja kunnen zeggen. Maar zijn mond zou naar rook gesmaakt hebben. 'U hebt niets begrepen! Hebt u dan nooit iets begrepen?' Ze probeert het nog eens te zeggen. Hartstocht, wanhoop, vernietigingsdrang, klinken luid in haar vreemde taal: 'Als ik hem uitlegde wie ik had kunnen zijn als ik had gekund als hij mij aankeek als ik hem toonde (...) mijn kracht mijn leven mijn waarde daar waar ik brand als ik zijn blik ving net genoeg tijd om het vuur in 't water/het water in 't vuur te zetten en de zon in de schaduw, als ik hem spijt toediende. En als ik hem dan neerknalde, als ik hem vertrapte...' (p. 71) 'Foutre le feu à l'eau et le soleil à l'ombre staat er in het frans. *Foutre le feu à* betekent gewoon 'in de fik zetten', *foutre à l'eau*: 'in 't water smijten'. Het in elkaar schuiven van deze twee botsende beeldspraken, levert twee tegengestelde inhouden die tegelijk geldig zijn. *Foutre le feu à l'eau* is zowel het water doen ontvlammen, als het vuur doven. Het water is het meer waar K. door zijn avances Dora de 'dood' in loodste. Le soleil, vuur en licht, à l'ombre, doven/verduisteren, dat is: mijn kracht, mijn leven, mijn waarde, en de waarheid in de doofpot stoppen. Die twee vreemde beeldspraken zijn opnieuw een verdichting, alle tegen elkaar botsende gevoelens komen samengeperst uit Dora's mond.

Van de rook naar mevr. K.'s parfum, kom ik in een nieuwe serie terecht: parfum – witte bloemen – blankheid – parels enzovoort... De beelden die met haar geassocieerd worden blijken ook heel veel met de heren te maken te hebben. Laat ik de parels bekijken.

### *Parels*

Terwijl in het verslag van S. Freud de parels geïnterpreteerd worden als fluor, een vaginale afscheiding, en zowel naar een ziekte-verschijnsel verwijzen als naar Dora's schaamte voor haar masturbatie-praktijken, blijkt het woord in het verhaal van Dora zoals Cixous het weergeeft, heel andere zaken te kunnen duiden. Parels betekenen de tanden van een lachende Schone. Voor het gebeuren aan het meer zag Dora in K. een bepaalde schoonheid en beminnelijkheid. Vooral als hij lachte, schenen zijn tanden als mooie parels. Maar ze zijn ook een afkoopmiddel dat mannen (papa) gebruiken ten opzichte van

vrouwen (mama, mevr. K., Dora). De parels van papa worden bewaard in een kostbare bijouteriedoos die Dora van K. gekregen heeft. Mevr. K. heeft op dezelfde dubbelzinnige wijze te maken met de parels: door de schoonheid van haar lichaam, blank, zacht, parelmoerig, en doordat zij degene is die ervoor zorgt dat Dora van papa dezelfde soort parels krijgt als zichzelf. 'Parels zouden je beter staan dan mij' zegt ze, veelbetekenend (p. 31).

Parels zijn, én door de klank-gelijkenis, én door een zekere synonymie, met parole verbonden: faire of dire une perle betekent een lachwekkende taalfout maken. Cixous maakt gebruik van die gelijkenis: Dora herinnert zich hoe graag ze vertrouwen in K. had willen stellen, hoe hij tegen haar gezegd zou hebben: 'Je weet dat we weinig tijd hebben... Dora. Dat wil niet zeggen dat niets mogelijk is. Jij hebt mijn woord' (p. 44). J'ai une *parole*. En dan droomt ze dat hij haar afwijst: 'Ik trek niets terug van wat ik gezegd heb. Ik houd mij aan mijn woord.' En dan zegt hij: 'ik neem mijn parels terug' (p. 45). Als we begrijpen dat parels de plaats inneemt van parole begrijpen we des te beter Dora's verdriet, en waarom, 'te midden van de bizarre zinnen' de tranen, ook parels, over haar wangen rollen. K.'s tegenspraak en onbetrouwbaarheid, en daar achter die van de anderen, het is om te huilen.

Vandaar naar de extase bij het zien van de Sixtijnse Madonna is maar een kleine stap. Die heeft ook een halve glimlach met tussen de lippen een parelachtig schijnsel. Dora leeft en bestaat voor Niemand. De aanbeden mevr. K. is niet aanspreekbaar. Daarom wordt de idealisering tot een konkrete uitbeelding in de scène waarin Dora in vervoering raakt bij de beschouwing van de Madonna. In dat beeld kunnen alle vermeende trekken van mevr. K. zich kristalliseren: haar alles belovende/niets belovende glimlach, haar onaangetaste schoonheid, haar moederschap... Stilletjes kan Dora zich het kind wanen van die Volmaakte. S. Freud wist er wel raad mee: hij dacht onder andere dat Dora's zelfverlies in de Madonna verklaard kon worden als de natuurlijke wens van het meisje om moeder te worden. Cixous draait dit om. Moeder worden? Dora? Ze is immers zelf nog niet eens geboren.

Voor S. Freud is sleutel symbool voor penis, rook voor libido en parels voor fluor. Zo zou men in principe een bijna onbegrensd rijk aan subjectieve interpretaties kunnen ingaan, ware het niet dat dat in de praktijk wel meevalt: elke symboliek is kultuurgebonden. De participanten aan een zelfde cultuur worden verondersteld te delen in dezelfde symboliek, en dat doen ze meestal ook. De Dora van Cixous gaat het echter afleren.

Freuds vertrouwen in zijn theorie van het seksuele maakt hem, bij het toepassen van zijn interpretatieregels, blind voor zijn betrokkenheid bij de dominante kulturele orde. Dat Dora's bijoutheriedoos volgens hem voor niets anders staat dan haar beluste doch terughoudende vagina, is daar een typies voorbeeld van. Zijn interpretatie komt de mannelijke belangen goed van pas. Als Dora dezelfde heimelijke behoefte heeft als K., kan wellicht alles in den minne geschikt worden. Terecht voelt Dora op haar beurt 'nattigheid'. Freud is niet onpartijdig. Als het zo is dat een meisje dat nee zegt, ja bedoelt, wordt haar vooropgestelde bereidwilligheid de natuurlijke rechtvaardiging van de mannelijke verwachting ten aanzien van de seksuele beschikbaarheid van vrouwen. Freuds interpretatieregels zijn ingebed in de symboliek van de Patriarchale Orde. Guirauds *Dictionnaire Erotique*, dat honderden benamingen voor de geslachtsdelen binnen de franse kultuur vermeldt, zorgt voor talrijke voorbeelden.<sup>10</sup> Alles wat een gat kan boren kan de betekenis van penis krijgen, alles wat als besloten ruimte binnengedrongen kan worden, kan vagina betekenen. En als man en als wetenschapper heeft Freud er belang bij zijn theorie door te voeren. Dora wordt hiervoor gebruikt: hij luistert uiterst selektief naar haar uitspraken, zijn gelijk staat vast. Wat hij met Dora doet, mag ze niet met hem proberen. 'Waarom niet?', vraagt ze. 'U weet wel dat ik een institutie ben', antwoordt hij (p. 73). De analyse leidt niet tot de beoogde verheldering maar tot een versterking van dwang. Vandaar dat Dora

10. De *Dictionnaire érotique* telt niet minder dan 600 benamingen voor de penis en een even groot aantal voor de vagina en meer dan 1200 voor de koïtus. Deze verzameling is histories. Guiraud heeft alle uitdrukkingen opgenomen die op dit gebied gebezigd zijn sinds het begin van de franse taal. Wat het werk van Guiraud zo bijzonder maakt, is dat hij, om dat korpus te lijf te gaan, op zoek gaat naar de 'fundamentele beelden' die ten grondslag liggen aan de uitdrukking van de seksuele ervaring. De verscheidenheid van beelden door de eeuwen heen laat zich terugbrengen tot een paar konstanten: de 'fundamentele beelden'. De uitbeelding in taal van de seksuele aktiviteit is volledig het werk van mannen. Hun beleving van de seks hebben ze *vertaald* en uitgebeeld. Tot voor kort hebben vrouwen hierover gezwegen. De konsekwentie daarvan is dat de erotiese taal mannelijk is. Daarom is voor Guiraud de taal één van de belangrijkste en tevens hardnekkigste instrumenten van de vervreemding van vrouwen. Om hun beleving van lichamelijkheid uit te drukken hebben vrouwen geen andere woorden dan die woorden, die door de mannelijke kultuur doorgegeven zijn. Bovendien wordt ons voelen, ervaren, denken, niet alleen in taal uitgedrukt, maar ook door de taal mogelijk gemaakt en zelfs gevormd. Tussen ons en de werkelijkheid zit een semiologies stelsel: een stelsel van taaltokens. De verdienste van het werk van Guiraud ligt hierin dat het een overweldigend aantal bewijzen levert voor de stelling dat de taal een vrouwenonderdrukkende konstruktie is.

in haar vertwijfeling tegen de Madonna roept: 'Zeg mij de woorden die geboren doen worden.' (p. 43)

*Portrait de Dora* is tegelijk een drama, dat van Dora, en een parodie, namelijk van de freudiaanse analyse.<sup>11</sup> Het is een poging om op poëtische, ludieke wijze de duistere gangen van de Patriarchale Symboliese Orde in het licht te zetten, te verstoren. Van binnen uit een Orde, die voor algemeen geldend doorgaat, ontwikkelt Cixous een nieuwe, bloedeigen symboliek. Ongeveer in dezelfde tijd dat ze *Portrait de Dora* schreef, heeft ze ook *La venue à l'écriture* geschreven. Hier kunnen we lezen dat je aan parels en aan bijoutheriedoos een heel andere betekenis kunt toekennen dan de freudiaanse. 'Die *parels*, die diamanten, die betekenisdragers (signifiants), die in één vonk duizend betekenissen loslaten, ik beken het, vaak heb ik ze aan mijn *onbewuste* ontstolen. Het *bijoutheriedoesje*. Men weet wat het is. Alle vrouwen hebben er één. Maar soms is het leeg. Soms is ze de *sleutel* kwijt. Soms is het Vader-Moeder die het ingepikt heeft. Soms weet ze niet waar ze het opgeborgen heeft.' (p. 51, kursivering van mij, C.M.)

### *Tas*

Door middel van een lang uitgespeelde verschuiving krijgt de tas van Dora een heel andere lading dan Freud er inlegt. Aan het begin van het toneelstuk zegt mevr. K.: 'J'ai toujours dit que l'affaire est dans le *lac*' (p. 14), ik heb altijd gezegd dat de zaak in het *meer* ligt. Dit lijkt op een verspreking. Die uitspraak doet onmiddellijk denken aan een vaste uitdrukking: l'affaire est dans le *sac*. Dat betekent: de zaak is beklonken. Maar *lac* is ook water. Een andere vaste uitdrukking, l'affaire est tombée à l'*eau*, betekent: is in het water gevallen, het omgekeerde dus. Wat bedoelt mevr. K.? Even later, als Dora aan haar tasje (*sac*) zit te frunniken, zegt Freud: 'Als iemand met zijn mond zwijgt, kan hij nog met zijn vingers babbelen.' Hij duidt dus op

11. Het is ook een dekonstruktie van het getheoretiseer van Lacan over de wet van de Vader. Hoe abstrakt die instantie ook bedoeld is, ze is een ontkenning van de vrouw, ze onthult de willekeur van de patriarchale orde. De theorie van Lacan is er één te meer om die orde te bestendigen. Volgens Lacan leidt het niet-erkennen van de wet van de Vader regelrecht tot psychose: het niet meespelen in de symboliese orde is zichzelf buiten spel zetten, geen deel hebben aan de werkelijkheid, gek worden. Dora's gekheid bewijst het tegendeel. Als ze zegt: 'Ik heb mezelf tegen je wet verbrijzeld', klaagt ze de wet aan die haar kapot maakt. Door de wet te erkennen verplettert ze zichzelf. Voltooide vervreemding: het slachtoffer is de dader. Als ze vervolgens zegt: 'Ik heb je bed opgemaakt', duidt ze het verband tussen wet en bed aan. De wet van de Vader wordt in bed uitgeoefend.

Dora's geslachtsdeel. Daarop reageert ze kwiek: 'Bekijk het maar, dat denken mannen.' (p. 52) En ze vervolgt met de woorden: 'Piqué, percé, cousu, décousu. C'est un travail de femmes': gestoken, doorboord, genaaid, uit elkaar gehaald. Vrouwenwerk.

Even later komt die *tas* nog terug als Dora droomt van een vrouw die bezwijkt onder de last van een zware tas (*sac*). Dora stelt voor om deze voor haar te dragen en struikelt op haar beurt onder de last: 'Die *tas* was zo uitzonderlijk zwaar dat ik wankelde, onmiddellijk; en ik moest gaan steunen, gehurkt, aan de kant van de ruimte, van de weg, om niet meegenomen te worden door *mijn eigen last*.' (p. 80, kurs. van mij, *C.M.*) De tas van Dora, de lac waar mevr. K. het over heeft, krijgt een zwaar gewicht. Dora, gestoken, doorboord, genaaid, uit elkaar gehaald, kan het leven niet aan. Heel poëties vind ik het echoën van dit beeld door het stuk heen. Psychologies is het ook heel functioneel. Dora's bewustwording is een proces dat zich noodzakelijkerwijs over een bepaalde tijd uitstrekt, de tijd waarin het stuk zich afspeelt. Vorm en inhoud gaan hand in hand.

### *Kulinaire beelden*

Binnen de symboliek van de Patriarchale Orde zijn kulinair beelden niet zo gebruikelijk. In Cixous' taal zijn ze frekwent. Van mevr. K. had Dora alles willen leren wat vrouwen moeten kunnen. Dit levert een wonderlijke opsomming op: 'jam maken, liefde, make-up, gebak, kleine kinderen aannemen, vlees klaarmaken, *gevogelte voor het spit gereedmaken...*' (p. 40, kurs. van mij, *C.M.*) De uitdrukking *trousser les volailles* is in het frans niet alledaags. Gevogelte wordt voor het spit gereed gemaakt door poten en vleugels aan het karkas vast te binden. Raadselachtig? Wat er voor de nederlandstalige verloren gaat is de associatie die de franse lezer wel maakt met de veel meer bekende uitdrukking *trousser une fille* = de rok van een meisje opstropen om haar vervolgens te naaien. Wederom met een beeld uit de sfeer van vrouwenwerk, wordt de dodelijke, seksuele bestemming van de vrouw vlijmscherp gemetaforiseerd.

Dit beeld van de vrouw als gevogelte komt voor in de fallokratiesee symboliek: een 'poule de luxe', een luxe kippetje, betekent een dure prostituee. In *La venue à l'écriture* wordt dat beeld op de volgende wijze bewerkt: 'Je wordt bij de borst gegrepen, je kont wordt geplukt, men gooit je in een braadpan, laat je in sperma frituren, je wordt bij de bek beetgepakt, bij een haard gezet, met echtelijke olie vetgemest, in een kooi opgesloten. En nu, leggen maar. Wat wordt het ons moeilijk gemaakt om vrouw te worden, wanneer het gelijk staat met *pluimvee!*' (p. 34, kurs. van mij, *C.M.*)

Dat Dora zich door de Patriarchale Orde bestemd weet om gekonsumeerd te worden, wordt in een van haar dromen uitgebeeld. Ze droomt dat ze met haar drie grootmoeders aan een feestmaal aanzit. Er wordt gebak gegeten. Opeens komt er een stoet aan, 'le cortège de la conjugalité', de stoet van de huwelijkse staat, waarvan de deelnemers haar vader, moeder en de heer en mevr. K. zijn. K. vraagt Dora om twee uurtjes vrij te houden, en ze denkt er onmiddellijk bij: wat zal papa hiervan denken? Omdat het gebak op is, de grootmoeders hebben alles opgesoupeerd, denkt Dora plotseling dat haar gedode lichaam uitstekend als vervangend gebak kan dienen. Dora gevierendeeld. Natuurlijk zitten die drie grootmoeders daar niet toevallig bij. Men kan het beste grootmoeders vertalen door schikgodinnen die, zoals we weten, het leven weven.<sup>12</sup> Onvermurwbaar waken de schikgodinnen over de noodzakelijke ordening van het menselijk leven. Alles is dus in 'orde'. Conjugalité en sjoemelen is de noodzakelijke ordening. De grootmoeders staan er ook achter. Bij de voorstelling in Nederland werden de drie grootmoeders vervangen door de Drie-Eenheid en het feestmaal door een altaar waarop het offer van Christus' lichaam zich voltrekt. De suggestie daarin was: Dora offert zichzelf op. Hoe dan ook, de Patriarchale Orde kan het niet stellen zonder mythise fundamenteën.

In *La venue à l'écriture* komen we een andere mythise grootmoeder tegen, die van Roodkapje: 'Voor jou, klein meisje, klein melkkannetje, klein honingpotje, klein mandje, de ervaring leert het, de geschiedenis belooft je dit klein voedingsreisje, dat gauw terugleidt naar het bed van de jaloerse Wolf, je steeds onbevredigde grootmoeder.' Alsof de wet voorschreef dat de moeder er toe gedwongen wordt haar dochter op te offeren. (p. 22) Zo blijkt mevr. K., van wie Dora in haar onschuld allerlei kookkunstjes had willen leren, dezelfde rol te vervullen.

Waarom schonk S. Freud geen aandacht aan Dora's doodsfantasieën? Omdat, zo lijkt me, hij een pasklaar antwoord had op haar ziekteverschijnselen: hij noemde haar een hysterika.<sup>13</sup>

12. S. Freud geeft een uiteenzetting over de schikgodinnen in *Imago*, II, 1913.

13. Voor een uitgebreide bespreking van een aantal psychoanalytische standpunten inzake het begrip hysterie verwijs ik naar het eerder aangehaalde artikel van Rina Van der Haegen. Haar algemene definitie van het begrip neem ik graag over: 'een reeks van psychische trauma's die voor de persoonlijke verwerking een overlast vormen, uiten zich in een lichamelijk lijden' (p. 319). Ik wil niet ontkennen dat Dora in pathologische termen een hysterika zou zijn. Ik voel me echter ook aangesproken door het standpunt van Foucault zoals dit verwoord is in *Histoire de la Sexualité I. La volonté de savoir*, Parijs (Gallimard) 1976. Foucault is een filosoof die de ontwikkeling van het omgaan met seksualiteit in



Cixous weet welke macht namen bezitten. In *La venue à l'écriture* zegt ze: 'In het begin heb ik bemind, aanbeden. De Schoonheid, het Gezicht; en de dood, de scheiding, gevreesd...' (p. 10). 'Liefhebben is: in leven houden, *benoemen*' (p. 11). Maar je moet oppassen met namen: 'Allereerst wantrouw de *namen*. Ze zijn slechts sociale instrumenten. Rigide concepten. Kleine kooien waarin men betekenis opbergt, zoals je weet (...) Persoonlijk ben ik vrij laat uit de *namen* losgekomen. Ik heb geloofd – (...) – in Vader, Man, Familie, en ik heb het *duur* betaald.' (p. 55) In de tekst staat voor *duur* het franse *cher*, het woord *chair* = *vlees*, dat wil zeggen: de prijs die ik voor mijn geloof in namen moest betalen was mijn vlees. 'Prends le temps amie de te *dé-nommer* une minute' (p. 54, kursivering van mij, C.M.). Neem, vriendin, even de tijd om je te ont-noemen = benoemen = herbenoemen. Hier krijgt het werkwoord *dénommer*, door het prefixe *dé*=ont- van de stam te scheiden een drievoudige betekenis.

Dora gelooft aanvankelijk ook in namen: de Vader, de Man verontwaardigen haar door het opportunisme waarmee ze binnen de Familie hun rol spelen. Haar gevoelens voor mevr. K., hoe oorspronkelijk ook, worden haar pas achteraf duidelijk, door middel van dromen. Ze zegt dat ze, wat dat betreft, aan een soort mentale achterstand geleden moet hebben. Dora's homofiele gevoelens mochten geen *naam* hebben. Tijdens het stuk, en toch via Freud, gaat ze doorzien welke spelregels binnen de Patriarchale Orde gelden. Van Freud leert ze dat hij een 'institutie' is. Natuurlijk is Dora hysterie, gekneveld en onaangepast genoeg om te trachten de analysesituatie om te keren. De institutie komt terecht op de divan. Op haar manier uit ze haar grieven omtrent de taal, en haar zoeken naar oorspronkelijkheid. Ze wil weg. Ze had haar jas aan de kapstok opgehangen en opgemerkt dat de anderen hun jassen er bovenop

de westerse cultuur kritiek bekijkt. In dat boek beschrijft hij hoe in de loop van de achttiende en negentiende eeuw allerlei seksuele gedragingen die tot dan toe niet onderkend werden, langzaam maar zeker gekatalogiseerd en geproblematiseerd worden. Onder andere wordt homoseksualiteit voor het eerst gezien als een psychische ziekte. In het kader van een steeds verdergaande medikalisering van de seksualiteit, wordt het lichaam van de vrouw 'gehysteriseerd'. Tot zover Foucault. Het benoemen van het verschijnsel is niet voor iedereen voordelig dunkt me. Een onbekend aantal vrouwen kan zich in het (ziekte-)patroon invoegen. Ze worden tot hysterika's bestempeld en tot gewillige klanten van de mediese wereld. Het woord, het begrip belemmert verder het zicht op het maatschappelijke stelsel dat 'hysterie' bij vrouwen veroorzaakt en koestert. De patriarchale orde heeft er alle belang bij en laat zijn gelijk graag door de Wetenschap vaststellen.

hebben gedaan. Het betekent: 'Je bent hier te veel. (...) Ik neem die jas terug. Te mooi voor mij. Het was een jas van huid, ik wist niet dat hij van mij was, de huid van een dier dat ik niet ken, buitengewoon fijn en soepel, licht, van een oranjeachtige grondkleur.' (p. 69) Deze drie woorden, huid, dier, oranjeachtig, zijn cixouiaanse beelden. Taal is met ons wezen even intiem verbonden als een huid met een lichaam. Het dier (animal in *Portrait de Dora* of animâle in *La venue à l'écriture*) staat voor de verboden, bedolven, vrouwelijke zinnelijkheid. *Oranje* is voor Cixous een 'begin', haar geboortestad: *Oran*, oorsprong van *je*. Dora's dwalen door de gangen van de symboliese orde is ten einde. Ze staat voor een nieuw begin. Zij eist haar oorsprong, lichaam en taal terug. 'Schrijven?... het is niet mijn zaak', is haar laatste woord. Hierin hoor ik de lach van de schrijfster. Het was Cixous' taak om in haar schrijven de stem van Dora uit de verstomming van de dood te doen weerklinken. Haar stem raakt me.

*Geciteerde boeken van Hélène Cixous*

*La jeune née*. Parijs (Collections 10/18) 1975.

*Portrait de Dora*. Parijs (Des femmes) 1976.

*La venue à l'écriture*. Parijs (Collections 10/18) 1977.

*Ou l'art de l'innocence*. Parijs (Des femmes) 1981.

## ‘Die scone die mi peisen doet...’

De vrouw als opdrachtgeefster van middeleeuwse literatuur\*

De enorme verering die de middeleeuwse samenleving, op instigatie van de kerk, voor Maria had, strekte zich niet uit tot de aardse Marie. Zij werd veeleer gezien als de Eva, wier schuld het was dat de mens voorgoed uit het paradijs verdreven werd. De vrouw, de superverleidster, vormde de grootste van alle obstakels waarmee de weg naar de hemelse verlossing geplaveid was. Ook als ze getrouwd was, kon ze nog niet rekenen op veel respect van de samenleving, wat bijvoorbeeld mag blijken uit de opvatting van St. Hieronymus, namelijk dat het huwelijk alleen goed is om de wereld van maagden te voorzien, die vervolgens natuurlijk in het klooster konden treden. Dit althans is de vigerende opvatting ten aanzien van de positie van de vrouw in de middeleeuwen.<sup>1</sup> En, zo denkt men, een maatschappij die een dergelijke visie op vrouwen huldigt, zal de vrouw op de meeste gebieden geen belangrijke rol toebedelen. Het ligt dan ook voor de hand om te veronderstellen dat hetzelfde geldt voor de betekenis die vrouwen hebben gehad op literair terrein. Ook de amsterdamse neerlandikus-mediëvist H. Pleij konkludeert dat uit de literatuur van de middeleeuwen naar voren komt dat de man door middel van de literatuur uit alle macht heeft geprobeerd de vrouw in het gareel te houden.<sup>2</sup> Mannen waren bang voor vrouwen, aldus Pleij, en daarom moesten vrouwen, vooral de oudere, ‘beluste’ vrouwen, het in de literatuur ontgelden. De daarin naar voren komende vrouwenhaat en heksenvervolgingen wijzen er eens te meer op, dat de man erop uit is geweest de, in wezen kwade, vrouw zoveel mogelijk onder de duim te houden. Met andere woorden: de gehele maatschappij, inclusief de literatuur, was ingericht om te zorgen dat de vrouw geen kans kreeg teveel invloed uit te oefenen.

\* Wij willen Frits van Oostrom hier bedanken voor de inspirerende wijze waarop hij ons begeleid heeft bij de totstandkoming van dit artikel.

1. Zie: E. Power, *Medieval women*. Edited by M.M. Postan. Cambridge enz. 1975.

2. H. Pleij, ‘Wie wordt er bang voor het boze wijf? Vrouwenhaat in de middeleeuwen’, in: *Revisor*, jrg. 4, nr. 6, 1977, pp. 38-42.

In de stelling van Pleij zit veel waars, maar zij toont slechts één kant van de medaille. Er zijn in de middeleeuwse literatuur namelijk evenzeer aanwijzingen dat de vrouw, met name wat betreft haar invloed op de literatuur van haar tijd, helemaal niet zo onbelangrijk is geweest. Vooral de adellijke vrouwen, deels in de wereld levend, maar ook vaak in kloosters, hebben zich frekwent bezig gehouden met literatuur en een cruciale rol gespeeld bij het ontstaan en het voortbestaan van een (geschreven) literatuur in de volkstaal. Over deze rol handelt dit artikel.

Lange tijd hebben een traditie van gesproken literatuur in de volkstaal (sproken, sagen, mythen enzovoort) en een geschreven, geestelijke literatuur in het latijn naast elkaar voortbestaan, bijna zonder van elkaars bestaan te weten. Een belangrijke rol bij het overbruggen van de kloof die tussen de mondelinge en schriftelijke literatuur bestond, wordt door H. Grundmann al in 1936 in een artikel waarin hij ingaat op de factoren die in de middeleeuwen het ontstaan van een geschreven literatuur in de volkstaal hebben bevorderd, toegeschreven aan de geletterdheid van adellijke vrouwen.<sup>3</sup> Zij hebben ervoor gezorgd dat er geestelijke teksten in de volkstaal werden geschreven, omdat ze het latijn onvoldoende beheersten om de leesstof in de oorspronkelijke latijnse versie tot zich te nemen. Een voorbeeld hiervan voor het middelnederlands is de *St. Servaes* van Heinric van Veldeke.<sup>4</sup> Het is een van de vroegste literaire teksten in het nederlands (circa 1170-1180) en, geheel in de lijn van het bovenstaande, op instigatie van een adellijke dame uit het latijn vertaald. In de epiloog van het eerste deel zegt Veldeke, dat hij het werk zal schrijven op verzoek van gravin Agnes van Loon:

3236 ...doer der Gravinnen bede  
Van loen, sijnre lieuer vrouwen,  
Dies hoem bat mit trouwen<sup>5</sup>

Behalve dat de adellijke vrouwen het ontstaan van geestelijke teksten in de volkstaal hebben bevorderd, hebben ze, aldus Grundmann, ook een stimulerende rol gespeeld bij het schrijven van teksten over meer wereldlijke onderwerpen. Er zijn talloze voorbeelden van wereldlijke,

3. H. Grundmann, 'Die Frauen und die Literatur im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frage nach der Entstehung des Schrifttums in der Volkssprache', in: *Archiv der Kulturgeschichte*, jrg. 26, 1936, pp. 129-161.

4. Heinric van Veldeke, *Sint Servaes legende*. Naar het Leidse handschrift uitgegeven door G.A. van Es. 2 delen, Antwerpen enz. 1950.

5. Parafraserende vertaling: '... op verzoek van de gravin van Loon, zijn lieve vrouwe, die het hem met een beroep op zijn trouw [aan haar] verzocht'.

lezende vrouwen uit de tijd dat er een schriftcultuur bestaat. (Dat de latijns georiënteerde klerici konden lezen, spreekt voor zich.)

Adellijke mannen daarentegen waren over het algemeen de kunst van het lezen niet machtig. Het gold dan ook niet als een eerste vereiste voor een man om te kunnen lezen. Wellicht enigszins karikaturaal, maar toch ook illustratief hiervoor is het voorbeeld van Ulrich von Lichtenstein, een duitse 'Minnesänger', die vanaf zijn vroegste jeugd slechts één doel had nagestreefd: alles te leren wat naar zijn mening voor een ideale ridder wenselijk was. Wát door (de dames in) deze hoofse kringen van een ridderlijke voordrachtskunstenaar ook maar verlangd kon worden, Ulrich leerde het. Maar lezen en schrijven leerde hij niet. Als hij van zijn beminde dame een brief ontving, was hij op zijn sekretaris aangewezen om de inhoud te vernemen. Toen deze eens een tijd afwezig was, liep Ulrich dagenlang met zijn brief rond en maakte zich de fraaiste illusies omtrent het geschrevene, om na terugkomst van de schrijver een hooghartige afwijzing (in 10 korte verzen) te moeten vernemen...<sup>6</sup>

In tegenstelling tot de ridders, de vorsten en soms zelfs de dichters (wat in die tijd vaak wilde zeggen: voordrachtskunstenaars) konden de vrouwen uit de hoofse kringen prakties allemaal lezen. Was lezen toen ook al een bezigheid om de vrije tijd mee door te brengen? Hoe dan ook, het was voornamelijk de behoefte van adellijke vrouwen aan geschreven teksten over zowel wereldlijke als geestelijke onderwerpen, die hen aan de wieg heeft doen staan van veel (geschreven) literatuur in de volkstaal.

Evenals Grundmann bekijkt ook de duitse mediëvist J. Bumke de middeleeuwse literatuur vanuit het publiek. In zijn onlangs verschenen standaardwerk over het literaire mecenaat in de middeleeuwen wordt nu eens niet de nadruk gelegd op de vraag wie er schreven in de middeleeuwen, maar vóór wie men schreef en dānkzij wie er geschreven kon worden.<sup>7</sup> Een boek – laten – schrijven was in die tijd een uiterst kostbare aangelegenheid. De 'grondstoffen' (vooral perkament) waren oneindig veel duurder dan tegenwoordig. Deze faktor gaat een belangrijke rol spelen, naarmate de omvang van het te produceren werk groter is. En wanneer zo'n geschrift bewerkt

6. G.I. Liefstinck, 'Pleidooi voor de philologie in de oude en eerbiedwaardige betekenis van het woord', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jrg. 81, 1965, pp. 58-84.

7. J. Bumke, *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland 1150-1350*. München 1979.

moet worden naar een latijnse of oudfranse tekst, komen daar nog eens de kosten van het origineel voor de vertaling bij. Verder zijn er dan nog de kosten van schrijfbestedingen, het bindwerk en het arbeidsloon van de dichter. Voeg daar nog bij de kosten van de kopiïst die het eerste officiële exemplaar van de nieuwe roman te boek stelde en van de eventuele voordrachtskunstenaar die de publieke première voor zijn rekening nam, en het zal duidelijk zijn dat een boek een kostbaar bezit was en dat er de nodige financiële ruimte in het budget vereist was om een boek te kunnen – laten – schrijven. En ook toen zullen de schrijvers wel niet in de financiële positie geweest zijn om zulke hoge kosten zelf te dragen. Dat er in de middeleeuwen toch nog een behoorlijk aantal werken geschreven is komt voor een belangrijk deel door het mecenaat. Vermogende personen fungeerden als financiers voor literaire ondernemingen; zij namen de kosten voor hun rekening; in ruil daarvoor droeg de dichter zijn werk aan de ‘sponsor’ op.

Hoewel het meestal de mannen geweest zullen zijn die het geld fourneerden, waren het mogelijk vaak de vrouwen die genoeg interesse en tijd voor literatuur hadden om een boek te laten vervaardigen. De beslissing om een greep in de kas te doen voor een literair werk lijkt dus vaak te zijn ingegeven door een vrouwelijk verzoek. Zo wordt het begrijpelijk dat er heel wat boeken zijn die zijn opgedragen aan een man en een vrouw. Het zou heel goed kunnen dat de man de rol van feitelijke sponsor vervulde, terwijl de vrouw de aanzet tot schrijven gaf en zich met de inhoud bemoeide. Het is misschien zelfs niet te gewaagd om te veronderstellen, dat er gevallen zijn waar de man als opdrachtgever genoemd wordt, maar waar het eigenlijk een (zijn?) vrouw was, die verantwoordelijk was voor de opdracht. De bronnen zijn in dit opzicht misschien niet zo eenduidig als ze wel eens lijken. Want hoe vaak wordt in proloog of epiloog een man geprezen en geëerd om zijn liefde voor literatuur en zijn vrijgevigheid, terwijl het misschien een vrouw was aan wie deze eer zou moeten toekomen? Deze overweging is een reden om de mededelingen die een middeleeuws dichter over zijn opdrachtgever doet, met het nodige voorbehoud te lezen. Het is dan zeer wel denkbaar dat heel wat meer vrouwen een vinger in de literaire pap hebben gehad dan direkt uit het materiaal blijkt. Dit is ook de stelling van Bumke, wiens vijfde hoofdstuk uitsluitend over de rol van de vrouw handelt. Hij zegt hierin onder andere: ‘Wegen der ungünstigen Quellenlage ist es nicht leicht, ein Urteil darüber zu fällen, wie gross der Einfluss der Frauen insgesamt auf die literarische Entwicklung (...) gewesen ist. Man wird aber davon ausgehen dürfen,

(...) dass fürstliche Gönnerinnen eine grössere Rolle gespielt haben als die direkten Zeugnisse erkennen lassen.<sup>8</sup>

De bevindingen van Bumke en Grundmann zijn gebaseerd op de middelhoogduitse letterkunde. De vraag die wij hier proberen te beantwoorden is, in hoeverre hun konklusies ook voor de middelnederlandse situatie kunnen gelden. De aanzet tot deze probleemstelling was een doktoraalkollege middelnederlandse letterkunde, gegeven aan het Instituut de Vooyts te Utrecht, door Frits van Oostrom. Thema van dit kollege was 'de opdrachtgevers van de middelnederlandse letterkunde'. Methodies richtsnoer was het boek van Bumke, hetgeen impliceert dat de door hem gesignaleerde voetangels en klemmen eveneens ons onderzoek bemoeilijkten. Ook dit artikel, dat slechts een deelprobleem van het kollege verkennt,<sup>9</sup> draagt hiervan de sporen. Mecenaatsonderzoek trekt vaak spekulatieve konklusies uit meerduidig materiaal en is niet altijd van een zekere eenzijdigheid vrij te pleiten. Ook Bumke benadrukt dit: 'Durch die Eigenart der poetischen Quellen ist unser Wissen um die Gönnerverhältnisse (...) vielfachen Einschränkungen unterworfen; denn nur selten besitzen die Auskünfte, die die Dichter geben, die erwünschte Präzision. In den meisten Fällen ist man bei der Interpretation des Quellenbefundes auf Kombinationen und Vermutungen angewiesen. Das bedeutet, dass der Gönnerforschung insgesamt ein spekulatives Element innewohnt.'<sup>10</sup>

Toch leek ons een eerste terreinverkenning de moeite waard. Hiertoe werd met vereende krachten een lijst aangelegd van alle middelnederlandse teksten, waarvoor de literatuurgeschiedenissen een opdrachtgever of -geefster vermelden.<sup>11</sup> Hierbij werd onmiddellijk duidelijk dat het zwaartepunt van ons materiaal op de 'hoge middeleeuwen' betrekking heeft. Het lijkt alsof in de late middeleeuwen het mecenaat minder doorslaggevend is voor het tot

8. J. Bumke, a.w., p. 247.

9. Zie voor twee andere verkenningen: F.P. van Oostrom, 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde' (ter perse) en, van dezelfde auteur: *Reinaert primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Vanden vos Reynaerde* (ter perse).

10. J. Bumke, a.w., p. 31.

11. J.W.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandschen letterkunde*. Dl. 1 en 2. Groningen 1889<sup>4</sup>. G. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandschen letterkunde*. Dl. 1 en 2. Groningen 1906. G.P.M. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. Dl. 1. 's-Hertogenbosch 1970<sup>5</sup>. J. van Mierlo, *De letterkunde van de Middeleeuwen*. Dl. 1 en 2. 's-Hertogenbosch 1949<sup>2</sup>. J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 1 en 2. Leeuwarden 1973<sup>2</sup>.

stand komen van teksten. Daarom zal het in het volgende vooral gaan over literatuur uit hoofdadellijke kring.

Een tweede kanttekening vooraf betreft de aard van de voor ons relevante teksten. De mondeling overgeleverde literatuur van de middeleeuwen, hoe belangrijk zij destijds ook geweest is, is voor ons bijna ongrijpbaar geworden. Wij kunnen daarom dan ook alleen maar uitspraken doen over het mecenaat van teksten die te boek gesteld werden, om vervolgens gelezen of beluisterd te worden.

Ons korpus bleek circa vijftig gevallen van mecenaat op te leveren, waaronder 22 vrouwelijke opdrachten. (Deze lijst van vrouwelijke mecenaten is als bijlage achter dit artikel opgenomen.) Dit relatief hoge percentage vrouwelijke opdrachtgevers kan worden opgevat als een indicatie voor het belang dat vrouwen voor de literatuur hebben gehad. Als men dan ook nog rekening houdt met het feit dat er misschien een vertekening is in de verhouding mannelijk-vrouwelijk mecenaat, vanwege de hierboven genoemde reden, spreken deze cijfers voor de betekenis van de vrouw in het literaire leven nog duidelijker taal.

Nu is het niet altijd evident dat er sprake is van een mecenaat, omdat de dichters zelf niet altijd even helder zijn op dit punt. Vandaar ook dat er tot nog toe door velen van uitgegaan wordt, dat men in de meeste gevallen te maken heeft met een topos: het aanroepen van een (bescherm)heer of (-)vrouw in de proloog of epiloog van een werk, een verschijnsel dat voornamelijk in retories opzicht belangrijk geacht moet worden. In sommige gevallen is dit natuurlijk juist: als er sprake is van bijvoorbeeld 'de muze', die in de proloog verheerlijkt wordt en om hulp gebeden wordt, kan men er bijna zeker van zijn dat hierachter geen bestaande vrouw gezocht hoeft te worden. Wij gaan er echter van uit dat men in de meeste gevallen allereerst moet trachten een bestaande mecenas te vinden, zeker als men denkt aan het veelvuldig voorkomen van nét dit topos; waarom zouden dichters anders destijds niet veel vaker gekozen hebben voor een van de talloze andere mogelijke topoi? Verder moet men ook bedenken dat het vaak niet nodig was om expliciet te zijn over de identiteit van de opdrachtgever, omdat in de kring waarin het werk oorspronkelijk funktioneerde, een half woord voor de goede verstaander al genoeg zal zijn geweest. Wij worden door deze meer kryptiese aanduidingen van opdrachtgevers wel voor problemen gesteld. Wat bijvoorbeeld te denken van een roman die geschreven wordt 'in mijns lieves eere, diet mi wel verghelden sal'<sup>12</sup>, of van een

12. *Ouddietsche fragmenten van den Parthonoepus van Bloys*. Grootendeels



leerdicht dat gemaakt is om een 'minnentlike schone' wat tijdverdrijf te bezorgen.<sup>13</sup> Hierop komen we later terug.

Aan de andere kant zijn er ook vermeldingen van met geld beloonde opdrachten van een mecenas die met naam en toenaam genoemd wordt. Het meest duidelijke voorbeeld van zo'n (vrouwelijk) mecenaat vinden we in Maria van Berlaer. Deze dame, behorende tot een der aanzienlijkste adellijke geslachten van Brabant, heeft aan Lodewijk van Velthem opgedragen de vierde partie van de *Spiegel Historiael* (1312-1326) te schrijven, en hem daarvoor geldelijk beloond, zoals hij zelf in het werk vermeldt.<sup>14</sup> Het zal wel geen toeval zijn dat de enige (tot nog toe) door ons gevonden vrouw die aantoonbaar het werk financierde, een weduwe was. In de middeleeuwse maatschappij had de vrouw namelijk de taak, als haar man afwezig of gestorven was, hem geheel te vervangen. Pas dan werd zij geacht op juridies en ekonomies gebied geheel competent te zijn. Ook de financiële verantwoordelijkheden, die normaal door de man gedragen werden, werden dan haar deel.

Indien de vrouw getrouwd was, ligt het voor de hand te veronderstellen, zoals we al eerder vermeldden, dat de aan man én vrouw opgedragen werken werden betaald door de man. Het is dus logies dat hij in ieder geval vermeld wordt. De reden dat de vrouw eveneens vermeld wordt, zou dan kunnen zijn dat zij degene was van wie de opdracht eigenlijk uitging en tot wie de schrijver zich dus in de eerste plaats richtte. Ze zal dan mogelijk ook een grotere invloed op de inhoud van het werk gehad hebben dan haar man.

Van de meeste werken is voor ons niet meer na te gaan of de vrouw de inhoud mede bepaald heeft: middeleeuwse dichters lopen niet met hun creatieve volgzzaamheid te koop. Incidenteel zijn er

bijeenverzameld door wijlen F. Deycks. Uitgegeven door J.H. Bormans. Brussel 1871, verzen 8402-8403.

13. Dirc Potter, *Der minnen loep*. Uitgegeven door P. Leendertz, Wz. 2 Dln. Leiden 1845, vers 69.

14. [J. van Maerlant]. *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem*. Uitgegeven door M. de Vries en E. Verwijs. 3 Dln. Leiden 1863.

Boek 8, hoofdstuk 51, verzen 24-28:

'Want hare hovesceit sonderlinge

Heeft mi daer toe nu gebracht

Dat ic bin also bedacht

Te doene al dat si gebiet,

Al ware ic niet daer toe gemiet'

(Vers 28: [Zelfs] al was ik daar niet voor ingehuurd.)

echter nog wel sporen te vinden die wijzen op bemoeienis van de opdrachtgeefster. Zo zijn er redenen om aan te nemen dat Jan van Boendale (1282-1350), een middeleeuws dichter met een uitgesproken visie op de maatschappij, terdege rekening heeft gehouden met hetgeen zijn vrouwelijke mecenas, Agnes van Cleve, van zijn werk vond, juist op het punt van zijn ideeën over vrouwen.

Jan van Boendale heeft al zijn ons bekende werken geschreven voor of in opdracht van bekende, machtige personen uit het maatschappelijk en staatkundig leven van die tijd. Eén van zijn werken, *Jans Teestye* (= Jans mening) (1330-1333)<sup>15</sup>, is aan twee personen opgedragen, namelijk aan Rogier van Leefdale, burggraaf van Brussel en aan diens vrouw, Agnes van Cleve. Dit leerdicht over verschillende onderwerpen, meestal van maatschappelijke aard, bevat een signifikante passage in de proloog, waaruit blijkt dat Boendale naar aanleiding van eerder werk kritiek van Rogier te verduren heeft gehad:

100 Want hi mi sulc stont heeft der af  
Berespt van dien dat ic hem gaf.<sup>16</sup>

De vraag is natuurlijk, welke kritiek Boendale hier bedoelt. Boendale geeft ons verderop in hetzelfde werk meer informatie, want daar zegt hij:

3088 Someghe liede berechten  
Ende blameren mijn dichten,  
Daer ic segghe ofte scrive  
Vander broescheit der wive.<sup>17</sup>

Waarschijnlijk is de kritiek opgeroepen door hetgeen Boendale heeft gezegd in zijn vorig leerdicht, de *Lekenspieghel*, eveneens opgedragen aan Rogier van Leefdale en zijn vrouw.<sup>18</sup> In het 22ste hoofdstuk van het eerste boek, veelbetekenend genaamd 'Swijfs bedrieghenisse'

15. Jan Boendale, 'Jans Teestye', in: *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen*. Naar het Oxfordsch handschrift uitgegeven door F.A. Snellaert. Brussel 1869.

16. Parafraserende vertaling: Want hij heeft me menigmaal over datgene wat ik hem gaf op mijn vingers getikt.

17. Parafraserende vertaling: Sommige mensen veroordelen en laken mijn dichtwerken, waar ik spreek of schrijf over de zwakheid van vrouwen.

18. Jan Boendale, *Der leken spieghel. Leerdicht van den jare 1330*. Uitgegeven door M. de Vries. 3 Dln., Leiden 1848, verzen 47-51. Proloog:

Ic hope het sal genoeghen wale  
Minen heer van Levedale,  
Minen heer Rogier ende mijnre vrouwen,  
Die goede dinghe gherne scouwen  
Ende in die scrifture hebben jolijt.

(bedriegelijkheid van de vrouw), wordt het bekende bijbelverhaal van Eva en de slang verteld. Daaruit trekt Boendale dan de lering dat alle 'wiven' slecht zijn. Even is er sprake van 'vrouwen' die goed zijn, maar meteen volgt de stelling dat alles van het vrouwelijk geslacht van nature slecht is en daar nooit bovenuit zal komen:

78      Want die van nature is quaet;

Daer toe en helpt gheen raet,<sup>19</sup>

Het zou niet verwonderlijk zijn als Rogiers echtgenote, Agnes van Cleve, hierover gevallen zou zijn; Boendale doet hier inderdaad een wat boude bewering. Maar anderzijds is het toch wel opvallend dat juist deze passage kritiek lijkt te hebben uitgelokt. In de *Lekenspieghel* worden namelijk uitspraken te over gedaan, die in het verkeerde keelgat van vooraanstaande mannen als Rogier van Leefdale zouden kunnen schieten. Zo heeft Boendale het over hoge heren die zich meer en meer van het volk verwijderen, de korruptheid van de rechtsstaat, de onterechte hoogmoed van de hoge geestelijkheid, en zelfs blijkt hij tegen de erfelijkheid van de adelstand gekant te zijn. Gezien het feit dat hij alleen vermeldt berispt te zijn ten aanzien van zijn mening over vrouwen, ligt het voor de hand aan te nemen dat zijn vrouwelijke 'mecenas' hem op dit punt – kennelijk bij monde van haar man – terechtgewezen heeft. Maar ook een mannelijke mecenas zou, dunkt ons, wel reden gehad hebben om kritiek uit te oefenen op bepaalde passages in het werk. Daarvan is echter nergens sprake. Zou Rogier van Leefdale het zo druk gehad hebben met zijn bestuurlijke activiteiten dat er voor de *Lekenspieghel* geen tijd overbleef? Hoe het ook zij, het lijkt in ieder geval aannemelijk dat Agnes van Cleve het boek wel gelezen heeft – hetgeen pleit voor onze veronderstelling dat er gevallen zijn waarbij de man voor de kosten opdraaide, terwijl zijn vrouw het meest betrokken was bij de opdracht en dus bij het ontstaan van het werk.

Boendale laat het overigens niet bij het vermelden van de berisping. Hij zorgt er voor niet nogmaals op de tenen van Agnes van Cleve te gaan staan door een heel subtiel spelletje met het verschil tussen 'vrouw' en 'wijf' te spelen. In de middeleeuwen werd, net als nu, 'vrouw' voornamelijk gebruikt voor hoger geplaatste vrouwen, in tegenstelling tot het overwegend volksere 'wijf'. De opvatting die Boendale over 'wijven' verkondigt in *Jans Teestye* is in de kern precies dezelfde als die waarmee hij in de *Lekenspieghel* kritiek had opgeroepen. In *Jans Teestye* zijn 'wijven' namelijk wéér

19. Parafraserende vertaling: Want diegene die van nature slecht is, kan door niets geholpen worden.

onbetrouwbaar, gierig, twistziek, wispelturig, wraakzuchtig, ongenadig, hoogmoedig, besluiteloos, naïef, dom, lichtgelovig, leugenachtig, kletsziek, ijdel, ontrouw en zéér belust...!

*Jans Teestye* is geschreven in de vorm van een gesprek tussen twee gezellen (vrienden), Jan en Wouter. Nadat Jan zijn litanie over de ondeugden van 'wijven' heeft beëindigd, spreekt Wouter zijn verwondering uit over het feit dat Jan zoveel kwaad over vrouwen spreekt. Hierop antwoordt Jan:

2989 So en seydic u niet van vrouwen

Maer van *wiven* sijts gewes.<sup>20</sup>

En hij laat erop volgen dat er ook 'vrouwen' zijn die hun 'ingeboren nature' overwinnen en hen komt dubbele lof toe; waarna de passage:

3084 Hets waer, alle vrouwen zijn wive

Na die vorme van haren live;

Maer alle wive en sijn vrouwen niet

Na die seden diemen aen hem siet.<sup>21</sup>

Samenvattend kan men zeggen dat Boendale zich in de *Lekenspieghel* misschien in de ogen van zijn opdrachtgeefster Agnes van Cleve vergaloppeerd heeft door zijn generaliserende negatieve uitspraken ten aanzien van de vrouw in het algemeen. Hij is hierover dan waarschijnlijk gekapitteld. In *Jans Teestye*, zijn volgende werk, blijft hij wel bij zijn negatieve houding ten opzichte van wat hij nu 'wiven' noemt, maar maakt meteen daarna duidelijk dat dit alles niet van toepassing is op 'vrouwen'. En Agnes van Cleve, zijnde de (echtgenote van de) mecenas van het werk, zal zeker begrepen hebben dat zij bij de laatste categorie wordt ingedeeld. Zij is dan ook een van die benijdenswaardige wezens die haar ingeboren natuur heeft weten te overwinnen en aldus door Jan van Boendale 'dubbele lof' krijgt toegezwaaid. Het voorafgaande lijkt erop te wijzen dat Jan van Boendale een hele theorie over – de slechtheid van – vrouwen heeft bijgesteld om zijn opdrachtgeefster niet te ontrieven.

De tot nu toe behandelde mecenasen komen overeen wat betreft hun 'duidelijkheid'. Zonder twijfel hebben de auteurs die in opdracht van deze mecenasen hun werk schreven, een geldelijke beloning ontvangen. Bovendien is de identiteit van de mecenas duidelijk. Het

20. Kursivering van *D.H. en S.d. V.* Parafraserende vertaling: Dat zei ik niet over vrouwen, maar over *wijven*, wees daarvan overtuigd.

21. Parafraserende vertaling: Het is waar, alle vrouwen zijn wijven naar de vorm van hun lichaam, maar alle wijven zijn geen vrouwen naar de levenswijze die men hen er op na ziet houden.

is echter, zoals we al opmerkten, niet altijd zo eenvoudig. Er is ook een groep van werken die is opgedragen aan een anonymus en waarvan niet met zekerheid te zeggen is of de auteur op enigerlei wijze beloond is. Maar als men zich de hierboven geschetste situatie voor de geest roept, waarbij duidelijk werd hóe kostbaar het vervaardigen van literatuur is geweest en hóe belangrijk daarom het mecenaat, zal men geneigd zijn aan te nemen dat in die gevallen waarin een anonymus genoemd wordt, de zaak meestal door hem bekostigd zal zijn, hetzij in de vorm van kost en inwoning, als het bijvoorbeeld een eigen hofdichter betrof, hetzij in loon. Zo moeten we waarschijnlijk ook achter opdrachten aan 'anonieme' vrouwen in sommige gevallen een reële opdrachtsgeefster zoeken.

De kapitaalkrachtige positie die vereist was voor het schrijven van een letterkundig werk van enige omvang, vormt tevens een argument tegen de theorie van R. Lievens, dat *Alexanders Geesten* (circa 1260)<sup>22</sup> door Jacob van Maerlant uitsluitend uit liefdesoverwegingen is opgedragen aan de in een akrostichon genoemde 'Gheilehida'.<sup>23</sup> De neerlandici-mediëvisten hebben er jarenlang over getwist welke vrouw met deze 'Gheilehida' bedoeld kan zijn geweest. Alle voor hen in aanmerking komende vrouwen waren adellijke dames. Lievens daarentegen stelt dat het hier gaat om een liefdessituatie, waarbij het mecenaat geen enkele rol speelde. Hij wijst op de in zijn ogen al te intieme bewoordingen waarmee de auteur zich over de vrouw in kwestie uitlaat. Welke zijn dan die intieme bewoordingen? Wel, Jacob dichtte zijn roman:

1719 Up dat soe secht dat es goet,

Die scone, die mi peisen doet.<sup>24</sup>

Uit het feit dat het antecedent 'die scone' in dezelfde regel voorkomt als 'peisen' (denken), meent Lievens te kunnen konkluderen, dat het hier gaat om een opdracht aan een geliefde: de auteur komt door het denken aan de 'schone' (beminde) tot schrijven. Uit deze overwegingen leidt hij vervolgens af dat het geen mecenas geweest kan zijn voor wie Maerlant zijn pen op het papier zette, maar dat het een geliefde zal zijn geweest, want 'in een verhouding tussen werkgever en werknemer klinkt dit onbetamelijk en grof'. Ons

22. Jacob van Maerlant, *Alexanders Geesten*. Opnieuw uitgegeven door J. Franck. Groningen 1882.

23. R. Lievens, 'Maerlant. Die scone die mi peisen doet', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, jrg. 33, 1979, pp. 220-228.

24. Kursivering van D.H. en S.d.V. Parafraserende vertaling: Opdat zij zegt dat het goed is, de *schone* die mij doet *denken*.

inziens gaat een dergelijke argumentatie niet zonder meer op, aangezien er voorbeelden zijn van werken die aantoonbaar onder een mecenaat tot stand gekomen zijn, terwijl er even ‘onbetamelijk en grof’ over of tot de opdrachtgeefster wordt gesproken. Een voorbeeld van zulk affektief taalgebruik is te vinden in (alweer) *Jans Teestye*, waar Boendale over zijn opdrachtgeefster zegt:

24    Ende mire vrouwen sinen wive  
       Vander hogher comst van Cleve  
       Wel gheraect ende scone van live  
       Daer ic haer prijs om gheve:<sup>25</sup>

Bovendien lijkt het ons alleen al gezien de kosten van een dergelijk werk nauwelijks denkbaar dat een werk als *Alexanders Geesten*, dat ongeveer 14.000 verzen telt, zonder aanzienlijke geldelijke steun van een mecenas tot stand kan zijn gekomen.

De raadselachtige ‘Gheilehida’ is niet de enige (tot nog toe) anonieme vrouw aan wie een werk is opgedragen. Ook in de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* (1291-1318)<sup>26</sup> wordt aan het begin van elk van de 12 boeken die dit werk telt een onbekende vrouw vereerd. Gezien de omvang van dit werk (ongeveer 22.000 verzen) is het ook hier heel waarschijnlijk dat deze hoofse liefdesroman in opdracht tot stand is gekomen. In deze richting denkt ook J. Janssens, die op grond van wat hij noemt ‘brabantse knipoogjes’ naar het hofpubliek, aanneemt dat de *Roman van Limborch* voor het huis van Brabant wellicht voor hertog Jan I geschreven is.<sup>27</sup> Maar, als Janssens gelijk heeft, waarom wordt er dan steeds een (anonieme) vrouw verheerlijkt? En welke vrouw zou hier bedoeld kunnen zijn? Wij moeten er naar gissen, maar in het oorspronkelijk milieu is dat misschien zonneklaar geweest. Zou Jan van Brabant dit werk aan zijn schoondochter, Margaretha van Engeland, hebben willen opdragen? Het is in dit licht misschien geen toeval dat ook de titelheldin van het boek Margriete heette... Het zou bovendien niet het enige werk zijn dat hij haar geschonken heeft, want ook de *Rijmkroniek van Woeringen* (1291-1294) is door de auteur, Jan van Heelu, namens de hertog van Brabant aan Margaretha opgedragen. Hij heeft deze ode

25. Kursivering van *D.H. en S.d.V.* Parafraserende vertaling: En mijn vrouwe [de vrouwe van Boendale], zijn vrouw [van Rogier van Leeftale], van de hoge afkomst van Kleef, met haar mooi gevormd en fraai lichaam, waar ik haar om prijs.

26. Heinric [van Aken], *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Uitgegeven door L.Ph.C. van den Bergh. 2 Dln. Leiden 1846.

27. J. Janssens, ““Brabantse knipoogjes” in de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*”, in: *Eigen schoon en de Brabander*, jrg. 60, 1977, pp. 1-16.

op zijn eigen geslacht voor zijn engelse, toen nog aanstaande, schoondochter laten maken, opdat zij door dit werk grondig te bestuderen 'diets' zou leren.<sup>28</sup>

Toch moeten we misschien ook rekening houden met het feit, dat de (anonieme) opdrachtsformules niet altijd naar een echte mecenas verwijzen; er kan op den duur een zekere mate van konventie zijn gaan optreden. Dit zou dan vooral het geval geweest kunnen zijn bij dichters die niet direkt aangewezen waren op de materiële steun van een opdrachtgever of -geefster. De dichter kon het bijvoorbeeld zonder financiële steun stellen, als het werk nogal beperkt van omvang was, waardoor de kosten niet al te hoog opliepen. En naarmate we later in de middeleeuwen komen, worden de grondstoffen minder duur; het verhoudingsgewijs onbetaalbare perkament wordt vervangen door het goedkopere papier. Door de verspreiding van literaire geschriften was er ook gemakkelijker aan teksten ter vertaling of bewerking te komen, hoewel literaire activiteit toch wel bleef voorbehouden aan de kulturele bovenlaag. Ook als een dichter zelf wat ruimer in zijn middelen zat, kon hij het wel zonder geldschieter stellen. Dirc Potter bijvoorbeeld, de auteur van *Der minnen loep* (cirka 1412), was sekretaris en gezant in dienst van het Hollandse Hof, en zelfs enige tijd baljuw van Den Haag. Hij zal waarschijnlijk wel geld genoeg gehad hebben om zijn werken in eigen beheer te schrijven. Niettemin draagt ook hij deze baedeker over de liefde op aan een 'minnentlike schone'.<sup>29</sup> Maakt Potter hier wat vroeger realiteit was tot literaire konventie, of is er toch een reële dame in het spel?

Ook de dichter van de *Reinaert* (cirka 1250)<sup>30</sup> zegt zijn werk gemaakt te hebben op verzoek van een onbekende dame:

28. [Jan van Heelu], *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288*. Uitgegeven met ophelderingen en aantekeningen van J.F. Willems. Brussel 1836, verzen 1-9. Proloog:

'Vrouwe Margriete van Ingelant,  
Die seker hevet van Brabant  
Tshertogen Jans sone Jan<sup>a</sup>,  
Want si dietsche tale niet en can  
Daer bi willic haer ene gichte<sup>b</sup>  
Sinden van dietschen gedichte,  
Daer si dietsch in leeren moghe;  
Van Haren sweer<sup>c</sup>, den hertoghe,  
Sindic haer dear bi beschreven.

a. Die verloofd is met Jan, de zoon van hertog Jan; b. geschenk; c. schoonvader.

29. Vgl. noot 13.

30. *Van den vos Reinaerde*. Uitgegeven door D.C. Tinbergen en L.M. van Dis Groningen 1972<sup>20</sup>.

- 25    Dat en seggic niet dor minen wille:  
       Mijns dichtens ware een ghestille,  
       Ne hads mi eene niet ghebeden  
       Die in grooter hovescheden  
       Gherne keert hare saken;  
 30    Soe bat mi dat ic soude maken  
       Dese avonture van Reinaerde.<sup>31</sup>

De meeste neerlandici zien de *Reinaert* als parodie op de ridderroman. Hoe gemeengoed het geworden was om een vrouw als beschermster aan te roepen aan het begin van een werk, zou kunnen blijken uit de bovenstaande opdrachtsformule, waar deze gewoonte misschien geparodieerd wordt. Toch zouden we er nogmaals voor willen pleiten om niet te snel de zeis ter konventie ter hand te nemen door een opdrachtsformule te vroeg als topos te bestempelen; nauwkeurig onderzoek zal eerst uit moeten maken of hier en in andere werken niet toch van mecenaat sprake zou kunnen zijn.

Hetzelfde geldt voor de *Parthonopeus van Bloys* (1250), gedicht 'in mijns lieves eere, diet mi wel verghelden sal'.<sup>32</sup> In eerste instantie zal men misschien denken dat de dichter zich hier van een konventionele opdracht bedient, maar de term 'verghelden' zou ook in de richting van een reël mecenaat kunnen wijzen.

Waarom zouden de dichters nu een opdrachtgever of -geefster laten figureren aan het begin van hun werk, als deze niet werkelijk bestaan heeft? Als er geen echte sponsor achter de schermen aanwezig was, zal de dichter er misschien toch belang bij gehad hebben om te doen alsof; het zal zijn literaire arbeid net een beetje meer cachet gegeven hebben. Zo werd de schijn gewekt alsof het niet de dichter zelf was die de behoefte had gevoeld het voorliggende werk te schrijven, maar dat iemand anders hem daarom had gevraagd en daar ook nog geld voor over had gehad. Het werk kreeg dus meer prestige als het (zogenaamd) in opdracht geschreven was.

Het lijkt, opvallend genoeg, meer gewoonte om anonieme vrouwelijke mecenasen aan te roepen dan anonieme mannelijke; in ons korpus worden namelijk twee keer zoveel anonieme vrouwelijke mecenasen aangetroffen dan mannelijke ekwivalenten. Als er dus al sprake is geweest van literaire konventie, is het waarschijnlijk in de middeleeuwen meer in trek geweest om een vrouw aan te roepen ter

31. Parafraserende vertaling: Dat zeg ik niet omwille van mezelf; mijn dichtwerk zou niet bestaan, als er niet iemand was geweest die me er om had gevraagd en die graag in grote hoofsheid haar zaken regelt. Zij verzocht me om dit avontuur van *Reinaert* te schrijven.

32. Vgl. noot 12.



meerdere eer en glorie van een literair werk. Middeleeuwse schrijvers zullen dus in het algemeen gemeend hebben dat het werk meer prestige kreeg door een vrouwelijke (fiktieve) beschermster aan te roepen. En dat zegt toch wel iets over het belang van vrouwelijke mecenasen – en dus over de betrokkenheid van vrouwen bij het middeleeuwse literaire leven.

Het wordt tijd om in te gaan op de vraag wat voor soort literatuur er door vrouwen gestimuleerd werd. De geestelijke literatuur heeft veel van hun aandacht gehad, zoals ook Grundmann heeft aangetoond.<sup>33</sup> Er zijn veel heiligenlevens en mystieke teksten voor (en door) vrouwen geschreven in de kloosters. Dit is niet verwonderlijk, aangezien religieuze vrouwen over het algemeen nog vaker geletterd waren dan wereldlijke vrouwen. Voor voorbeelden van geestelijke literatuur die gestimuleerd werd door vrouwen, verwijzen wij naar de lijst van vrouwelijke mecenasen achter dit artikel, met name naar de nummers 1, 12, 15-19, 21 en 23. Deze konnektie tussen vrouwen en geestelijke literatuur is te belangrijk om onvermeld te laten. Wij gaan er echter in dit verband niet verder op in.

De meeste invloed hebben vrouwen echter, zo te zien, aan kunnen wenden ten behoeve van hoofse literatuur. In de hoofse liefde, het centrale thema van deze literatuur, is de man de actieve partij: hij dingt naar de liefde van de vrouw. Zij, in oudheid en vroege middeleeuwen onmondig en vaak beschouwd als een tweederangs mens – men kon in alle ernst diskussiëren over de vraag of zij wel een ziel had – is in de hoofse kultuur van de hoge middeleeuwen de centrale figuur, het stralend middelpunt van een verfijnd gezelschapsleven. Het verlangen naar de geliefde is de essentie van de minne, die daaruit gekultiveerd werd. Voor de geliefde heeft de minnaar álles over. De ridder-minnaar is een ‘gevangene’ van de liefde, maar juist deze liefde inspireert de ridder tot dappere daden. De liefde oefent op hem een veredelende werking uit. Het eigenlijke doel van deze minnekultuur is voor de ridder dus niet alleen gelegen in het liefhebben van een dame, maar ook in het bewijzen van zichzelf door middel van het verrichten van heldendaden of het maken van liefdesgedichten, geïnspireerd door zijn liefde voor haar.<sup>34</sup> Men zou tegenwoordig kunnen denken dat de vrouwen hun eigen zaak weinig goed gedaan hebben door het

33. H. Grundmann, a.w. (noot 3).

34. Een aantal formuleringen is ontleend aan de inleiding op: Segher Diengotgaf, *Tprieel van Troyen*. Naar het Hulthemse handschrift uitgegeven, ingeleid en geannoteerd door G.C. de Waard en G.Ch. Dupuis. Culemborg 1976<sup>4</sup>.

stimuleren van een literatuur die de vrouw tot rol gaf de man tot heldendaden aan te zetten. Maar als men de situatie van de vrouw in de hoofse literatuur vergelijkt met die van de vrouw in de voorhoofse literatuur, die van haar een volstrekt ondergeschikt wezen maakte, zou men toch ook kunnen konkluderen dat er met het ontstaan van hoofse literatuur een stapje in de goede richting is gedaan.

Er zijn heel wat vrouwen geweest die door het stimuleren van deze ontwikkeling van voorhoofs naar hoofse, bijgedragen hebben aan het ontstaan van een 'vrouwvriendelijke' literatuur. De wortels van deze literatuur liggen in Frankrijk, waar Eleonora van Aquitanië, een franse edelvrouwe, een hoofdrol heeft gespeeld bij het ontstaan van de hoofse cultuur, zoals Rita Lejeune beschrijft.<sup>35</sup> Uit hetzelfde artikel blijkt dat de dochters van Eleonora de hoofse cultuur tot in Castilië, Palermo, Saksen en Beieren verspreidden. Vandaaruit veroverde deze heel Europa.

Mogelijkerwijs is de hoofse literaire cultuur via Elisabeth van Vlaanderen, die aan haar franstalig hof als beschermster van troubadours en trouvères optrad, ook in onze gewesten geïntroduceerd. Ook Veldeke verheerlijkt in zijn minnelyriek de vrouw. We hebben hierboven al gezien dat Veldeke epiek schreef in opdracht van Agnes van Loon (de Servaaslegende). Je kunt je voorstellen dat zij niet alleen de *St. Servaes* ontving, maar ook de opdrachtgeefster was van zijn (liefdes)lyriek. Hij zal dat dan niet alleen voor haar geschreven hebben, maar voor haar hele hof; een publiek dus van adellijke toehoorders.

En hoe zag dat publiek zijn poëzie nu? Meenden zij getuige te zijn van privé-hofmakerij? Het is veeleer aannemelijk dat Veldeke door zijn gedichten de kollektieve vrouwenverering van de hoofse kring rond Agnes van Loon verwoordde. Maar in die kring is Veldeke ook dichter-in-dienst; en de bezongen dame is (de vrouw van) zijn mecenas. Zijn afhankelijkheid van, dankbaarheid jegens, en natuurlijk ook genegenheid voor haar, verbeeldt hij in de vorm van liefdesverklaringen in dichtvorm. Dit verklaart ook zijn nederigheid ten opzichte van haar en een deel van de door Veldeke gehanteerde terminologie. Sommige van Veldekes gedichten zijn vanuit dit perspectief meerzinnig te interpreteren. Zo vinden we bijvoorbeeld in lied VII<sup>36</sup> de regels:

35. R. Lejeune, 'Rôle littéraire de la famille d'Aliénor d'Aquitaine', in: *Cahiers de civilisation médiévale*, jrg. 1, nr. 1, 1958, pp. 319-337.

36. Heinric van Veldeken, *25 Minneliederen*. Ingeleid en toegelicht door J. Notermans. Culemborg 1977<sup>3</sup>. (De romeinse cijfers verwijzen naar de nummering in de editie-Notermans.)

Wé wale gedienen endeerbeiden mach,  
deme ergeit et wale te spoede.<sup>37</sup>

Het gaat dus niet alleen om het dienen van de geliefde, je moet ook arbeid verrichten, wil je dat het goed met je gaat. Dan pas zul je beloond worden. Lied XIX:

den solt hebbe ich van here te lone.<sup>38</sup>

De hierboven geciteerde regels zijn op twee manieren te interpreteren. Enerzijds zijn ze op te vatten als uitingen van een verliefde dichter die zijn uiterste best doet om bij zijn geliefde in de smaak te vallen en die hoopt op een beloning in de vorm van door haar te schenken genegenheid. Maar je kunt in deze regels ook de afhankelijkheidsrelatie uitgedrukt zien tussen 'werkgever' en 'werknemer'. Deze interpretaties hoeven elkaar niet uit te sluiten, ze verdragen elkaar juist heel goed. De dichterlijke dienst gaat hand in hand met de minnedienst; de dichter maakt liefdesliederen-in-opdracht.

Dat er in zijn minnepoëzie geen naam te vinden is, hoeft niet te betekenen dat Veldeke niet door een bestaande vrouw geïnspireerd en dus misschien ook wel betaald werd. Een zichzelf respektende en zijn geliefde eerbiedigende dichter van minne-poëzie was namelijk verplicht om voor geen prijs haar naam te noemen of zich op haar gunsten te beroemen. Bovendien werd Veldeke als hofdichter verondersteld de kollektieve ervaring poëties te verwoorden en het is dan wel begrijpelijk waarom deze gedichten niet te persoonsgebonden konden zijn. Lyriek is overigens in het algemeen weinig informatief op het punt van het mecenaat. De hovelingen rond Veldeke hebben echter heel goed begrepen wie er zo lyries bezongen werd; het onderwerp van de minnellyriek was de centrale adellijke dame die haar hof en zichzelf een plezier deed met het in dienst hebben van een 'Minnesänger', die bijdroeg aan het ideaal der hoofse omgangsvormen.

Veldeke heeft dus niet alleen een internationale ontwikkeling in de Nederlanden geïntroduceerd door de *St. Servaes* vanuit het latijn in het middelnederlands over te zetten, maar hij heeft zich ook als een van de eerste middelnederlandse dichters aangesloten bij de internationale tendens van troubadours en trouvères in de twaalfde eeuw om liefdeslyriek te maken – en de vrouw blijkt bij deze literaire pioniersarbeid van groot belang te zijn geweest.

Veldeke was overigens niet de enige 'Minnesänger' die zich

37. Parafraserende vertaling: Wie er in slaagt om op de juiste wijze te dienen [of: te behagen!] en te werken [zich in te spannen], die zal het goed vergaan.

38. Parafraserende vertaling: De soldij krijg ik van haar tot loon. 'Solt' (soldij) betekent: loon in het algemeen, ook van *hetgeen niet in geld wordt uitbetaald*, maar betekent ook: *dienst*, het verhuren van zijn dienst aan iemand.

voornamelijk in vrouwelijk gezelschap ophield. Minstreels, de tolken bij uitstek van de hoofse beschaving, waren veelvuldig in de omgeving van vrouwen aan te treffen. Zo komt in de *Samenspraak tussen een gezeten en een rondzwervende minstreef*<sup>39</sup> duidelijk naar voren dat minstreels veel bij vrouwen vertoefden. In deze tekst wordt onder andere ingegaan op de voor- en nadelen van een 'vaste baan' als schrijver bij een (vrouwelijke) mecenas. Zo wordt bijvoorbeeld door de minstreef die aan een hof verbonden is, aan zijn rondzwervende kollega uitgelegd dat deze beter ook in dienstverband aan een hof kan gaan werken:

113 Ghelijc dat ic ende andre goede cnapen doen:  
Cousen, cleeder ende scoen  
Soudi cortelike winnen,<sup>40</sup>

Hij geeft bovendien hoog op over zijn wel zeer bevredigende relatie met zijn werkgeefster:

183 Ic bidde den heere van den hoghen ghesate  
Dat hijt nemmermeer en late  
Dorper weten, no keitiven,  
Wat si ende ic te gader driven,  
Als wi beide, naect ende werme,  
Ligghen in mallex anders arme,  
Openbaer met goeder minnen.<sup>41</sup>

Natuurlijk is enige ironie aan dit citaat niet vreemd, maar alleen al het feit dat er gesproken wordt over de intieme verstandhouding tussen een auteur en zijn opdrachtgeefster, moet toch wel als een aanwijzing gezien worden dat, hoewel ze zich doorgaans niet in bed afgespeeld zullen hebben zoals hier gesuggereerd wordt, dit soort relaties veelvuldig voorkwamen. Net als bij Veldekes minnelyriek is ook deze tekst een aanwijzing voor de dubbelzinnigheid in de houding van de dichter tegenover zijn opdrachtgeefster: enerzijds aanbidt hij haar naar hoofse traditie in zijn gedichten als zijn geliefde, anderzijds is er ook sprake van een maatschappelijke relatie.

39. 'Samenspraak tusschen een "gezeten" en een rondzwervenden menestrel. Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe', in: *Belgisch museum voor de Nederduitsche taal- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*, jrg. 7. Uitgegeven door J.F. Willems. Gent z.j., pp. 318-324.

40. Parafraserende vertaling: Zoals ik en andere goede jonge mannen (dienaren) doen: Kousen, kleren en schoenen zou je (dan) al gauw verkrijgen.

41. Parafraserende vertaling: Ik dring er bij God op aan dat hij nooit aan dorpelingen en (andere) stumperds laat weten waar zij en ik samen ons mee bezighouden, als wij beiden naakt en warm in elkaars armen liggen. Openlijk, met goede liefde.

Onwillekeurig vraagt men zich af in hoeverre dichters kompenseerden wat vrouwen bij hun druk bezette en vaak ook niet uit vrije wil gekozen mannen tekort kwamen. Veelbetekenend is in dit verband het feit dat er in de middeleeuwse lage landen een minstreel heeft rondgelopen die zich 'Vrouwentroost' noemde.

Ook Jacob van Maerlant associeerde minstreels met vrouwen. Hij waarschuwt maagden in zijn *Spiegel Historiael* (1283-1288) voor wereldse klerici, die geen ware priesters zijn, maar de kerk schuwen, omdat ze bij vrouwen en jonkvrouwen rondhangen om lieve woordjes uit te wisselen; die al hun geld uitgeven aan kleren, hoeden, mooi schoeisel, lekkere geurtjes en opsmuk en die zelfs hun haar verven om maar in de smaak te vallen bij de vrouwelijke kunne. Maerlant besluit deze passage met de veelzeggende woorden:

Dit en sijn niet clerke, maar menestrele.<sup>42</sup>

Deze passage zegt niet alleen het een en ander over een bepaald type klerikalen, maar is eveneens onthullend ten aanzien van minstreels en hun konnekties met vrouwen in het literaire gezelschapsleven.

Uit dit alles kan men opmaken dat vrouwen in de hoofse literatuur niet alleen door de auteurs verheerlijkt werden, maar dat zij, door als beschermsters van deze schrijvers op te treden, in feite hun eigen verheerlijking bewerkstelligd hebben. Zij hebben dus door middel van het mecenaat als drijfveer gefungeerd voor een literatuur die hen op een voetstuk plaatste.

### *Konklusie*

De rol van de vrouw bij het ontstaan van literatuur in de middeleeuwen is belangrijker geweest dan men zou aannemen op grond van de gangbare ideeën over de positie van de middeleeuwse vrouw. Hoewel zij in een patriarchale maatschappij leefde, waarin de man de eerste viool speelde, heeft zij door middel van haar literaire activiteit, onder andere via het mecenaat, een duidelijke invloed gehad op het ontstaan en de ontwikkeling van literatuur. Daarbij heeft ze vooral invloed gehad op de hoofse literatuur, maar ook op andere genres.

Ons onderzoek beweegt zich op de grens van literatuur en sociologie. We mogen niet nalaten erop te wijzen, dat het hierboven geschetste beeld gekompleteerd zou kunnen worden, enerzijds door

42. Deze plaats wordt geciteerd door: W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Middelnederlandsche dichtkunst*. Dl. 1. Amsterdam 1851, pp. 209-210.

onderzoek dat zich meer concentreert op de inhoudelijke kanten van literatuur, anderzijds door onderzoek dat de meer sociologische aspecten als object heeft. Op de inhoud gericht is bijvoorbeeld het artikel van G.J. Brault, waarin onderzocht wordt wat precies de visie van twee middeleeuwse dichters op vrouwen is, voor zover die uit hun werk te distilleren valt.<sup>43</sup> Meer sociologies zou zijn een onderzoek naar het boekenbezit van vrouwen, zoals dat naar voren komt uit testamenten en/of inventarissen, iets wat in het buitenland al is gedaan.<sup>44</sup>

Naast dit synchrone perspectief is ook een diachroon onderzoek wenselijk: in hoeverre kan men ook in later eeuwen, misschien zelfs tot nu toe, de vrouw aanwijzen als (voornaamste) literaire konsument? De enorme oplage van vrouwenlektuur als de Bouquetreeks spreekt in dit opzicht boekdelen. Maar heeft de vrouw niet ook, meer dan de – altijd overbezette – man, haar tijd doorgebracht met het lezen van ‘hoge’ literatuur? Met deze veronderstelling bevinden wij ons in eminent gezelschap: Couperus, Emants en Van Deyssel waren er alledrie van overtuigd dat hun leespubliek voornamelijk bestond uit vrouwen.

We laten ter afsluiting de laatstgenoemde aan het woord: ‘De mannen, zoo zij geen letterkundigen of letterliefhebbers van beroep of aanleg zijn, nemen het [boek] op, zien het in en leggen het weêrneêr, om aan hun kantoor- of studiezaken te gaan; want de roman is voor de vrouwen en de plattelandsrenteniers. De roman is dus voor de vrouwen; de verhevene en historische en de romans met edele gedachten zijn voor de “ontwikkelde” vrouwen, dat wil zeggen voor onderwijzeressen, porceleinschilderessen, pianojuffrouwen “met lectuur” enz.; de aardige, in dezen tijd spelende en schilderachtige romans zijn voor de kostschoolmeisjes en de luye renteniers-vrouwen.’ (1894)<sup>45</sup>

43. G.J. Brault, ‘Isolt and Guenevere. Two twelfth-century views of woman’, in: *The role of woman in the Middle Ages. Papers of the sixth annual conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies*. Edited by R. Thee Morewedge. Albany 1975, pp. 41-61.

44. T. Jexlev, ‘Wills, deeds and charters as sources for the history of medieval women’, in: *Aspects of female existence. Proceedings from the St. Gertrud symposium ‘Women in the Middle Ages’*. Edited by B. Carlé, N. Damsholt, K. Glente and E.T. Nielsen. Copenhagen 1978, pp. 28-41.

45. Geciteerd in *Receptie-esthetica. Grondslagen, theorie en toepassing*. Onder redactie van R.T. Segers. Z.p. z.j., p. 77.

BIJLAGE

Lijst van vrouwelijke mecenenaten\*

1. Heinric van Veldeke, *St. Servaes* (cirka 1170-1190); in opdracht van (verder afgekort als: i.o.v.) gravin Agnes van Loon en koster Hessel.
2. Heinric van Veldeke, *Eneide* (cirka 1174-1185); i.o.v. Hermann en Friedrich van Thüringen, misschien Margaretha van Kleef.
3. Aernout/Willem, *Vanden vos Reynaerde* (13e eeuw); i.o.v. een onbekende vrouw.
4. *Parthonopeus van Bloys* (cirka 1250); i.o.v. 'mijn lief'.
5. Jacob van Maerlant, *Alexanders Geesten* (cirka 1260); i.o.v. in akrostichon genoemde 'Gheilehida'.
6. Jan van Heelu, *Rymkroniek van Woeringen* (1291-1294); i.o.v. Jan I van Brabant/Margaretha van Engeland.
7. Lodewijk van Velthem, *Voortzetting Spiegel Historiae, vierde partie* (1312-1326); i.o.v. Maria van Berlaer.
8. Heinric van Aken, *Roman van Limborch* (1291-1318); i.o.v. Jan I van Brabant/onbekende dame (misschien 'Margriete').
9. Jan van Boendale, *Lekenspiegel* (1325-1330); i.o.v. Rogier van Leefeldale en Agnes van Cleve.
10. Jan van Boendale, *Jans Teestye* (1330-1333); i.o.v. Rogier van Leefeldale en Agnes van Cleve.
11. *Der vrouwen heimelijcheit* (cirka 1350); i.o.v. Margaretha Godevarts (akrostichon).
12. Broeder Geraert, *Leven van Sinte Christina, de Wonderbare* (tweede helft 14e eeuw, eerste helft 15e eeuw); i.o.v. Femine van Hoye, waarschijnlijk priorin van een Benedictinessenklooster.
13. Heraut Gelre, wapendichtjes (tweede helft 14e eeuw); i.o.v. een edelvrouwe.
14. *Van der borch heet Vaste Hoede* (tweede helft 14e eeuw); i.o.v. de burchtvrouw uit de tekst.
15. Jan van Ruusbroec, *Dat boec van VII sloten* (cirka 1357); i.o.v. jonkvrouw Mergriete van Moerbeke, Clarisse.
16. Jan van Ruusbroec, *Spiegel der ewiger salicheit* (1359); i.o.v. Clarisse (Mergriete van Moerbeke, zie nr. 15).
17. Willem van Hildegarsberch, *Vanden X gheboden* (voor 1383); i.o.v. Vrouw Agnes de Hornes, abdisse van Rijsenburg.
18. *Tondalus' visioen* (cirka 1400); i.o.v. een edele jonkvrouw.
19. Broeder Geraert, *Leven van Sinte Lutgardis* (tweede helft 14e, begin 15e eeuw); i.o.v. Benedictinessen te Mielen.

\* De term 'mecenaar' is ruim opgevat. Wanneer in de desbetreffende literatuur-geschiedenissen aanwijzingen voorkwamen, die – hoe vaag dan ook – het vermoeden deden rijzen dat een werk in opdracht van een vrouw tot stand was gekomen, hebben we het in onze lijst opgenomen. Vanzelfsprekend zal nader onderzoek moeten uitmaken of alle werken, ook in de strikte zin van het woord, onder mecenaar zijn geschreven. De lijst is bijeengebracht door de deelnemers aan het doktoraalkollege middelnederlandse letterkunde, in 1981 door Frits van Oostrom gegeven aan het Instituut de Vooyts te Utrecht.

20. Dirc Potter, *Der minnen loep* (cirka 1412); i.o.v. een 'minnentlike schone'.
21. Jan Brugman, *Ene devote oeffeninge...* (cirka 1450); i.o.v. eenre devote maget.
22. Johannes a Leydis, *Historie van 't leven ende feiten der Edele ende Hoochgeboorne Heeren van Brederode in Hollant* (cirka 1486); i.o.v. Ylende, Vrouwe van Brederode (= Jolande van Lalaing).



## Een mans potentie is een mans eer\*

In de meeste literatuur over gastarbeiders wordt men gekonfronteerd met de grote aanpassingsproblemen die deze mensen hebben wanneer ze – vaak onvoorbereid – in onze kultuur komen. Door verschillende auteurs wordt een verband gelegd tussen deze aanpassings-moeilijkheden en de gezondheidsproblemen die gastarbeiders, meer dan de autochtone bevolking, vertonen.<sup>1</sup> Uit het gamma van de door hen als psycho-somaties benoemde verschijnselen is er één symptoom dat in dit artikel mijn aandacht heeft: klachten van noord-afrikaanse gastarbeiders met betrekking tot seksuele potentie.<sup>2</sup>

Impotentie is een klacht die met heel wat taboes omhangen blijft. In *Margriet*, een vrouwenweekblad, verschijnt op 19 september 1980 een uitvoerig artikel, dat in de titel reeds aangeeft hoe het gesteld is met dit verschijnsel in Nederland: 'Impotentie: één van de vijf mannen heeft er last van, één op de vijftig gaat er mee naar de dokter'. De auteur van het artikel geeft in de inleiding aan, dat deze cijfers 'wel iets zeggen over de moeite die men heeft om met dergelijk strikt persoonlijke vragen voor de dag te komen'.<sup>3</sup> Verder blijkt uit de gegeven uitleg en de weerlegging van verouderde opvattingen, dat er over het begrip 'impotentie' vrij veel verwarring

\* Met dank aan Heidi Dahles, Anton Blok, Ton Zwaan en Thea Campagne voor hun commentaar op eerdere versies.

1. S. Theunis, *Ze zien liever mijn handen dan mijn gezicht. Buitenlandse arbeiders in ons land*. Baarn (Wereldvenster) 1979; Ph.J. van der Meer, 'Psychische ziekten bij Marokkaanse migranten', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, nr. 41 (122), pp. 1555-1558.

2. Ik geef er de voorkeur aan de term 'gastarbeiders' te gebruiken, omdat dit de meest gangbare is. Met Theunis (a.w., p. 42) ben ik het evenwel eens, dat op deze term heel wat aan te merken is. De term drukt echter uit, dat het verblijf van deze arbeiders in een of ander westeuropese land als van tijdelijk aard gezien wordt.

3. G. Klinkhamer-Zwartjes, 'Impotentie: Eén op de vijf mannen heeft er last van. Eén op de vijftig gaat ermee naar de dokter. Man en vrouw kunnen het samen oplossen', in: *Margriet*, nr. 38 (19 september 1980), pp. 71-75.

bestaat en weinig exakte informatie bekend is. Elders lees ik dat een therapeut, werkend met een groep mannen met 'seksuele' problemen zoals onvermogen om in contact te komen met het andere geslacht, angst voor 'seksuele' genieting, kastratievrees..., geneigd was deze verschijnselen een andere naam te geven: kontaktstoornissen.<sup>4</sup> In onze kultuur wordt 'impotentie' vaak opgevat als een relatiestoornis. Het heet dan een 'interactieprobleem' of symptoom van een verstoorde relatie tussen man en vrouw te zijn.<sup>5</sup> In de diagnose is dan ook de therapie aangegeven: de behandeling dient gericht te zijn op het herstel van het evenwicht in de relatie. De therapeut zal vooral kijken naar de wijze van interactie tussen de partners, hierin inzicht geven en er verandering in proberen te brengen.

Het spreekt voor zich dat deze individuele en personalistische benadering van het verschijnsel impotentie oppervlakkig en ontoereikend is. Gastarbeiders lijkt een dergelijke diagnose op het lijf geschreven te zijn: zij leven immers veelal gescheiden van hun vrouw. Door de overgang van de eigen naar de westerse samenleving vinden echter ingrijpende veranderingen plaats in het leven van gastarbeiders: er ontstaat een radicale breuk met een vertrouwd kader, waarin rollen en machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen bepaald en gedragen worden door sterke tradities.

In dit artikel wil ik, op basis van literatuurstudie, nagaan welke relatie bestaat tussen de seksuele (im-)potentie van noord-afrikaanse mannen en (de verstoring van) hun machtsverhouding tot noord-afrikaanse en westerse vrouwen. Bij uitstek de situatie van gastarbeiders laat het manko zien van een individuele benadering van het verschijnsel impotentie en de noodzaak van een holistische benadering die de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen in een kultuur analyseert.

### *Impotentie als attenderend begrip*

Het woord 'impotentie' valt uiteen in twee delen. Im = in, niet. Potentie = in staat zijn, kracht, sterkte; meer toegespitst: kracht van lichaam of geest. Het woord impotentie doet denken aan: verminderd vermogen, zwak, futloos. Verder valt op dat het woord 'impotentie' gebruikt wordt wanneer men het heeft over seksuele

4. J.M.W. van Ussel, *Afscheid van de seksualiteit*. Deventer (Van Loghum Slaterus) 1977, p. 51.

5. G. Klinkhamer-Zwartjes, a.w., pp. 71-75.

funktiestoornissen bij mannen. Bij vrouwen gebruikt men een ander woord: frigiditeit. Wat opvalt is dat dit woord vooral te maken heeft met: koud zijn, verdoofd, stijf, onbuigzaam, stram. Verdere analyse verwijst naar het verlangen naar warmte en affektie. In beide gevallen gaat het om uitdrukkingen over gevoelens die iets zeggen over de wijze waarop een individu zichzelf beleeft in relatie tot anderen. Deze gevoelens uiten zich in konkreet gedrag en geven anderen daardoor de mogelijkheid tot evaluatie van dit gedrag. De criteria die bij deze evaluatie een rol spelen, zijn bepaald door de waardeopvattingen van de groep waartoe de individuen behoren. Hieruit volgt dat de waardebepalingen niet universeel dezelfde zullen zijn, maar afhankelijk van de onderscheiden kultuur.

Na deze kleine woordanalyse wil ik nagaan wat in handboeken verstaan wordt onder de term 'impotentie'.<sup>6</sup>

Potentiestoornissen worden door G. Buyse in *Psychiatrie voor niet-psychiaters* omschreven als de seksuele funktiestoornissen in verband met de coïtus. 'Een man', schrijft hij, 'is normaal potent wanneer hij in normale omstandigheden bekwaam is met de heteroseksuele partner van zijn keuze een coïtus te begeren, door erectie een intromisie aan te gaan, door ejaculatie te volvoeren, hem lustvol te beleven en ontspannen te eindigen en er tevreden op terug te zien.'<sup>7</sup> Buyse laat evenwel na te formuleren wat hij als 'normaal' beschouwt. Zijn definitie is waarschijnlijk te zien binnen bepaalde opvattingen van de westerse kultuur en impliceert op die wijze dat seksuele beleving kultuurgebonden is. Een andere auteur, J. Servais, richt in *Tijdingen over seksuologie* vooral de aandacht op de psychogene impotentie.<sup>8</sup> Hij gebruikt dit begrip daar waar bewezen is dat de fysiologische dynamiek bij een man normaal is (bijvoorbeeld: masturbatie is mogelijk). Servais onderscheidt verder in deze psychogene impotentie twee vormen: stoornissen van de ejakulatie en stoornissen van de erektie. Bij stoornissen van de ejakulatie zijn er ook stoornissen van de erektie. Het tegenovergestelde is niet altijd

6. Ik heb met opzet geen zuiver mediese handboeken geraadpleegd. Deels omdat ik de mediese terminologie niet voldoende versta, deels omdat ik niet naar louter mediese verklaringen zoek. Ik dacht beter geattendeerd te worden op factoren die met het psychiese en het sociale samenhangen door het raadplegen van informatie bestemd voor psychotherapeuten.

7. G. Buyse, *Psychiatrie voor niet-psychiaters. Beginselen der psychiatrische kliniek*. Leuven (Acco) z.j.

8. J. Servais, 'Psycho-analytische aspecten van de impotentie', in: *Tijdingen over seksuologie*, jrg. 5, nr. 27, 1967, pp. 27-37.

waar. Naast deze twee vormen onderscheidt Servais ook nog een derde vorm die hij de orgastiese impotentie noemt. Hij beschrijft deze als volgt: 'het individu heeft geen enkele voldoening op het einde van de coïtus maar ondervindt eerder een zekere moeheid en zelfs afkeer'.<sup>9</sup> T. Ben Jelloun beschrijft in zijn boek *La plus haute des solitudes. Misère sexuelle d'émigrés Nord-Africains* deze vorm eveneens als 'les dysfonctionnement orgasmiques'.<sup>10</sup> Ook hij beschrijft dat de erectie normaal is, maar er is geen genot; de prestaties worden als 'middelmatic ervaren'. Na de coïtus is er alleen moeheid en afkeer. Hij suggereert dat de meest voorkomende klacht bij noord-afrikaanse gastarbeiders wel eens de vorm zou kunnen aannemen van deze orgastiese dysfunctie. Hij stelt dat het onderscheid dat men zou moeten maken tussen ejakulatie en orgasme, voor de consultants niet zo voor de hand ligt. Beide worden als één geheel beleefd, waarbij de nadruk komt te liggen op de zaaduitstorting gepaard gaande met genot. Maar, vraagt Ben Jelloun zich af, is het mogelijk om orgasmen van anderen objectief te definiëren?<sup>11</sup> Deze vraag lijkt mij erg belangrijk. Valt er iets te zeggen over het orgasties gedragspatroon of is dit een zuiver individuele aangelegenheid?

J. van Ussel stelt in zijn werk *Afscheid van de Seksualiteit* hierover belangrijke vragen. Hij vraagt zich af of de 'orgastische behoefte exogeen is, verwekt door de omgeving, of endogeen, uit de mens zelf voortkomend'. Is het zo, vraagt hij zich af, dat alle 'normale' mensen sommige spanningen voelen, de een op jongere, de ander op latere leeftijd, de een sterker, de ander minder? Of kan het zijn dat deze behoefte gewekt wordt? Van Ussel betoogt, zich hierbij basierend op bevindingen van Kinsey, dat de mens door leerprocessen leert hoe spanningen op orgastiese wijze weggewerkt kunnen worden.<sup>12</sup> Hieruit, zegt Van Ussel, zou een specifieke orgastiese behoefte ontstaan, die door de kulturele omgeving gewekt, versterkt of afgezwakt wordt. Mensen in verschillende culturen of tijdperken van de geschiedenis zouden dus ook niet dezelfde potentie hebben. Sommige culturen zouden, volgens Van Ussel, meer 'orgasties' ingesteld zijn. De vraag rijst dan naar het waarom, naar de functie, van dit benadrukken van het orgasme. Binnen de opvatting van

9. Ibidem.

10. T. Ben Jelloun, *La plus haute des solitudes. Misère sexuelle d'émigrés Nord-Africains*. Parijs (Ed. du Seuil) 1977.

11. Idem, p. 22.

12. J.M.W. van Ussel, a.w., p. 57.

seksualiteit als voortplantingsfunctie ligt de nadruk op het orgasme, stelt Van Ussel. Deze visie op seksualiteit kan belangrijk zijn in een tijdperk waarin het hebben van veel kinderen (bijvoorbeeld voor landbouwers en veetelers) een noodzakelijkheid was. Het centraal stellen van de voortplanting betekent ook, dat het orgasme belangrijk is, althans bij de man, want hierop volgt de zaaduitstorting. Op 'logiese' wijze volgt hieruit dat het orgasme bij de vrouw niet noodzakelijk is.<sup>13</sup>

Wat opvalt is dat de seksuele wetgeving en ethiek in kulturen waarin deze voortplantingsfunctie met betrekking tot seksualiteit overheerst, vooral gericht zijn op het veiligstellen van het bezit, dus op de regulering van de overerving en niet op het seksuele zelf. Wanneer het krijgen van een talrijk nageslacht belangrijk is, zal elke vermindering van het orgasties vermogen ingrijpende konsekwenties hebben voor het gevoel van potentie (fysieke kracht). Het zal waardeverlies voor de persoon in kwestie tot gevolg hebben.

Aan de hand van Van Ussel is aangetoond, dat de cultuur in belangrijke mate bepalend is voor de opvattingen omtrent potentie. Al naargelang er meer nadruk gelegd wordt op ejakulatie als noodzakelijke voorwaarde tot voortplanting, zal afwijking op dit vlak belangrijke konsekwenties hebben voor de evaluatie van dit gedragspatroon door de groep. Dit kan een verklaring zijn voor het feit, dat bepaalde vormen van seksuele dysfunctie die in de literatuur als afwijking geciteerd worden, door noord-afrikaanse gastarbeiders niet als zodanig beleefd worden.

#### *Beleving van impotentie door noord-afrikaanse gastarbeiders*

In de voorgaande paragraaf is duidelijk geworden, dat impotentie verschillend beleefd kan worden al naargelang de waardebeeping van de samenleving ter zake. Nu wil ik proberen dieper door te dringen in de specifieke betekenis die impotentie heeft voor noord-afrikaanse gastarbeiders. Luisteren naar de taal, de woorden die mensen gebruiken om hun sociale werkelijkheid te omschrijven, kan een sleutel zijn die toegang geeft tot de kode van een cultuur die in belangrijke mate verschilt van de eigen samenleving. Welke uitdrukkingen gebruiken noord-afrikaanse mannen wanneer zij het hebben over seksuele onmacht?

Ben Jelloun laat zien dat een verwijzing naar 'dood' prakties altijd

13. Idem, pp. 40-41.

aanwezig is in de verhalen van de impotente man.<sup>14</sup> Vaak wordt de seksuele onmacht uitgedrukt in zinnen als: 'Mon sexe est froid, comme la mort. Il est mort.' 'Mon souffle est fini, Mort!' 'Ma vie est morte.' 'Je n'ai plus de vie. Mon sexe ne m'apporte plus la vie.' 'Je me levais á la vie quand mon sexe se levait.' 'Mon coeur est mort. Mon sexe ne bat plus.' 'C'est la panne, c'est la mort.' 'Mon sexe est manquant, ma vie est absente.' 'La vie ce n'est rien si je ne peux pas faire l'amour. C'est comme la cimétière.'<sup>15</sup>

Wanneer daarentegen het sperma door vroegtijdige ejakulatie als het ware 'overvloeit', gebruikt hij termen als 'C'est le sang chaud'. Ook Ph. van der Meer citeert dergelijke uitspraken: '... de kracht verdween uit zijn lichaam... het gebrek aan seksuele energie is het zekerste teken dat hun lichaam "opdroogt" en klaargemaakt wordt voor de dood.'<sup>16</sup> Leven-dood; warm-koud; kracht-zwakke, zijn voortdurend terugkerende opposities.

Welke betekenis moet hier gehecht worden aan het woord 'dood'? Blijkbaar gaat het niet om een fysieke kwaal die reëel levensgevaar met zich meebrengt: organiese oorzaken zijn vrijwel zeker uitgesloten. Impotentie wordt hier ervaren als een 'sociale dood'; men telt niet meer mee in de samenleving waartoe men behoort. Het gaat niet alleen om het verlies van een deel van de persoonlijke identiteit, maar om het verlies van een groepslidmaatschap. En '...uit zijn kring geweerd worden kan in minder gedifferentieerde samenlevingen dan de onze betekenen dat het leven zinloos geworden is'.<sup>17</sup> Potentie lijkt in deze cultuur wezenlijker te zijn dan het leven zelf. Het is het leven zélf, het leven in en van de eigen samenleving. Vervanging van 'de potentie van een man' door 'de eer van een man' is in dit licht bezien een verantwoorde stap.

Seksualiteit is in de noord-afrikaanse cultuur het domein van de man. Het seksuele krijgt hier een hoogste waarde, het ligt aan de basis van vele andere krachten. De viriliteit wordt gemystificeerd. Ze wordt niet kwalitatief maar vooral kwantitatief beoordeeld. De seksuele daad wordt gelijkgesteld met fysieke kracht. Het gaat niet zozeer om harmonieuze seksuele betrekkingen, maar om de

14. T. Ben Jelloun, marokkaanse dichter en schrijver, luisterde als psychotherapeut gedurende drie jaar in een medies psycho-sociaal centrum naar de klachten van marokkaanse gastarbeiders. Het boek *La plus haute des solitudes* is een geëngageerde neerslag van deze ervaringen.

15. T. Ben Jelloun, a.w., p. 45.

16. Ph.J. van der Meer, a.w., p. 1555.

17. A. Blok, 'Eer en de fysieke persoon', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, jrg. 6, nr. 2, p. 211.

ejakulatie. Wanneer iemand dit vermogen verliest, betoogt Ben Jelloun, verliest hij zijn sociale status en zijn bestaansreden in de samenleving waar plaats noch taak is voor een man die seksueel 'verminkt' is. De seksuele impotentie wordt derhalve beleefd als het verlies van alle kracht, van elke autoriteit als man. De kracht om te genieten raakt in dubbel opzicht verloren: ten aanzien van het eigen lichaam en ten aanzien van het uitoefenen van economische macht, morele macht, enzovoort. De patriarchale macht is aangetast, in die zin dat prokreatie niet langer mogelijk lijkt, want impotentie wordt in de voorstelling van noord-afrikaanse mannen gelijkgesteld met onvruchtbaarheid (ook al is dit wetenschappelijk niet altijd zo). En wanneer een man geen vader meer kan zijn, wordt het voortbestaan van de *lineage* bedreigd. Ook de ouderlijke macht wordt ondermijnd, want over wie zal de man nog langer zijn gezag laten gelden? Verlies van de seksuele krachten betekent uiteindelijk ook verlies van economische macht. De impotente man vertoont meer en meer klachten (hoofdpijn, duizeligheid, maagpijn enz.) en wordt na verloop van tijd arbeidsonbekwaam. Ook dit betekent eerverlies. Want, schrijft Van der Meer, 'traditionele boeren (verreweg de meeste migranten) hebben strikte, bijna dwangmatige opvattingen over werken om daardoor een man van eer en een goede vader voor zijn kinderen te kunnen zijn en tegelijk een goede zoon die zorgt voor zijn ouders'.<sup>18</sup>

Impotentie wordt ervaren én als identiteitsverlies én als verlies van het leven, zowel symbolies als reëel. Deze dramatische ervaring valt te begrijpen vanuit de betekenis die in het arabies gegeven wordt aan 'penis' en 'testikels'. Deze worden aangeduid met de termen 'adem' (*nafss*), 'ziel' (*rouh*), leven. De nadruk die ligt op seksualiteit als uitdrukking van 'leven', wordt des te meer duidelijk wanneer men kijkt naar de rol die de seksualiteit vervult in de voorstellingen van het paradijs volgens de Islam.<sup>19</sup> Het paradijs betekent de volle zelfontplooiing; een zelfontplooiing die alleen gerealiseerd kan worden in de ontvangen liefde. Het paradijs is totale liefde, vol en nooit eindigend. De hel daarentegen is eenzaamheid, afwezigheid van de ander, kortom afwezigheid van liefde.

Seksualiteit en leven zijn zowel sociaal als vanuit de religie ten nauwste met elkaar verbonden. Als het orgasme in het aardse leven slechts een voorproef is van het eeuwige genot in het paradijs, dan moet het een verschrikking zijn wanneer juist in het seksueel

18. Ph.J. van der Meer, a.w., p. 1557.

19. A. Boudhiba, *La sexualité en Islam*, Parijs (PUF) 1979, pp. 91-107.

vermogen storingen optreden. Het is de verschrikking van de hel, de eeuwige dood. Het is 'la plus haute des solitudes', zoals de titel van het boek van Ben Jelloun aangeeft.

*Potentie en eer in de arabiese kultuur: ethos van mannelijkheid*

Uit bovenstaande beschrijvingen blijkt, dat de seksualiteit in de arabiese kultuur geplaatst is binnen een geheel van beelden en mythen. Begrippen als 'mannelijkheid' en 'fysieke kracht' zijn hier in het oog lopende sleutelwoorden. Ben Jelloun citeert een spreekwoord dat zowel in de stad als op het platteland gangbaar is bij de geboorte van een jongen: 'Quand un garçon naît, il apporte sa khaïma. Quand une fille naît, c'est une khaïma qui tombe.' Hij geeft hierbij de volgende verklaring: de etymologische betekenis van het woord *khaïma* is: tent, vanwaar verdere uitbreiding, haard, familie, *lineage* en nog verder: deel van het water, deel van het land behorend tot het kollektieve bezit van de *lineage*.<sup>20</sup> Een zoon brengt dus, alleen reeds door zijn geboorte, aan zijn familie water en land. Een meisje brengt niets. Of dit spreekwoord nog in zijn letterlijke betekenis van toepassing is in de huidige arabiese wereld heb ik uit mijn bronnen niet kunnen achterhalen. Maar het geeft in elk geval een mentaliteit weer die de belangrijkheid van de man onderstreept en duidelijk de scheiding tussen de seksen naar voren laat komen. De arabiese wereld kan gekarakteriseerd worden als een patriarchale samenleving. Volgens de marokkaanse socioloog P. Pascon berust het patriarchaat op de idee dat er een mystieke band bestaat op grond van de afstamming van één vader. Het feit dat men kind is van een bepaalde man, is een fundamenteel gegeven in de patriarchale samenleving en verklaart bijna alle sociale feiten in deze samenleving. De mannelijke *lineage* is een soort van natie: alles wordt ondergeschikt aan de familiegroep. De vader is de bron van alle macht: hij verdeelt de inkomsten en het werk. Zijn wil is wet. Kortom: in de machtsverhoudingen tussen de seksen is het de man die de toon aangeeft.<sup>21</sup>

De nadruk op de familiegroep en de daarin dominerende positie van de vader, het hoofd van het gezin, zijn kenmerkende elementen in de landen van het mediterrane gebied. Deze kenmerken hangen volgens J. Schneider ten nauwste samen met opvattingen over eer

20. T. Ben Jelloun, a.w., p. 53.

21. Paul Pascon, geciteerd bij T. Ben Jelloun, a.w., pp. 52-53.



en schaamte en de maagdelijkheid van meisjes. Schneider laat zien, dat de ekologiese omstandigheden in herders- en boerensamenlevingen dwingen tot organisatorische oplossingen, die de toegang tot de natuurlijke bronnen (land en water) regelen.<sup>22</sup> Waar grenzen vaag zijn, niet geregeld door een centraal bestuur, waar de definitie van de groep problematiek is en interne loyaliteiten de groepsvorming en -instandhouding moeten onderhouden, ontwikkelen zich aangepaste vormen van sociale controle. Nadruk komt te liggen op de fysieke kracht van het individu, met name het hoofd van het gezin, die in staat moet zijn het bezit te verdedigen. Kodes van 'eer' en 'schaamte' ontwikkelen zich als middelen ter sociale controle. Eer wordt gekoppeld aan de fysieke persoon en uitgedrukt in termen van de symboliese functies van het lichaam. Zo hebben, volgens J. Pitt-Rivers, vooral het bloed, het hart, de rechterhand, het hoofd en de genitaliën een belangrijke symboliese betekenis met betrekking tot erbeleving.<sup>23</sup>

Wanneer we naar de typische klachten van noord-afrikaanse gastarbeiders kijken, is opvallend dat hoofdpijnen, vermindering van kracht in armen en benen, het koud hebben (rillingen) en vermindering van de libido op de voorgrond treden.<sup>24</sup> Duidelijk is hier een verlies van fysieke kracht aan de orde. Een man met dergelijke klachten is niet langer een 'weerbare' man. In een cultuur waar 'weerbare' mannen nodig zijn, die dank zij hun fysieke kracht het voortbestaan van de groep kunnen garanderen, moeten deze verschijnselen wel 'eerverlies' tot gevolg hebben. Verontschuldigen worden dan ook gezocht in verklaringen die voor de samenleving aannemelijk zijn: een lichamelijke kwaal en/of demonpossessies.<sup>25</sup>

Seksuele potentie van de man, verbonden met mannelijkheid en viriliteit, werd, volgens N. El Saadawi, een deel van de arabiese ethos. In de ontwikkeling van dit ethos speelde de eerdergenoemde economische noodzaak een belangrijke rol.<sup>26</sup> Echter niet alleen het economies evenwicht dreigt verstoord te worden door het verlies van seksuele mogelijkheden van een man. De sociale orde in haar geheel is

22. J. Schneider, 'Of Vigilance and Virgins: Honor, Shame and Access to Resources in Mediterranean Societies', in: *Ethnology*, vol. X, nr. 1, 1971, pp. 1-24.

23. J. Pitt-Rivers, 'Honor', in: *Encyclopedia of the Social Sciences*. New York 1968, p. 505.

24. Ph.J. van der Meer, a.w., p. 1555.

25. J. Pitt-Rivers, a.w., p. 503.

26. N. El Saadawi, *De gesluierde Eva. Vrouwen in de Arabische wereld*. Leuven (Kritak) 1980, p. 230.

in het geding. Deze sociale orde is immers volgens de Islam gebaseerd op een harmonieuze komplementariteit tussen de seksen.<sup>27</sup> Het mannelijke betekent schepping (kreatie), het vrouwelijke prokreatie. In deze opvatting komt tegelijk de scheiding én de eenheid van de seksen tot uitdrukking; hun differentiatie en hun wederzijdse betrokkenheid. Alles wat de sociale orde, gebouwd op de komplementariteit van man en vrouw, verstoort, is wanorde en bron van kwaad. Seksuele deviantie is in dit licht ordeverstorend en dus revolte tegen God.

In het bovenstaande dienen zich belangrijke aspecten aan, die nauw samenhangen met eer en potentie: de relatie tussen mannen en vrouwen in de arabiese kultuur, de daarmee samenhangende beelden over mannelijk en vrouwelijk gedrag en de daaruit voortvloeiende machtsverhoudingen. Om de 'cultural shock' te begrijpen die arabiese mannen en vrouwen doormaken wanneer zij, vaak onvoorbereid, in de westerse samenleving komen, is het belangrijk deze aspecten nog wat nader te bekijken. Hoe mannelijkheid wordt opgevat, is reeds uitvoerig aan de orde geweest. In de opvattingen over het 'vrouwelijke' geeft El Saadawi interessante inzichten. Ze laat zien hoe arabiese vrouwen de eigenschappen van een positieve persoonlijkheid en *fitna* (verleidelijkheid) op zodanige wijze combineren, dat ze een onafscheidelijk deel van de islamitische ethos vormen.<sup>28</sup> Een hoeksteen van dit ethos is de seksualiteit van vrouwen. Hun verleidelijkheid kan leiden tot *fitna* in de samenleving. Door de seksuele behoeften van vrouwen te bevredigen, door hun eer te beschermen en door hen gelukkig te maken kunnen mannen voorkomen dat de maatschappelijke orde verstoord raakt. El Saadawi geeft aan, dat de 'enige wijze waarop men het kwaad dat zij (de vrouw, *M.C.*) kan aanrichten, kon vermijden, was door haar thuis te isoleren, waar zij met niemand contact kon hebben'.<sup>29</sup> Deze 'duivelse kracht' van vrouwen, die de bestaande orde in gevaar brengt, kan echter vooral in bedwang gehouden worden door 'in de eerste plaats hun seksuele behoeften te bevredigen'. Potentie van de man is hiertoe een vanzelfsprekende noodzaak. Een mans potentie is een mans eer, en omgekeerd.

De Islam moest een oplossing vinden voor twee tegenstrijdige en elkaar uitsluitende opvattingen. Enerzijds wordt seks gezien als een van de verrukkingen van het leven; anderzijds kan bezwijken voor

27. A. Boudhiba, a.w., p. 43.

28. N. El Saadawi, a.w., p. 214.

29. Ibidem.

seks, voor de kracht van de verleidelijkheid van vrouwen, leiden tot *fitna* in de samenleving. De oplossing ligt in het creëren van een systeem, een seksueel kader, waarin én *fitna* vermeden wordt én overvloedige voortplanting en voldoende genot, binnen de grenzen van de religieuze voorschriften, gewaarborgd zijn. Dit systeem is de polygynie: één man met meerdere vrouwen.

W. Jansen laat zien, dat 'het recht op polygynie ook een wapen is voor mannen op seksueel gebied. Het verhoogt de eigenwaarde van de man, terwijl het tegelijkertijd de hare vernedert doordat ze niet in staat lijkt hem te bevredigen. Polygynie is een manier om de seksuele macht van een vrouw te beperken. Het reduceert de potentiële invloed die een vrouw vanwege haar seksuele aantrekkingskracht kan uitoefenen.'<sup>30</sup> Jansen betoogt verder dat polygynie, evenals seklusie (de beperking van vrouwen tot de 'vrouwelijke' ruimten) en het dragen van de sluier, dezelfde doelen dient: de seksualiteit van de vrouw onder de controle van de man houden, haar ekonomies zwak houden en de ongelijkheid die er is tussen mannen en vrouwen bestendigen.<sup>31</sup>

#### *Eer en potentie in het machtsspel tussen de seksen*

De samenhang tussen eer en potentie in de verhouding tussen de seksen wordt boeiend beschreven door J. Mincés in *La femme dans le monde Arabe*.<sup>32</sup> Zij laat zien hoe de opvoeding jongens en meisjes allebei voorbereidt op de duidelijk onderscheiden rollen. In het kader van dit betoog beperk ik mij tot de vaststelling dat deze socialisatie gericht is op het aanleren van gedrag waarin de overtuiging van 'mannelijke waarden', de viriliteit van mannen, en de onderschikking van vrouwen centraal staan. De opvoeding van een jongen, de aandacht, de ongelimiteerde rechten die hem worden toegekend alleen al omdat hij een jongen is, ontwikkelen in hem een vorm van narcisme, schrijft Mincés. De overwaardering van zijn viriliteit in het algemeen creëert als het ware een 'verplichting tot *machismo*', die

30. W. Jansen, *Als gazellen uit de woestijn... Machtverhoudingen tussen de seksen in een Algerijns dorp*. Papers on European and Mediterranean Societies, nr. 15. Amsterdam 1981, p. 40. Jansen meent dat de antropologische term 'polygynie' exakter is; polygamie omvat zowel de mogelijkheid van polygynie (één man met meerdere vrouwen) als polyandrie (één vrouw met meerdere mannen).

31. W. Jansen, a.w., p. 41

32. J. Mincés, *La femme dans le monde Arabe*. Essai Mazarine 1980.

het geheel van zijn gedrag zal konditioneren. Deze verplichting manifesteert zich op verschillende terreinen.<sup>33</sup> Vooreerst op ekonomies gebied. Een man die niet in staat is zijn familie te onderhouden, wordt geminacht en minacht zichzelf. Op moreel nivo: de kuisheid van de meisjes en de vrouwen is het zegel van de familie-eer. De door de vrouw geschonden familie-eer moet door de man gewroken worden, niet zelden door het doden van het meisje of de vrouw. Een man die weigert deze gebruiken te volgen, lijdt onherroepelijk gezichtsverlies.

Het terrein waar de viriliteit – maar ook de afwijking – zich het sterkst manifesteert, is de seksualiteit. Er is reeds gewezen op de waarde die de islamitese traditie toekent aan het seksuele leven en de seksuele kracht. Een ‘echte’ man in de islamitese traditie heeft een belangrijk seksueel leven, of doet minstens alsof dat zo is. Vooral ten aanzien van vrouwen die niet tot zijn familie behoren, moet een man voortdurend blijk geven van zijn viriliteit. Tegenover zijn vrienden moet hij opscheppen over zijn ‘daden’. Met een vrouw die niet tot de familie behoort, onderhoudt een man geen andere dan seksuele relaties, schrijft Mince.<sup>34</sup> Een vreemde vrouw kan niet anders dan een prooi zijn. De seksuele obsessie, betoogt Mince verder, is voortdurend aanwezig.

Een man die zich niet konformeert aan het beeld van de viriele man, het beeld dat de samenleving hem toeschrijft en oplegt, wordt geminacht, gedevalueerd en belachelijk gemaakt. En dit niet alleen door de mannen uit de gemeenschap. Want in de viriliteit van de man ligt niet alleen zijn macht ten overstaan van vrouwen, maar tegelijk ook zijn kwetsbaarheid. Ondanks het feit dat de arabiese kultuur gedomineerd is door mannen, beschikken vrouwen over allerlei strategieën om onder de overheersing uit te komen. Eén van de troeven, schrijft Mince, is het manipuleren van de mannelijke seksualiteit. Naast de zorg die een vrouw besteedt aan haar lichaam en de subtiële provokaties om haar man aan zich te binden, kan ze ook zijn viriliteit in twijfel trekken en zijn seksuele kracht onmogelijk maken. Wanneer nu de eventuele seksuele onmacht naar buiten toe bekend wordt, betekent dit voor de man verlies van aanzien: één van de belangrijkste symbolen van mannelijkheid.<sup>35</sup> De enige wapens waarover vrouwen in hun ondergeschikte situatie beschikken zijn woorden. Een vrouw kan, volgens Jansen, ‘met

33. Idem, p. 45.

34. Idem, p. 47.

35. Idem, p. 60.

woorden niet alleen haar eigen man bewerken, maar ook door “roddel” de hiërarchie en de orde in het dorp aantasten.<sup>36</sup> Tegelijkertijd vormen de vrouwen een hechte gemeenschap, waar wederzijdse hulp en solidariteit goed ontwikkeld zijn. De seklusie van vrouwen, het dragen van de sluier, kortom het onder controle houden van vrouwen om *fitna* te voorkomen, worden door vrouwen evenzeer aangegrepen om macht te vormen.

*Veranderende relaties: verstoring van het beeld*

Eer en potentie zijn in de arabiese kultuur nauw aan elkaar gerelateerd. Deze relatie berust onder meer op bepaalde opvattingen over mannelijk en vrouwelijk gedrag en is van invloed op de machtsverhoudingen tussen de seksen. Interessant wordt het dan om te kijken naar wat er gebeurt wanneer deze machtsverhoudingen veranderen. El Saadawi schrijft dat wanneer een man trouwt met een werkende vrouw die een sterke persoonlijkheid heeft en zelfbewust is, hij beschouwd wordt als een zwakkeling en pantoffelheld. Arabiese mannen, betoogt ze verder, worden steeds onzekerder en verwarder omdat er meer en meer vrouwen werk buitenshuis zoeken en actief aan het maatschappelijk leven deelnemen. De traditionele opvattingen hoe een ideale vrouw hoort te zijn: ‘mooi, rustig, engelachtig en gehoorzaam, niet brutaal of ambitieus’, worden door vrouwen aan het wankelen gebracht. De niet-gesluierte vrouw, die zich vrij in het openbaar beweegt en onder andere buitenshuis werkt, maakt zich schuldig aan verwerping van het traditionele gezag van de man en verwerpt haar ‘natuurlijke’ bestemming.<sup>37</sup>

Het zelfbeeld dat noord-afrikaanse mannen zich hebben gevormd en het beeld dat zij hebben van vrouwen, beide reflecties van de normen en waarden van de groep waartoe zij behoren, worden diepgaand op de proef gesteld. Dit is zeker het geval in de west-europese landen, waar alle vrouwen ongesluierd, ‘vrij’ op straat lopen. Wanneer het eigen gezin overkomt, is het bovendien vaak zo dat de vrouw buitenshuis werk zoekt.<sup>38</sup>

In de eigen kultuur verzetten vrouwen zich meer en meer tegen het hen opgelegde gedragspatroon (seklusie, sluier, polygynie). Romans

36. W. Jansen, a.w., p. 51 (aanhalingstekens bij ‘roddel’ van mij, M.C.).

37. N. El Saadawi, a.w., p. 57.

38. B. van Manen maakt melding van 28.267 vrouwen uit Turkije die op 1 januari 1977 legaal in Nederland woonden en werkten. *Vrouwen te gast*. Amsterdam (Sara) 1979.

als *Een lange brief* van Mariama Bâ en *Een vrouw voor mijn zoon* van Ali Ghalem geven op indringende wijze de strijd weer van vrouwen in moslimkulturen (respektievelijk Senegal en Algerije).<sup>39</sup>

De relaties tussen arabiese mannen en vrouwen en met name de machtsbalans in deze relaties zijn in de eigen kultuur maar vooral in de west-europese landen sterk aan het veranderen. Dit alles wekt bij arabiese mannen verbazing, soms woede, maar vooral agressie.<sup>40</sup> Bij het machteloze verzet tegen hun economische en sociale achterstelling als gastarbeiders voegt zich deze kwaadheid. Ben Jelloun vraagt zich af hoe deze opgekropte agressie zich ontploegt. Reeds eerder in zijn boek heeft hij erop gewezen, dat een racisties gekleurde pers hier welgekozen argumenten zal vinden om verkrachtingen en seksueel geweld op rekening van gastarbeiders te schuiven. Maar juist het tegenovergestelde blijkt het geval: 'Men zou geneigd zijn te denken, dat de gastarbeider, aangetast in zijn viriliteit en levend in een vijandig en vreemd milieu, in het openbaar uiting zou geven aan zijn agressiviteit. En toch gebeurt juist het tegenovergestelde: de agressiviteit wordt verdrongen, ze keert zich naar binnen, tegen hem zelf. Hier manifesteert zich de drang tot zelfvernietiging...' (vertaling van mij, M.C.).<sup>41</sup> En met deze naar binnen gekeerde agressie verdwijnt een groot deel van zijn levenskracht.

Behalve dat het traditionele vrouwbeeld bij mannen wordt aangetast, is er evengoed sprake van verandering in de beeldvorming van vrouwen ten aanzien van mannen. Minces merkt op dat vrouwen van gastarbeiders met verbazing vaststellen hoe weinig macht hun man hier heeft. Hierdoor bekijken zij hem met een nieuwe blik, maar wel met een blik die in staat is hem te 'deviriliseren'.<sup>42</sup> Een man die niet meer in staat is zijn gebruikelijke rol als 'heerser' te vervullen, blameert zich openlijk. Hij pleegt verraad aan de heersende, patriarchale orde en geeft vrouwen kans een machtspositie in te nemen. Zijn angst kan ook gezien worden als de vrees een vreemde te worden in de bestaande, maatschappelijke orde; meer nog: om helemaal geen plaats meer te hebben, nutteloos te zijn binnen deze orde. Zijn status als man, zijn sociale rol wordt openlijk bedreigd.

De traditionele machtsverhoudingen tussen arabiese mannen en vrouwen bevinden zich in wankel evenwicht, of zijn verstoord. Dit heeft de dreiging van het verlies van mannelijkheid, van de eer van

39. M. Bâ, *Een lange brief*. Maasbree (Corrie Zelen) 1981; A. Ghalem, *Een vrouw voor mijn zoon*. Bussum (Wereldvenster) 1981.

40. J. Minces, a.w., p. 49.

41. T. Ben Jelloun, a.w., p. 63.

42. J. Minces, a.w., p. 69.

mannen, tot gevolg. De relatie tussen eer en potentie én de nadruk die gelegd wordt op mannelijkheid in termen van potentie in de arabiese kultuur, noodzaken ertoe om bij een beschouwing van de klachten van gastarbeiders met betrekking tot seksuele onmacht de verstoring van de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen te betrekken.

Ina Veld

## Vrouwen en chips

De gevolgen van automatisering voor de arbeidspositie van vrouwelijke administratieve krachten

De komende jaren staan zeker 100.000 banen in de dienstverlenende sektor op de tocht als gevolg van automatisering. Dit is de verwachting van de Dienstenbond FNV.<sup>1</sup> Door automatiseringen zullen veel, toch al schaarse, arbeidsplaatsen voor vrouwen verloren gaan. Er werken immers veel vrouwen in de dienstverlenende sektor. Het werk dat overblijft zal veelal verschromen, eentonig worden, minder ontplooiings- en promotiekansen bieden en kans lopen ook weggeautomatiseerd te worden. Deze ontwikkeling, die momenteel al in gang gezet is, stelt de vrouwenbeweging en andere organisaties voor een groot probleem. Toch wordt er mijns inziens nog te weinig aandacht aan dit proces geschonken. Dat was voor mij een reden om een onderzoek te doen naar de gevolgen van automatisering voor de arbeidspositie van vrouwelijke administratieve krachten. Zo kon ik twee interessegebieden combineren. Enerzijds wilde ik greep krijgen op het voortgaande, soms ongrijpbaar lijkende, automatiseringsproces. Anderzijds vond ik het belangrijk om met de arbeidspositie van vrouwen bezig te zijn. Hoewel de werkgelegenheid voor zowel mannen als vrouwen ongunstig is, zitten vrouwen vaak in een slechtere positie dan mannen. Dit uit zich onder meer in geringere opleidingskansen en -nivo, diskriminatie op de arbeidsmarkt, weinig promotiekansen, slecht betaalde banen en seksisme op het werk.

Er is een duidelijke verbinding tussen de toenemende automatisering en sectoren waar veel vrouwen werken. De administratieve sektor is hier een goed voorbeeld van. In deze sektor komen steeds meer vrouwen te werken. In 1911 bestond het kantoorpersoneel nog voor 21% uit vrouwen. In 1966 was dit gestegen tot 69%.<sup>2</sup> Deze vrouwen gaan echter een onzekere toekomst tegemoet. Het administratieve werk is sterk onderhevig aan

1. Wim van Gelder, *Automatisering en werkgelegenheid*. Woerden 1979, p. 5.

2. Projektgroep Vrouwenarbeid (RUG), *Van telefoniste naar informaticus...* Groningen 1977, p. 4.



technologische ontwikkelingen; vooral de mikro-elektronika drukt een zware stempel op dit werk. Als centrale hypothese voor mijn onderzoek heb ik dan ook de volgende stelling genomen: 'De toenemende automatisering in de dienstverlenende sektor heeft grote gevolgen voor de kwaliteit van het werk van vrouwen, de werkgelegenheidssituatie van vrouwen en voor de structuur van het vrouwelijk arbeidsleger.' Daarnaast formuleerde ik drie sub-hypothesen:

— ten aanzien van de *kwaliteit* van het werk: 'Als gevolg van de toenemende automatisering wordt het werk van vrouwen in de dienstverlenende sektor gekenmerkt door kwaliteitsverlies, wat tot uitdrukking komt in eentonigheid, intensiviteit van het werk en psychiese belasting. Bovendien wordt de controle op het werk groter en het contact met kollega's kleiner.'

— ten aanzien van de *werkgelegenheidssituatie* van vrouwen: 'Als gevolg van de toenemende automatisering neemt de totale werkgelegenheid voor vrouwen af. Er treedt een wijziging in de functies op, in die zin dat de vereiste vakkennis lager wordt. Vrouwen krijgen meer en meer uitvoerende taken te verrichten en de beloning wordt lager. Bovendien verslechtert de rechtspositie van deze werknemers. Dit komt tot uiting in: minder promotiekansen, ongunstige aanstellingsvormen en geen bijscholingsmogelijkheden, lage-rangnivo's.'

— ten aanzien van de *structuur* van het vrouwelijk arbeidsleger: 'Door de toenemende automatisering verandert het vrouwelijk arbeidsleger in die zin, dat de gemiddelde leeftijd lager komt te liggen, dat meer ongehuwde vrouwen aangenomen worden, dat het opleidingsnivo naar beneden gaat, dat ervaring met soortgelijk werk steeds onbelangrijker wordt en dat steeds meer vrouwen op part-time basis gaan werken.'<sup>3</sup>

Omdat de dienstverlenende sektor een te omvangrijk gebied voor mijn onderzoek was, heb ik me beperkt tot de administratieve sektor. Voor het empiries gedeelte heb ik mij nog een beperking opgelegd, namelijk ten aanzien van de plaats. Het empiries gedeelte bleef beperkt tot de AMRO-bank en de Friesland Bank te Leeuwarden. De keus voor de AMRO-bank kwam voort uit gegevens die ik had gehoord en/of gelezen over automatisering bij deze bank als geheel. De Friesland Bank werd bij het onderzoek betrokken omdat één bank onvoldoende bleek en omdat het een regionale bank is.

3. Deze stellingen en de resultaten van het onderzoek zijn terug te vinden in mijn doktoraalskriptie *Vrouwen en chips*. Leeuwarden 1982.

Daarnaast nam ik contact op met de Postgiro en Rijkspostspaarbank, maar dit bedrijf wilde niet meewerken. Hier vindt, volgens hen, geen ingrijpende automatisering plaats. Waarschijnlijk hebben ze geen pottenkijker willen hebben, want geautomatiseerd wordt er wel.

Dit artikel geeft enkele resultaten van het onderzoek weer en is bedoeld als een bijdrage aan de broodnodige discussie over dit onderwerp. De drie aspecten: kwaliteit van het werk, de werkgelegenheidssituatie voor vrouwen en de structuur van het vrouwelijke arbeidsleger zullen achtereenvolgens behandeld worden. Er wordt echter eerst kort aandacht besteed aan de technologische ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog en de belangen die ondernemers bij deze ontwikkeling hebben. Het artikel wordt afgesloten met de standpunten van de vakbeweging en de vrouwenbeweging.

#### *Van mechanische reus tot elektronische dwerg*

In onze westerse, kapitalistische maatschappij staat voor de ondernemers het behalen van zoveel mogelijk winst voorop. Om dit te bereiken proberen ze greep op het arbeidsproces te krijgen, dit zo te organiseren dat de arbeidskracht (d.w.z. de potentiële arbeid) optimaal benut kan worden. Hierbij maakten en maken ze gebruik van de wetenschap. Het zogeheten scientific management van Taylor (1856-1915) is hier een sprekend voorbeeld van. Er vond een drastische arbeidsdeling plaats: iedere persoon deed een detailklus, het liefst voor stukloon aan de lopende band, zodat er zo weinig mogelijk tijd verloren ging. Voor de arbeid/st/ers had dit veel nadelige gevolgen. Zo verloren ze het overzicht over de produktie, kregen ze stukloon, dekwalficeerde het werk, werden de werkzaamheden monotoner en produceerden ze meer terwijl het loon gelijk bleef.<sup>4</sup>

Naast deze organisatorische veranderingen in het productieproces werd het machinepark verder tot ontwikkeling gebracht. De ontwikkeling van de transistor, in 1945, was een belangrijke gebeurtenis in dit proces. Voorheen maakte men bij veel apparaten, bijvoorbeeld in computers, gebruik van elektronenbuizen. Maar met de transistors konden de basisonderdelen van computers verkleind

4. Meer informatie hierover is te vinden in bijv.: Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital*. New York en Londen 1974; Michael Busse, *Arbeit ohne Arbeiter*. Frankfurt am Main 1978; Benjamin Coriat, *De werkplaats en de stopwatch*. Amsterdam 1981.

worden. Ze zouden van nu af aan minder energie nodig hebben en sneller en betrouwbaarder kunnen werken. Ook het geheugen (dat deel van de komputer dat de gegevens opslaat) veranderde. Kon het geheugen eerst zo'n honderd woorden opnemen, na gebruik van transistors veranderde dit uiteindelijk in een miljard woorden. Met deze veranderingen veranderde tevens de functie van komputers. Het werden in plaats van rekenmachines, machines die met informatie om konden gaan. Er kwamen daardoor steeds meer komputers, en bestaande machines werden met komputers gekombineerd. Deze combinatie luidde de overgang in van mechaniese handelingen naar automatisie (menselijke arbeid voor het laten draaien van de machine werd vervangen door elektronenstroom). Door de automatisering werd de arbeidsproduktiviteit enorm verhoogd.

Voor arbeid/st/ers had dit soms tot gevolg dat vuil en eentonig werk door machines overgenomen kon worden. Maar het schiep ook nieuwe mogelijkheden om het arbeidsproces nog verder uit te hollen; het creëerde ook nieuwe eentonige taken. Bovendien werd de arbeidsproduktiviteit verhoogd, zonder dat dit gepaard ging met loonsverhoging; de uitbuiting werd dus intensiever.

Ook na deze grote veranderingen ging de ontwikkeling verder. Zo werd bijvoorbeeld het formaat van de komputers nog te groot gevonden. Het moest en het werd nog kleiner, nog kompakter. Omstreeks 1959 ontwikkelde men de chip en daarmee was de basis gelegd voor de mikro-elektronika. Dit is het besturen, versterken, bewerken en genereren van elektroniese signalen (gegevens) door middel van elektroniese schakelingen van zeer kleine afmetingen; kortom: de toepassing van chips. Een chip is een zeer klein en zeer dun plakje halfgeleider van hooguit een paar vierkante millimeter. Hierop wordt een komplette schakeling (van talloze transistors, weerstanden en diodes) gebouwd, zonder losse verbindingen of uitsteeksels. Deze komplette schakeling wordt 'integrated circuit' (IC) genoemd, ofwel geïntegreerde schakelingen. Deze chips worden vaak van silicium gemaakt, wat een bestanddeel van gewoon zand is. Om een indruk van de grootte van een chip te krijgen moet bedacht worden dat er in één kontaktlens zeker tien chips kunnen liggen. Tegen 1980 bevatte het meest kompakte circuit meer dan 100.000 onderdelen op een schijfje silicium (chip) van maar vijf mm doorsnede. De aluminium geleiders die de onderdelen van dit circuit met elkaar verbonden, waren dertig maal dunner dan een mensenhaar. Nu reeds zijn er chips met ongeveer 250.000 onderdelen ontworpen. En de techniek gaat nog steeds voort, gezien de opzienbarende berichten die regelmatig verschijnen, zoals over een superchip.

Gezien de grootte van de chip kan men dus terecht spreken van een 'elektronische dwerg'.<sup>5</sup> Naast het voordeel dat de chip zo klein is, is ze ook kostenbesparend en erg betrouwbaar. Dit alles heeft ertoe geleid dat chips overal inzetbaar zijn en veel gebruikt worden.<sup>6</sup>

### *De kwaliteit van het werk*

Eén van de sectoren waar deze technologische ontwikkeling zijn sporen heeft nagelaten is de administratieve sektor. Het kantoorwerk is, evenals de industrie, het doelwit van het management. Het kantoorwerk dat als functie heeft de overgang tussen de produktie en de konsumptie zo vlot mogelijk te laten verlopen, moet zo efficiënt mogelijk gedaan worden. Om dat te bereiken werd ook dit werk opgedeeld, gemechaniseerd en geautomatiseerd.

Met deze veranderingen deden vrouwen hun intrede in de kantoren. De komst van vrouwen in de administratie zette zich vooral in toen de typemachine, 'de grootvader van de kantoor-machines', na 1867 in gebruik genomen werd. Het werk was toen al opgesplitst in leidinggevend en uitvoerend werk. Men vond vrouwen voor het typen heel geschikt; want, zo zei men: ze kunnen piano spelen, dus is het niet verwonderlijk dat ze ook kunnen typen. Bovendien werden vrouwen gezien als wezens die niet over saai en monotoon werk zouden klagen, die dit zelfs liever deden dan leiding geven. Het werk werd — uiteraard — laag betaald en dit was ook een reden waarom vrouwen, die 'toch maar iets bijverdienen', hiervoor aangetrokken werden.

Met de verdergaande opdeling van werkzaamheden werd de basis gelegd voor mechanisering en automatisering. De invoering van de komputer luidde het automatiseringsproces in. In het begin (omstreeks 1950) werden de grote komputers van die tijd vooral door de grote organisaties gebruikt. Zij hadden het geld en de ruimte ervoor. Met de invoering van de mikro-elektronika-(chips)apparatuur, in de jaren zestig, zijn ook kleinere organisaties en bedrijven tot automatisering overgegaan. Komputers zijn onmisbaar geworden bij de informatieverwerking. Producenten van nieuwe machines

5. Dit is een uitdrukking van Michael Busse in zijn boek *Arbeit ohne Arbeiter* (zie noot 4).

6. Een interessant voorbeeld is het gebruik van chips in stofzuigers. Hierdoor kunnen ze op eigen kracht stofzuigen, de trap opkomen en boven verder zuigen.

voorspellen en beloven een produktiviteitsverhoging van zo'n 500%<sup>7</sup>; soms is de aanschaf van nieuw materiaal goedkoper dan de loonkosten van het personeel. Bovendien kunnen nu ook complexere processen geautomatiseerd worden. Dit heeft tot gevolg dat het kantoorwerk enorm verandert. Het werk van het middenkader komt op de tocht te staan. Het boek *De Computersamenleving* van Cees Hamelink geeft hier een treffende beschrijving van: '[zo] kan men zich afvragen van welke kwaliteit de banen voor vrouwen zullen zijn. Dit is belangrijk omdat de mikro-elektronika naast banenverlies, ook tot een zekere polarisatie van functies zou kunnen leiden. Wanneer de categorieën administratief en geschoold handwerkpersoneel grotendeels wegvallen, verdwijnt daarmee als het ware het middenkader.'<sup>8</sup>

### *De tekstverwerking*

Bij kantoorwerk gaat het vooral om de informatieverwerking en niet zozeer om de handelingen. Brieven vormen dan ook al jaren een mikpunt van de automatiseringsdeskundigen. Brieven foutloos maken kost veel tijd. Een gewone typiste besteedt ongeveer een kwart van haar werktijd aan het typen van een tekst en bijna de helft — 40% — aan het verbeteren van fouten en de papierbehandeling.<sup>9</sup> Daar komt bij dat dezelfde teksten vaak terugkeren. Daarom zocht men naar methoden om dit door machines te laten doen. Het resultaat hiervan was de tekstverwerker.

Een eenvoudige tekstverwerker bestaat uit een elektrische schrijfmachine met een ingebouwde komputer en een extra geheugen. Uitgebreidere versies hebben ook nog een beeldscherm en een printer. Een eenvoudige tekstverwerker (kostprijs f 14.000,—) kan de produktiviteit van een typiste al verdubbelen. De grotere apparaten (kostprijs f 30.000,— tot f 45.000,—) kunnen 8 à 9 maal zoveel produceren per typiste.<sup>10</sup> Dit heeft uiteraard zijn gevolgen voor de werkgelegenheid van deze vrouwen. Tekstverwerkers worden al op tal van plaatsen gebruikt, ook bij de AMRO-banken en de Friesland Bank en zelfs in kleine kantoren. Deze hebben dan vaak een eenvoudiger exemplaar aangeschaft. Grotere, draagkrachtigere

7. M. Busse, a.w., p. 142.

8. C. Hamelink, *De Computersamenleving*. Baarn 1980, p. 90.

9. FNV-sekretariaat voor vrouwelijke werknemers, *Vrouwen en automatisering*. Amsterdam 1982, p. 17.

10. Sander Kooistra, 'Typiste, een uitstervend beroep', in: *De Groene Amsterdammer*, 18 oktober 1978.

organisaties of bedrijven zullen meer ingewikkelde machines gebruiken. Hierdoor zijn de gevolgen niet overal gelijk.

De ontwikkeling van de tekstverwerking is al zo ver gevorderd dat de apparatuur 's nachts, als het personeel naar huis is, door kan werken. De sekretaresse maakt overdag de opdracht, het programma. Als zij 's nachts slaapt maakt de tekstverwerker de brieven, doet ze bovendien in enveloppen en maakt ze verzendklaar. Dit apparaat kan zelfs typefouten ook weer corrigeren. Het lijkt dan alsof een mens de korrespondentie heeft gedaan. Door deze tekstverwerkers wordt de typesnelheid verhoogd. De machines kennen namelijk de juiste schrijfwijze van woorden en fout getypte woorden worden door de tekstverwerker direkt gecorrigeerd. 'Van zo'n 150.000 woorden kent de Visie-tekst-geheugen de juiste schrijfwijze. En daar kunt u nog eens 500 woorden uit uw eigen vakjargon aan toe voegen', aldus een reclamefolder van IBM. Deze tekstverwerkers weten ook hoe ze een woord, indien nodig, aan het eind van de regel op de juiste wijze moeten afbreken. De typiste hoeft daar dus niet meer op te letten, ze kan gewoon doortypen. Hierbij gaat een stukje denkwerk verloren. Het werk wordt routinematiger en vereist minder kennis van de nederlandse taal. Dit zal zeker zijn weerslag op het salaris hebben.

Een andere vaardigheid van deze machine is, dat ze eenmaal getypte stukken tekst in een geheugen kan opslaan. Eén druk op de knop is voldoende om de tekst door de machine te laten her-typen. Dit is erg kostenbesparend, vooral als typistes meerdere tekstverwerkers bedienen. Een voorbeeld hiervan geeft Claudia Pinl: Van ambtenaren krijgt de typiste een blad met getallen. Dat zijn de kode-nummers voor de verschillende tekstbouwstenen, die ze nu in de juiste volgorde moet zetten. Als ze op het toetsenbord van de tekstverwerker toets 4 indrukt, begint de schrijfkogel van de machine te ratelen en schrijft: 'Over uw sollicitatie. Uitnodiging voor een sollicitatiegesprek.' Dan drukt ze kodenummer 20 in: 'Hiermee nodig ik u opnieuw uit voor een sollicitatiegesprek, dat ..... plaats zal vinden.'<sup>11</sup> Deze vrouw hoeft alleen nog maar de datum zelf in te typen.

Daarnaast krijgen typistes te maken met een strakkere tijdsplanning. Er zijn namelijk meer tijdslimieten gekomen, waaraan men zich moet houden, omdat anders de verdere verwerking van de gegevens in de knel komt. Hierdoor is er sprake van een sterkere beheersing van het arbeidsgedrag. De controle wordt groter. Fouten

11. Claudia Pinl, 'Typen aan de lopende band', in: *De Groene Amsterdammer*, 18 oktober 1978.

kunnen sneller gevonden worden en de 'schuldige' is gemakkelijk op te sporen. Bij de AMRO-bank en de Friesland Bank zijn deze verschijnselen nog niet in deze vorm waar te nemen. Daarvoor is de automatisering hier nog niet ver genoeg doorgevoerd. Ook tekstverwerkers die zelf rechtstreeks met elkaar kunnen communiceren, ook al staan ze in verschillende gebouwen, komen hier nog niet voor. Toch bestaat deze vorm van elektronische post al wel. Dit verschijnsel zal in de toekomst veel werk van vrouwelijke administratieve krachten overbodig maken en tevens het beroep van postbode doen verdwijnen.<sup>12</sup>

#### *De administratie- en typecentra*

Veel kantoorwerk wordt gedaan in speciale administratie- en typecentra, die doen denken aan fabriekshallen. Hier kan voor verschillende bedrijven administratief werk gedaan worden. Voor die bedrijven is uitbesteding van hun administratie kostenbesparend. Vooral in West-Duitsland en Amerika wordt hier gebruik van gemaakt, maar ook in Nederland kennen we deze gebouwen, zoals administratie-centra van bank- en verzekeringsinstellingen. In deze centra is het werk zo zeer opgesplitst, dat het een fabrieksmatig karakter krijgt. Iedere vrouw doet een kleine detailklus, waardoor ze geen overzicht over het geheel heeft. Dit wordt nog eens versterkt doordat men door schermen van elkaar wordt afgezonderd. Een typehal in het westduitse Hamelen is hier een voorbeeld van. Deze 3.000 vierkante meter grote kantoorhal heeft prikklokken voor de mensen en lopende banden voor de dokumenten. De scheidingswanden en de geluidsabsorberende plafonds en tapijten nemen de indruk niet weg dat je in een grote fabriekshal staat. Twee principes die ten grondslag liggen aan de industriële massa-productie, de lopende band en het stukloon, zijn uit de fabriek naar dit kantoor overgeplant.<sup>13</sup>

In deze centra wordt, naast van tekstverwerkers, veel gebruik gemaakt van zogenaamde dikteerapparaten. Deze zijn al veel langer in gebruik, maar garanderen vooral in de genoemde centra een hoge produktiviteit: 'Door de invoering van dikteerapparaten kan de dagelijkse type-prestatie verdubbeld worden: van 12.000 tot ongeveer 24.000 aanslagen. Maar pas als er een centrale typezaal wordt ingevoerd, waarbij een kleine groep typistes voor meerdere

12. Wij zullen ook onze privé-post niet langer via postboden bezorgd krijgen, maar deze zal ons via onze huiskomputer (die we volgens deskundigen voor het jaar 2000 allemaal zullen hebben) bereiken.

13. Claudia Pinl in *De Groene Amsterdammer*, a.w.

employees werkt, volgt een doorslaggevend rationaliseringsresultaat: een stijging tot 36.000 à 50.000 aanslagen per dag per typekracht', aldus een folder van een kantoormachine-fabrikant.<sup>14</sup> Het persoonlijke kontakt tussen typiste en opdrachtgever vervalt of vermindert. Het werk dat overblijft, bestaat uit geestdodende detailwerkzaamheden onder grote controle. Doordat vaak stukloon uitbetaald wordt, staan de typistes en andere kantoorvrouwen onder grote druk. De westduitse OTV schrijft over de gevolgen van stukloon voor typistes dan ook het volgende 'Personeelschefs in het zogeheten vrije bedrijf zijn van mening dat de "levensduur in het bedrijf" van een typiste die tegen stukloon werkt ongeveer 5 tot 7 jaar bedraagt.'<sup>15</sup> De genoemde dikteermachines worden momenteel nog verder ontwikkeld. Dit heeft er reeds toe geleid, dat er akoestiese en optiese machines zijn gemaakt. Het gaat hier om apparaten die respectievelijk de menselijke spraak en het menselijk handschrift kunnen begrijpen of lezen. Hiermee kan het gedikteerde direkt door het apparaat getypt worden. Er komt geen typiste meer aan te pas.

### *Beeldschermen*

Op kantoren wordt momenteel veel gebruik gemaakt van beeldschermen. Deze zijn te vergelijken met tv's, met dit verschil dat de beeldschermen erg flikkeren, dat er veel informatie op staat en dat alle informatie snel gelezen en verwerkt moet worden. Het werk is erg intensief en zeer saai omdat de tekst maar op één manier verwerkt kan worden. Een vrouw bij de Friesland Bank noemde dit werk 'vreselijk geestdodend, eentonig werk met te weinig mogelijkheden. Ook is het dom werk waarvoor je weinig verantwoordelijkheidsgevoel en intelligentie nodig hebt en waar je niet te veel bij hoeft na te denken.' Daarbij komt dat veel naslag- en opzoekwerk overbodig wordt, omdat de benodigde gegevens in het geheugen opgeslagen zijn. Er hoeft zelfs geen papier meer in de typemachine gedaan te worden: de tekst verschijnt immers op het beeldscherm of wordt door een printer op een grote rol getypt. De vrouw achter het scherm kan de hele dag blijven zitten. Hierdoor kunnen ze wel sneller werken, wat door vrouwen bij de Friesland Bank genoemd werd als voordeel van deze machines. Dit is echter vooral in het belang van de bank. Het personeel produceert nu meer in dezelfde tijd. De arbeidstijd wordt als het ware produktiever gemaakt. Dit verhoogt de uitbuiting. Het personeel gaat immers niet

14. Ibidem.

15. Ibidem.



meer verdienen. Bovendien is de kans groot dat hierdoor ontslagen zullen vallen.

We zien hier dan ook één van de resultaten van het kantoor-management. Voor vrouwen achter de beeldschermen wordt het werk intensiever. Het is bovendien ongezonder werk. Veel vrouwen hebben last van branderige of vermoeide ogen of worden na verloop van tijd bijziend. Claudia Pinl citeert in *De Groene Amsterdammer* een vrouw die al jarenlang elke werkdag achter een beeldscherm zit: 'Dit is binnen een jaar nu al mijn tweede bril.'<sup>16</sup> Anderen hebben last van hun rug, spierpijn in de nek, hoofdpijn of worden moe van het turen naar het beeld. Deze klachten werden ook tijdens mijn onderzoek geuit. De vrouwen wijten deze problemen aan het te lang achter het beeldscherm zitten werken. Dit ondanks het feit dat ze er slechts één uur achter mogen zitten. Hier wordt in de praktijk wel eens van afgeweken. Vooral op afdelingen waar weinig ander werk, ter afwisseling, te doen is. Juist omdat het werken met een beeldscherm slechts korte tijd achtereen gedaan mag worden, komt deeltijdarbeid om de hoek kijken. Hiervoor zullen vooral vrouwen aangetrokken worden. Juist omdat het geen afgeronde taken zijn is dit werk gemakkelijk op te delen. De machine weet immers om welke gegevens het gaat. Het maakt niet langer uit wie er achter zit.

#### *De organisatie van het werk*

De kwaliteit van het werk wordt ook bepaald door de organisatie ervan. In kantoren wordt steeds meer overgegaan op het werken in netwerken. Deze bestaan uit centrale kantoren met 'moeder'-computers en afzonderlijke kantoren met beeldschermen en terminals (beeldschermen aangesloten op computers). In deze netwerken is veel informatie in databanken opgeslagen, die door één druk op de knop opgehaald kan worden. Dit kommunikatiesysteem wordt wel de datakommunikatie genoemd. Volgens Leyder wordt er tegen 1985 een kostendaling van 50% in deze datakommunikatie gehaald.<sup>17</sup> Dit zal vooral een loonkostendaling zijn, met andere woorden veel mensen, met name veel vrouwen, zullen ontslagen worden. Dit systeem wordt zeer binnenkort in alle AMRO-bank-kantoren ingevoerd.

Het werk in deze netwerken is verregaand gestandaardiseerd en de controle van bovenaf is groot. De afzonderlijke kantoren zijn

16. Ibidem.

17. R. Leyder, 'De computer, de werkgelegenheid en de crisis: een beschavingszorg', in: *Informatie*, jrg. 21, nr. 7/8, 1979, p. 418.

afhankelijk van het centrum, waardoor ze weinig greep op hun werkzaamheden hebben. Mensen die hier werken hebben geen overzicht meer over het totaal. Dit geldt in sterke mate voor de vele vrouwen die de uitvoerende klussen doen. Zij vervreemden van hun werk. Dit zal zeker zo zijn als de gegevens niet langer door middel van papier verzonden en verwerkt worden, maar via elektronische signalen. Dit doet het arbeidsplezier sterk verminderen.

### *Inspraak*

Het gebrek aan inspraak doet het arbeidsplezier ook verminderen. Bij het invoeren van nieuwe apparatuur wordt meestal geen overleg gevoerd met hen die ermee moeten werken. Zo zei een vrouw van de Friesland Bank tegen mij: 'Het is bij deze instelling nou eenmaal niet de gewoonte dat over zulke grote veranderingen het personeel geraadpleegd wordt. Misschien omdat men toch wel weet dat de meesten er op tegen zijn.' Een andere vrouw zei: 'Alles werd beslist en besproken door de hogere heren en onze chef en toen het meeste klaar was, werd het ons meegedeeld.' Dit terwijl er volgens hun chef een goed funktionerende inspraak is.

Ditzelfde ben ik bij de AMRO-bank in Leeuwarden tegengekomen. Volgens een afdelingschef daar is er een zeer goed funktionerend inspraakorgaan. Toch weten de vrouwen met wie ik contact gehad heb, niet dat er op zeer korte termijn het ingrijpende datakommunikatiesysteem ingevoerd wordt. Er is dus duidelijk verschil in de beoordeling van de inspraak tussen de 'hogere heren' en het vrouwelijk personeel. Waarschijnlijk hebben de eersten het over de theorie. De vrouwen merken echter hoe de theorie (niet) in praktijk gebracht wordt.

### *De werkgelegenheidssituatie voor vrouwen*

Niet alleen de kwaliteit en de organisatie van het werk veranderen door automatisering, ook de werkgelegenheidssituatie wordt er door beïnvloed. Dit is al een paar keer naar voren gekomen. Zo zijn er bijvoorbeeld veel meer vrouwen in kantoren komen te werken. Bij de AMRO-bank in Nederland is er een verschuiving waar te nemen naar een sterke vermindering van het aantal mannen ten gunste van vrouwen. In 1968 werkte er 70% mannen en 30% vrouwen. In 1981 was dit veranderd in 53% mannen en 47% vrouwen. Vooral jonge vrouwen van 20 tot 24 jaar worden aangenomen. Dit beeld is ook bij de Friesland Bank te zien.

Deze verschuiving heeft zeker iets te maken met de veranderde werkzaamheden op banken. Er moeten nu veel handelingen van hetzelfde soort verricht worden, handelingen die weinig opleiding en ervaring vergen en die vaak saai zijn. Dit proces is in de gehele administratieve sektor waar te nemen.

### *De beloning*

Het werk dat vrouwen doen wordt minder gewaardeerd en minder beloond dan dat van mannen. Cijfers over de beginjaren zeventig wijzen uit dat het verschil in salaris bij banken tussen mannen en vrouwen zelfs toeneemt. Zo was het verschil in brutoweeklonen, in oktober 1972 f 139,—, in 1974 opgelopen tot f 174,—.<sup>18</sup> Hoe dit momenteel ligt is niet na te gaan omdat hierover geen cijfers bekend zijn. Waarschijnlijk heeft de Wet Gelijke Beloning Mannen en Vrouwen, van 1975, hier enige positieve invloed op gehad. Deze wet wordt echter vaak ontdoken, onder andere door middel van verschillende funktiekwalifikaties voor mannen en vrouwen.

Vrouwen zitten ook vaak in de laagste salarisschalen. Bij de AMRO-bank in Leeuwarden zit niet één vrouw in de twee hoogste salarisschalen, terwijl 10% van de mannen in de hoogste en 4% in de één na hoogste zit.<sup>19</sup> De beloning voor vrouwen daalt ook omdat de bekwaamheidseisen lager worden. Dit komt in het verloop van dit artikel nog terug.

### *De omvang van de werkgelegenheid*

Naast de machines die menselijke arbeid vereenvoudigen, zijn er ook apparaten die menselijke arbeid overbodig maken of sterk doen afnemen. Deze worden in eerste instantie toegepast op het uitvoerende werk. Hierdoor lopen vooral de arbeidsplaatsen van vrouwen het gevaar weggeautomatiseerd te worden. Aan het begin van dit artikel vermeldde ik reeds de verwachting van de FNV dat zeker 100.000 banen in de dienstverlenende sektor verloren zullen gaan. De Dienstenbond FNV denkt dat er gedurende 5 à 6 jaar 6.000 arbeidsplaatsen bij banken zullen verdwijnen.<sup>20</sup> Onderzoekers van Siemens hebben uitgerekend dat zo'n 25 tot 30% van alle kantoorwerk geautomatiseerd kan worden.<sup>21</sup> Zo zullen honderdduizenden mensen, waaronder veel vrouwen, te maken

18. CBS, *Sociale Maandstatistiek*, januari 1976.

19. Deze gegevens zijn mij door de AMRO-bank te Leeuwarden verstrekt; zie ook I. Veld, *Vrouwen en chips*, a.w., p. 45.

20. R. Leyder, a.w., p. 420.

21. W. van Gelder, a.w., p. 31.

krijgen met verandering in hun werk of met ontslag. Bij de AMRO-bank cirkuleert een discussienota van de werkgroep automatisering van de ondernemingsraad, waarbij op een personeelsbestand van 13.000 mensen het verlies aan banen in de komende tien jaar in de meest sombere raming op 2.210 wordt geschat.<sup>22</sup> Bij de Friesland Bank is tegenwoordig een personeelsstop.

Door de nieuwe technologie zullen er wel enkele nieuwe beroepen komen, zoals dat van programmeur, komputerdeskundige, organisatie-deskundige, systeemanalist en -ontwerper. Dit zijn beroepen waar vrouwen veelal niet voor opgeleid zijn. Veel van deze banen vereisen technische of wiskundige kennis. In Nederland waren in 1979/1980 slechts 17% van de studenten wiskunde en natuurwetenschappen vrouwen. In de technische wetenschappen was het percentage vrouwen toen 0,03.<sup>23</sup> Op den duur ontstaat er een splitsing in de beroepsbevolking:

- een kleine groep, een elite, van hooggeschoolde werkers, vaak mannen, met interessant werk, hoog gewaardeerd werk dat goed betaald wordt;
- een grote groep laaggeschoolde werkers, die het uitvoerende werk doen. Dit zijn veelal vrouwen. Hun werk zal eentonig zijn en slecht beloond worden;
- de werklozen, die in aantal toenemen.

### *Promotie*

In de hogere, leidinggevende banen werken meestal geen vrouwen. Vrouwen worden hier niet geschikt voor geacht, ook al hebben ze de juiste opleiding en werken ze al jaren achtereen bij het bedrijf. Vrouwen maken bijna geen promotie. Zij die in de laagste rangnivo's zitten, hebben weinig reële bij- of omscholingsmogelijkheden. Ze zijn vaak dubbel belast, doordat ze naast hun baan ook nog de verantwoordelijkheid voor het huishouden hebben. Hierdoor houden ze weinig energie en tijd over voor studie. Bovendien worden ze hiertoe niet gestimuleerd. Op hun werk botsen vrouwen aan tegen de vooroordelen van hun mannelijke kollega's, waardoor hun alle animo ontbreekt om zich voor een bepaalde opleiding aan te melden.

Deze vooroordelen werken door in het aanstellingsbeleid. Bij de AMRO-bank werd tot voor kort veel meer werk gemaakt van mannelijke sollicitanten. Zo moesten bijvoorbeeld alleen mannen een

22. Clemens Graafsma, 'Kantoorwerk wordt ramp voor vrouwen', in: *De Volkskrant*, 7 oktober 1980.

23. CBS, *Statistisch Bulletin*, jrg. 37, nr. 67, 7 augustus 1981.

psychologische test ondergaan. Deze situatie is nu in zoverre veranderd dat alle mensen, zowel mannen als vrouwen, voor de 'zwaardere functies' getest worden. In de praktijk zijn dit vrijwel alleen mannen. Vrouwen bekleden deze functies immers nauwelijks. Zij hebben banen waarin bijna geen weg omhoog is, zoals typiste. Bovendien worden vrouwen van jongs af aan eraan gewend dat een carrière opbouwen voor hen niet zo belangrijk is. Ze kunnen beter hun eventuele man liefdevol ondersteunen. Deze opvoedingsmoraal beïnvloedt het zelfbeeld van vrouwen. Het vaak negatieve zelfbeeld, versterkt met de rolopvattingen op hun werk, belemmert vrouwen in hun verdere loopbaan. Vooral als je ook nog, zoals bij de AMRO-bank, zelf om promotie of om- of bijscholing moet vragen. Er waren dan ook slechts enkele vrouwen die promotie hadden gemaakt bij deze op één na grootste algemene bank van Nederland. Andere vrouwen zaten nog in dezelfde loonschaal als die waarin ze begonnen te werken. Bij de Friesland Bank had niemand van de ondervraagde vrouwen promotie gemaakt, terwijl een vrouw al twaalf jaar bij deze bank werkte.

### *De structuur van het vrouwelijke arbeidsleger*

De kantoorbedienden van nu zijn niet te vergelijken met de klerken van vroeger. 'Aan het eind van de vorige eeuw was het beroep van kantoorclerk veelzijdig en gevarieerd. De klerk moest inzicht hebben in het bedrijf omdat hij veel zaken zelf moest regelen.'<sup>24</sup> De klerken hadden meer aanzien en autoriteit dan de tegenwoordige detailwerk/st/ers op kantoren. Deze verandering is het gevolg van het kantoormanagement, waardoor het werk werd opgesplitst. Andere verschillen zijn de sekse-samenstelling, de beloning en de kwalificatie-eisen.

In dit artikel is al naar voren gekomen dat er nu veel meer vrouwen dan vroeger kantoorwerk doen. Deze verschuivingen zijn het gevolg van veranderde werkzaamheden. Deze veranderingen hebben ook gevolgen voor de vereiste bekwaamheden. Het uitvoerend werk wordt steeds vereenvoudiger, waardoor minder kennis en vaardigheden nodig zijn. De traditionele opvattingen en voorstellingen van beroep, beroepsinhoud en -kwalificaties nemen voor deze werkzaamheden af.

24. Kitty Maanders/Anna Wits, 'Vrouwen op kantoor in de jaren twintig', in: *Een tipje van de sluier*. Deel 2, Amsterdam (Landelijk Overleg Vrouwen-geschiedenis) 1980, p. 36.

Hier komt geen nieuw consistent beeld voor in de plaats. Ook deze ontwikkeling zal bijdragen tot de al eerder genoemde opsplitsing van de beroepsbevolking.

Voor de grote groep laag-geschoolde mensen veranderen de bekwaamheidseisen. Voor de traditionele employee van vroeger waren vakkennis, rekenvaardigheid, geheugen en verworven ervaring erg belangrijk. Deze eisen zijn nu vervangen door vaardigheden als aanpassingsvermogen, flexibiliteit, de vaardigheid om zich om- of bij te scholen enzovoort. Voor deze vaardigheden hoef je niet veel opleiding te hebben. Dit heeft tot gevolg dat de beloning laag is. Mede hierom en omdat ervaring met het werk niet zo belangrijk meer is, worden meisjes en jonge vrouwen voor dit werk aangesteld.

### *Konklusies*

In het voorafgaande is getracht een beeld te geven van de gevolgen van automatisering voor vrouwelijke administratieve krachten. In het begin heb ik mijn onderzoekshypothesen geformuleerd. Deze stellingen werden door middel van literatuurstudie en het onderzoek bij de beide banken grotendeels bevestigd.

De situatie voor de vrouwen in Leeuwarden verschilde slechts op enkele punten van het algemene beeld. De controle op het werk is bij de Friesland Bank en de AMRO-bank in Leeuwarden meer gericht op bijvoorbeeld foute berekeningen dan op de snelheid van handelen. Daardoor is de druk op vrouwen hier kleiner dan bij de grote type- en administratiecentra. De beide banken zijn zo ingericht dat contact met kollega's zeer wel mogelijk is. De meeste ondervraagde vrouwen werkten zelfs met anderen samen. Met betrekking tot de om- en bijscholingsmogelijkheden bleek dat de vrouwen in Leeuwarden deze kansen officieel wel hebben, maar dat deze in de praktijk weinig reëel zijn. Vandaar dat ik mijn hypothese ten aanzien van dit aspect niet heb verworpen.

De verschillen zijn mijns inziens te verklaren uit de mate van automatisering bij beide banken. De Friesland Bank is als regionale bank nog niet geheel geautomatiseerd. Dat hoeft zo'n bank niet omdat er minder werk te doen is dan bij de grote nationale banken, en het kan ook niet omdat daarvoor te weinig kapitaal beschikbaar is. Toch maakt de Friesland Bank meer gebruik van nieuwe technologische ontwikkelingen dan de AMRO-bank in Leeuwarden. Dit kantoor is slechts een eindstation in de AMRO-bank-keten. Veel werkzaamheden die dit kantoor vroeger had, worden nu in grote

administratiecentra of komputerhallen gedaan, bijvoorbeeld in Amstelveen. Hierdoor blijft er voor de mensen in de friese hoofdstad minder werk over en hoeft er hier dus minder geautomatiseerd te worden.

Met betrekking tot enkele andere aspecten was geen of onvoldoende informatie voorhanden. De aanstellingsvormen bij de beide banken zijn goed. Alle vrouwen krijgen na een korte proeftijd een vaste aanstelling. Hoe dit in het algemeen is, heb ik niet kunnen ontdekken. Er zijn ook geen of nauwelijks gegevens bekend over de burgerlijke staat van administratief personeel. Voor wat betreft het opleidingsnivo van vrouwen bij de banken is me alleen opgevallen dat ze lagere opleidingen hebben gevolgd dan de mannen. Maar of hier in de loop der tijd verandering in is gekomen, is bij gebrek aan gegevens niet duidelijk geworden. Mijn veronderstelling dat de hoeveelheid part-time werk zou toenemen kon, weer wegens onvoldoende materiaal, ook niet bewezen worden.

Gezien de overeenkomsten, de genoemde verschillen en het gebrek aan voldoende informatie ben ik tenslotte tot de volgende konklusie gekomen: Als gevolg van de toenemende automatisering wordt het werk van vrouwen in de administratieve sektor gekenmerkt door kwaliteitsverlies, wat tot uitdrukking komt in eentonigheid, intensiviteit van het werk en psychiese belasting. De controle op het werk wordt groter en het contact met de kollega's kleiner. Door de toenemende automatisering neemt de totale werkgelegenheid voor vrouwen af. Er treedt een wijziging in de functies op, zodat de vereiste kennis algemener wordt en gemakkelijker aan te leren. De beloning wordt lager en de rechtspositie van de werkneemsters verslechtert. Dit komt tot uiting in: weinig reële promotiekansen en bijscholingsmogelijkheden en lage rangnivo's. Het vrouwelijk arbeidsleger verandert doordat de gemiddelde leeftijd lager komt te liggen en ervaring met soortgelijk werk op den duur steeds onbelangrijker wordt.

In deze konklusie komen dus enkele aspecten terug die voor Leeuwarden nog niet zo erg gelden. Omdat ze daar waar de automatisering sterker is wél voorkomen heb ik mijn hypothese op die punten niet verworpen. Bovendien zullen deze gevolgen in de toekomst ook voor de leeuwarder situatie gelden.

We zagen dat, hoewel ze eerst in groten getale kantoorwerk gaan doen, vrouwen op den duur de dupe worden van automatiseringen in de administratieve sektor. Vrouwen zijn goedkoper dan mannen en onder vrouwen is het verloop groter, zodat er weinig of geen gedwongen ontslagen hoefden/hoeven te vallen. In het begin heb ik

al gesteld dat voor de ondernemers het behalen van zoveel mogelijk winst voorop staat. Hiertoe maken ze onder andere gebruik van de mogelijkheden die de technologie hen biedt. Daarbij proberen ze de loonkosten zo laag mogelijk te houden, terwijl de arbeidsproductiviteit gelijk blijft of verhoogd wordt. In dit kader bezien is het niet vreemd dat tot nu toe steeds meer vrouwen kantoorwerk gingen doen. Dit uitvoerende, dienstverlenende werk past, in de heersende ideologie, wel bij vrouwen. Bovendien zijn vrouwen goedkoper dan mannen, waardoor ze voor meer winst zorgen. Desondanks is het nog goedkoper om met minder mensen te werken. Het werk van vrouwen zal daarom nog verder geautomatiseerd worden. Duidelijk wordt dat de huidige vorm van automatisering geen losstaand proces is, geen a-historiese ontwikkeling.

#### *Enkele toekomstverwachtingen*

De geschetste technologiese veranderingen vormen slechts het begin van een veel verdergaande ontwikkeling. De nabije toekomst zal gekenmerkt worden door technische vernieuwingen en door het verder ontwikkelen van de reeds bestaande apparaten en systemen. Een voorbeeld hiervan is die apparatuur die zelf op de menselijke spraak kan reageren: de zogenaamde voice-input. Een andere vernieuwing vindt plaats op het gebied van het verzenden van gegevens, waarbij de elektroniese post verder tot ontwikkeling wordt gebracht. Hierdoor gaat papier in de informatieverwerking op den duur verdwijnen. Het omgaan met papier, het bewerken, opbergen, systematiseren, verdwijnt en daarmee veel werk voor vrouwen. Christopher Evans omschrijft het als volgt: 'De eersten die baan moeten maken, zijn diegenen die verantwoordelijk zijn voor de stapels informatie die door de huidige samenleving wordt geproduceerd. De volgenden die gaan zijn diegenen die in de communicatieve sector werken en die routineverslagen schrijven; daarna de stenotypistes en de gewone typistes (woordprocessors, tekstverwerkers IV, maken geen fouten). Op hun beurt worden zij gevolgd door de chefs die toezicht houden op en het werk regelen van de papierverwerkers (...).'<sup>25</sup>

Er zullen nog kleinere computers met nog betere geheugens en grotere capaciteiten komen, waardoor het werk van veel vrouwelijke administratieve krachten verloren zal gaan. Vooral op het gebied van de opslag van gegevens, rapporten, dokumenten, enzovoort worden enorme veranderingen verwacht. Deze opslag kost nu nog veel ruimte, en veel tijd gaat verloren om de juiste gegevens uit de grote

25. Christopher Evans, *Het Micromillennium*. Antwerpen/Utrecht 1979, p. 139.



hoop terug te vinden. Deze gegevens zullen binnenkort (zeker voor het jaar 2000) grotendeels op chips opgeslagen kunnen worden. Hierdoor worden de grote archiefruimtes van tegenwoordig overbodig en hoeven er geen mensen meer te zijn die hier werken. De informatie die dan op chips staat, kunnen we via computers en beeldschermen weer tevoorschijn halen en gebruiken. Papier zal op kantoren dan nauwelijks meer gebruikt worden. Het lijkt me duidelijk dat vrouwen op kantoren in de toekomst heel andere werkzaamheden zullen gaan verrichten dan nu het geval is.

#### *De vakbeweging en de vrouwenbeweging*

Zoals al eerder gezegd stelt deze ontwikkeling ons voor een groot probleem. Wat moeten we ermee? Is deze ontwikkeling alleen maar slecht of biedt ze ook positieve kansen? Hoe kunnen we er vat op krijgen?

Dit zijn zaken waar ook de vakbeweging zich mee bezighoudt. Zo heeft de Dienstenbond FNV in 1979 het boekje *Automatisering en werkgelegenheid* uitgebracht. Hierin stelt men dat maatschappelijke en sociale aspecten een veel grotere rol moeten gaan spelen in de besluitvorming over de verdere voortgang van de technologie. De vakbonden zelf kunnen met de ondernemers op bedrijfstak- en ondernemingsniveau onderhandelen over deze zaak. Daarnaast wordt de suggestie gedaan om met een automatiseringsheffing te werken. In deze heffing gaat het erom de extra winsten, die met behulp van automatisering gemaakt worden, af te romen. De vrijkomende gelden moeten dan overgeheveld worden naar sectoren waar nog werkgelegenheid geschapen kan worden. Verder moet het beleid gericht worden op meer arbeidsplaatsen in de overheidssector, op meer greep door de overheid op de particuliere sector, op eisen ten aanzien van de gezondheid van mensen, bijvoorbeeld van hen die achter beeldschermen werken, en tenslotte op arbeidstijdverkorting.

Men gaat in dit boekje niet speciaal in op de positie van vrouwen. Dit doet het FNV-sekretariaat voor vrouwelijke werknemers wel in de onlangs door haar uitgebrachte diskussienota *Vrouwen en Automatisering*. Hierin wordt ingegaan op de gevolgen van automatisering voor de arbeidspositie van vrouwen, waarbij vooral aandacht besteed wordt aan de negatieve kanten ervan. Verder worden er enkele tips gegeven over de manier waarop we zelf invloed op de invoering van technologische vernieuwingen kunnen hebben, bijvoorbeeld door middel van een automatiserings-overeenkomst in de cao's of een vrouwengroep in de ondernemingsraad.

Juist het zélf invloed krijgen op het automatiseringsproces is ontzettend moeilijk; dat blijkt ook uit beide bovengenoemde boekjes. Voor de werkenden is dit moeilijk, maar zeker voor de steeds talrijker wordende werklozen. Daarbij komt de vraag welke strategie je kiest en hoe je de zaak beoordeelt. Moet de automatisering gestopt worden, onder welke voorwaarden mag er geautomatiseerd worden, biedt deze fase dé gelegenheid om saai en zwaar werk op te heffen, hoe kunnen we het in deze richting keren, is arbeidstijdverkorting mogelijk, hoe bereiken we dat? Dit zijn allemaal vragen die de komende tijd in allerlei politieke partijen, vakbonden, bedrijven en andere organisaties besproken moeten worden. De vrouwenbeweging mag zich van deze discussie zeker niet afzijdig houden. Juist omdat de gevolgen voor vrouwen nog ingrijpender zijn dan voor mannen. Naast de algemene voorwaarden die vakbeweging en politieke partijen ten aanzien van de kwaliteit van de arbeid stellen, kunnen vrouwen ook afzonderlijke eisen formuleren. Hieronder volgen enkele van deze eisen:

- a) automatisering mag niet leiden tot vermindering van de werkgelegenheid, zeker niet voor vrouwen; vrouwen moeten in alle functies aangesteld worden;
- b) automatisering mag niet leiden tot verdere arbeidsdeling, zodat vrouwen nog meer dan nu al het geval is, terecht komen in baantjes met routinematige detailwerkzaamheden. De bestaande arbeidsdeling moet teruggedrongen worden;
- c) vrouwen moeten ook in praktijk de mogelijkheid krijgen tot promotie en om- en bijscholing;
- d) automatisering moet leiden tot arbeidstijdverkorting per dag met behoud van loon (de kwestie van inkomensnivellering kan op een andere manier geregeld worden);
- e) daar waar part-time werk noodzakelijk blijft, moet er sprake zijn van een rechtspositie, gelijkwaardig aan die van de full-time werkende.

Hopelijk is uit dit artikel gebleken wat er voor vrouwen op het spel staat. Vaak worden mensen van deze berichten moedeloos, zien ze geen mogelijkheden meer om de zaak in goede banen te leiden. Het is inderdaad een moeilijke kwestie, waar we met velen aan moeten werken. Want één ding is zeker: als we nu aan de kant blijven staan zal de technologiese ontwikkeling zonder ons voortgaan.

Judith Vega

## Prostitutie: ideologie en repressie rond vrouwelijkheid

### *Inleiding*

Prostitutie lijkt bijna ongrijpbaar voor een feministiese benadering. Niettegenstaande de hausse in belangstelling voor hoeren de laatste tijd, is het opvallend hoe weinig het onderwerp nog is verwerkt in het debat rond seksualiteit en onderdrukking binnen feministiese theorievorming.

Behalve overwegingen omtrent het aktuele politieke belang in verband met de herleeftde diskussie rond de zedelijkheidswetgeving (waar prostitutie ook onder valt), maken ook theoretiese overwegingen het van belang om prostitutie te denken binnen een debat over konstruktie van sekse en seksualiteit. In plaats van hier een algemeen konsept van vrouwenonderdrukking centraal te stellen, gestaafd of juist tegengesproken door konkrete belevingen van prostituees, wil ik proberen 'vrouwelijkheid' in prostitutie te zien als een gekompliceerde sociale konstruktie, waarvan de repressieve elementen op hun specifieke bijdrage en noodzakelijkheid bekeken worden.

Het volgende betoog gaat ervan uit dat prostitutie een belangrijke ingang is om te zien op welke wijzen vrouwen met de 'staat' te maken kunnen hebben, en hoe door middel van overheidsbeleid sekse-konstrukties mede beïnvloed worden. Het doordenken daarvan kan ons helpen kritiek te leveren op bijvoorbeeld de nog in menige verhandeling rondgestrooide idee dat de reglementering van de prostitutie bij de zedelijkheidswetgeving in 1911 is afgeschaft: ze is slechts van karakter veranderd. Eveneens kan de vaak tamelijk funktionalisties gedachte rol van de staat ten opzichte van vrouwen daarmee sterk genuanceerd of, zo u wilt, verworpen worden.

De ambivalentie die het onderwerp oplevert voor feministen, is in Nederland overduidelijk geworden in de diskussie binnen het blad *Vrouwentongen* uit Nijmegen. Deze is vastgelopen in de ogenschijnlijk onmogelijke keuze tussen het hanteren van een

algemene theorie van onderdrukking van vrouwelijke seksualiteit en respect voor subjectief beleefde bestaanswijzen van prostituees.

Wat volgt is een bespreking van enkele kenmerkende sociologische verhandelingen over het onderwerp. Verder wil ik nagaan welke benaderingen er te onderscheiden zijn in feministische analyses, en welke aanzetten daarbinnen mij de meest vruchtbare lijken.

Het artikel is voornamelijk gebaseerd op literatuuronderzoek en op het nadenken over het vaak moeilijk te leggen verband tussen feministische theorie en daarbij aansluitende beleidsstrategieën. De gekozen sociologische studies moeten als een zeer beperkte greep beschouwd worden: ik pretendeer niet het hele veld van sociologische studies rond prostitutie hiermee geplaatst te hebben. Ik heb uiteraard wel geprobeerd een aantal representatieve momenten daaruit te lichten.

### *Sociale wetenschap*

Verschillende sociologische benaderingen lijken in de loop der tijden aanzienlijke invloed uitgeoefend te hebben op het alledaagse, common-sense denken over prostitutie. Daarom alleen al is het interessant deze eens aan nauwkeuriger beschouwing te onderwerpen.

Ten eerste hebben we de negentiende-, vroeg-twintigste-eeuwse wetenschap die zich in een sterk moraliserende statistiek uitvoerig met prostitutie bezighield: een nauwgezette produktie van ettelijke empirische data over de kenmerken van deze deviantie, die moest leiden tot een doeltreffende medies/politionele controle. De relaties tussen opeenvolgende vormen in die kennis-produktie rond prostitutie en pogingen tot sociale beheersing lijken het waard onderzocht te worden. Judith Walkowitz wijst in haar studie naar de regulering van prostitutie in de negentiende eeuw in Engeland erop, dat, vergeleken met de vroeg-negentiende-eeuwse statistische surveys, die van later in de eeuw (wanneer bijvoorbeeld het chartisme als sociale beweging ook weinig oppositionele betekenis meer heeft), een steeds moralistischer, op hygiëne en fatsoen gerichte ondertoon krijgen. De studie van de Fransman Parent-Duchâtelet in 1836 bevatte nog de konklusie dat prostitutie vooral een soort tijdelijk, een overgangsberoep betekende voor vrouwen, aan wie statisties verder weinig 'deviants' te ontdekken viel. De Engelsman William Tait benadrukt als voornaamste oorzaken nog vooral de armoede en werkloosheid van vrouwen (hoewel ook individueel moreel falen en de slechte morele staat van de arbeidersklasse daarbij dan wel veel

gewicht hebben). Uit de studies in de tweede helft van de negentiende eeuw verdwijnen die elementen om plaats te maken voor een meeromvattende bourgeois-bemoeienis met de verwerpelijke levensstijl van de arbeidersklasse.<sup>1</sup>

Later zien we uit marxistische en anarchistiese hoek teksten verschijnen<sup>2</sup>, die zich scherp verzetten tegen theorieën van natuurlijke predisposities tot prostitutie. Zij behandelen binnen het model burgerlijk huwelijk-prostitutie, de prostitutie als een noodzakelijk instituut van de burgerlijke maatschappij, en als regelrecht gevolg van economiese verhoudingen die vrouwen in pure bestaansnood dwingen tot prostitutie.<sup>3</sup>

Uit twee theoretiese tradities binnen de moderne sociologie wil ik twee analyses lichten die de 'deviantie' proberen te verklaren: het structureel-funktionisme en het interaktionisme.

De eerste visie is verwoord in het invloedrijke en gezaghebbende artikel van Kingsley Davis.<sup>4</sup> Dit artikel moet tegen genoemde negentiende-eeuwse achtergrond gezien worden als poging tot een niet-morele theorie van prostitutie als maatschappelijk instituut, in plaats van als een individuele psychologische problematiek, én tevens als poging tot verklaring ervan buiten voor de hand liggende verwijzingen naar economiese oorzaken. Prostitutie wordt hier behandeld als maatschappelijk functioneel instituut, en wel als komplement, of 'uitlaatklep', van het monogame huwelijk. Het is de

1. Judith R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian society. Women, class and the state*. Cambridge 1980. De hier gegeven informatie over de negentiende-eeuwse studies is vooral ontleend aan hoofdstuk 2, 'Social Science and the Great Social Evil'.

2. Ik wil hiervoor in het bijzonder verwijzen naar: August Bebel, *Die Frau und der Sozialismus* (1879), Hoofdstuk 12: 'Die Prostitution – eine notwendige soziale Institution der bürgerlichen Welt'. Voor het anarchisme is Emma Goldman te noemen, die in haar artikel 'De handel in vrouwen' op de oorzaken van prostitutie ingaat, oorspronkelijk in: *Anarchism and other essays*. New York 1910, ned. vertaling van genoemd artikel in: Emma Goldman, *De nieuwe vrouw. Feministische opstellen*. Wageningen (Bas Moreel) 1978.

3. J. Walkowitz weerspreekt trouwens deze laatste visie: 'Armoede lijkt een voornaam oorzaak te zijn geweest voor het overgaan van vrouwen tot prostitutie, maar de meeste vrouwen werden niet tot prostitutie gedreven uit "bitter gebrek", op punt van letterlijke verhongering' (a.w., p. 19, vert. van mij – J.V.). Ze benadrukt dat prostitutie voor vrouwen een keuze betekende uit een reeks onplezierige alternatieven.

4. Kingsley Davis, 'Prostitution', in: R. Merton en R. Nisbet (red.), *Contemporary Social Problems*. New York 1961, pp. 262-288 (oorspronkelijk 1937, herzien in 1961). Herziene versie van K. Davis, 'The Sociology of Prostitution', in: *American Sociological Review*, Vol. 2, October 1937.

struktureel-funktionalistische benadering waarin de arbeidsdeling binnen het gezin is aangepast aan de behoefte van de maatschappelijke beroepsstructuur, hetzij in termen van de socialisatiefunctie van het gezin, hetzij in termen van (emotionele) spanningsregulering.

Davis beperkt zich in zijn artikel expliciet tot vrouwelijke prostitutie. Mijs inziens is dit niet een afbakening-zonder-meer van zijn onderwerp: het is binnen zijn theoreties kader een noodgedwongen keuze. Drift en behoefte aan seksuele variatie zijn in zijn theorie aan mannen voorbehouden; het zijn de vrouwen die in dit systeem seksualiteit verhandelen voor economische ondersteuning. Het ontbreken van mannelijke prostitutie voor vrouwen verklaart hij weliswaar ook uit het feit dat vrouwen daar meestal de economische middelen of de vrijheid niet, of in mindere mate, voor hebben, m  r: ‘(...) ongeacht het type maatschappij, blijft het fysiologische feit bestaan, dat een man niet herhaaldelijke seksuele gemeenschap kan hebben in de mate waarin een vrouw dat kan.’<sup>5</sup>

Het gezin is aldus maatschappelijk noodzakelijk, maar onderdrukt en reguleert tegelijkertijd seksualiteit. Dat Davis het verband tussen die twee instituties, dus tussen konventie en deviantie, uitsluitend denkt in termen van een maatschappelijk gecontroleerde, driftmatige seksualiteit, is ook door zijn vakbroeders niet onopgemerkt gebleven. Zo wijst Marcia Millman<sup>6</sup> op Matza’s notie dat het verband sociologies even goed te denken is in termen van arbeid. Dienstverlening voor geld, zonder emotionele betrokkenheid, zijn normale kenmerken van een – mannelijk – beroep.

Typend voor de struktureel-funktionalistische analyse is, dat wat als praktijk van zowel gezin als prostitutie wordt gedefinieerd, in feite de *ideologie* daarover is. Of de aan deze instituties toegedichte behoeftenstructuur werkelijk zo werkt, wordt in casu slechts ‘bewezen’ door een aantal fysiologische en sociobiologische ‘argumenten’. Enige fysiologische vooronderstellingen wat betreft verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke seksualiteit, zoals we hierboven ook al geciteerd zagen, zijn zoal: ‘De ononderbroken capaciteit van de vrouwelijke mens tot seksuele aktiviteit (...)’, en:

5. K. Davis, a.w., p. 264, noot 2. (vert. van mij – J.V.). Wellicht ten overvloede kan de lezer erop gewezen worden dat hier dus in de seksuele mogelijkheden van de man ten opzichte van de vrouw wat betreft prostitutie, de mythe van het vaginaal orgasme zeer stellige vorm heeft aangenomen.

6. Marcia Millman, ‘She Did It All for Love. A Feminist View of the Sociology of Deviance’, in: M. Millman & R.M. Kanter (red.), *Another Voice*. New York 1975.

‘(...) een groep apen bevat altijd seksueel aantrekkelijke vrouwtjes, en seks is aldus een permanent kenmerk van de sociale groep, dat mannetjes en vrouwtjes bij elkaar houdt.’<sup>7</sup> Vervolgens komen enkele sociobiologische vooronderstellingen naar voren ten aanzien van groepshiërarchie en competitie-mechanismen.<sup>8</sup> De man heeft niet alleen een biologische drang; hij heeft ten overvloede ook nog een karakter. Ook dit levert een aardige vooronderstelling op. Het geïsoleerde, private gezin levert hem een weliswaar aan zijn dominantie- en bezitsbehoefte tegemoetkomende, maar ‘saaie’ echtgenote op; om aan de andere, meer dynamische en op de wervelende openbaarheid gerichte kant van het mannelijk karakter tegemoet te komen is er dus een andere klasse van spannende, interessante, ‘vrije’ vrouwen.<sup>9</sup>

De ‘noodzakelijkheid’ of funktionaliteit van het instituut prostitutie zit hem uiteindelijk in de seksuele ‘daad’, dus in de ‘drift’. De sociale tolerantie tegenover prostitutie varieert dan met een ingewikkelde weging van de mate waarin de immer fragiele eenheid van het gezin op zeker sociaal-historisch moment is opgewassen tegen promiskuiteit van vrouwen. Het is immers noodzakelijke voorwaarde voor de maatschappij dat vrouwen hun seksualiteit ten nutte van de *voortplanting* blijven aanwenden. Volgens Davis veroordeelt de maatschappij niet zozeer het feit dat vrouwen seks-zonder-emotie verkopen: ‘Vanuit een moreel gezichtspunt, is er niets verkeers aan vrouwelijke onverschilligheid tegenover seksualiteit; sterker, een echtgenote die zich plichtsgetrouw maar met tegenzin onderwerpt aan seksuele gemeenschap wordt vaak om die reden als deugdzaam beschouwd.’<sup>10</sup> Wat veroordeeld wordt is de *promiskuiteit* van de prostituee. ‘(...) seksuele gunsten van een vrouw zouden idealiter slechts gegeven moeten worden in een situatie die operationeel deel van de sociale structuur is.’<sup>11</sup>

De hier sterk benadrukte economische status van seksualiteit voor vrouwen, en dus de voor hen theoreties in elkaar overvloeiende posities van huwelijk en prostitutie, zien we merkwaardigerwijs in zekere zin in sommige latere feministische standpunten weer opduiken, waarmee ook bepaalde funktionalistische elementen van Davis’ theorie lijken te zijn overgenomen.

De zogeheten *interaktionistische stroming* bekijkt hoe seksueel-

7. K. Davis, a.w., p. 272 (vert. van mij — J.V.).

8. K. Davis, a.w., pp. 272-273.

9. K. Davis, a.w., p. 281.

10. K. Davis, a.w., pp. 264-265 (vert. van mij — J.V.).

11. K. Davis, a.w., p. 265 (vert. van mij — J.V.).

deviante kategorisering ontstaat. Het is een sterk sociaal-psychologische benadering die, terwijl ze zich op de individuele persoonlijkheidsvorming richt, de rol van anderen in het 'deviant' worden benadrukt. Belangrijk is dat, waar ze uitgaat van etiketteringsprocessen, ze impliceert dat het om *sociale* definities van die categorieën gaat. Het is tevens een sociologische traditie waarin men veel aandacht heeft voor de eigen (sub)kultuur van de deviante groep.<sup>12</sup>

Nanette Davis beschrijft met deze theorie in haar artikel 'The Prostitute: Developing a Deviant Identity'<sup>13</sup> bij meisjes een glijdend, gefaseerd proces van promiskue seks op reeds jeugdige leeftijd naar prostitutie. Zij ziet dit als een vrij bewuste, rationele keuze, waarmee ze de veelgehoorde verklaring in de trant van het onschuldige, door erbarmelijke omstandigheden gedreven meisje wil tegenspreken. Ze ziet vooral cognitieve processen. Ze benadrukt het zogenaamde informele stigmatiseringsproces: de reacties van de niet-formele, directe omgeving die cruciaal zijn voor de ontwikkeling van de zelfopvatting van het meisje. Prostitutie verschijnt hier minder als beroep, dan als rebellerend antwoord op een individuele sociale situatie. Het is het soort theorie dat naar de motivatie van het individu vraagt: waarom de een wel en de ander niet.

Hier is al meteen het probleem te stellen of de betekenisgevingen die in de interactie het gedrag beïnvloeden wel als cognitief, individueel proces opgevat kunnen worden. Jeffrey Weeks<sup>14</sup> merkt op dat het interaktionisme in die zin met de 'vertoog'-theorie overeenkomt, dat een 'repressie'-benadering van seksualiteit hier

12. Zie hiervoor bijv. ook John H. Gagnon, 'Prostitution of women', in: J.H. Gagnon, *Human Sexualities*. Glenview, Illinois, 1977. Hoewel ook hij een belangrijk representant is van de interaktionistische 'school', heb ik deze auteur verder niet kunnen behandelen. Het artikel is zeker interessant, en volgt een andere benadering dan het strikte model van de informele stigmatisering. Gewezen moet trouwens ook op de studie van W.I. Thomas, die reeds in 1924 binnen de zgn. sociologische Chicago School met zijn verzameling van autobiografies materiaal van prostituees veel informatie geeft over hun motivaties, overlevingsstrategieën, de eigen subkultuur en hun in feite juist flexibele identiteit. Zie voor een iets breder overzicht van de deviantiesociologie vanuit een feministische beoordeling ook het artikel van M. Millman, a.w. (noot 6)

13. Nanette J. Davis, 'The Prostitute: Developing a Deviant Identity', in: J. Henslin (red.), *Studies in the sociology of sex*. New York 1971. Zij baseert zich voornamelijk op de zgn. 'sekundaire deviantie'-theorie van Edwin M. Lemert.

14. Jeffrey Weeks, *Sex, Politics and Society. The regulation of sexuality since 1800*. U.K. 1981; in dit verband is vooral hoofdstuk 1 hieruit van belang: 'Sexuality and the historian'.



verworpen wordt en gekeken wordt naar de *produktie* van seksuele categorieën (hier: de ontwikkeling van de persoonlijkheid in interactie met anderen).

Terwijl dit een interessant kenmerk van deze benadering naar voren haalt, kunnen we tegen de hier beschreven interaktionistische visie toch belangrijke bezwaren aanvoeren. N. Davis' onderzoek van de rol van de direkte, informele omgeving leidt tot twijfelachtige generalisaties over de gevoeligheid van bepaalde groepen meisjes voor prostitutie. Terwijl naar het specifieke van de situatie van de meisjes die hoer worden wordt gezocht, komen uit de interviews alleen maar zeer algemene, niet zeer verrassende gegevens van meisjeslevens naar voren. Het is zeer de vraag of dan sociaal-psychologische generalisaties wel mogelijk of interessant zijn. Daarbij vertoont het artikel een opvallende pre-okkupatie met losbandig seksueel gedrag van meisjes, als belangrijk 'aangevertje' tot prostitutie. (Het is daarbij aardig te zien hoe in de tweede druk van het artikel het woordje 'promiscuity' van de eerste druk is vervangen door het begrip 'casual sex'.) Er wordt in het geheel niet geïmagineerd hoe ditzelfde gedrag bij jongens niet tot hetzelfde latere gedragspatroon gaat leiden.

Verder lijkt het nogal twijfelachtig dat de schrijfster, waar ze prostitutie vooral als individuele rebellie ziet, het steeds door de prostituees genoemde geld-argument als motivatie voor hun bezigheden afdoet als 'rationalisatie' (ter rechtvaardiging van het afwijkend gedrag). Geld lijkt toch echt de belangrijkste drijfveer voor vrouwen te zijn, als we naar het inmiddels uitgebreid beschikbare interviewmateriaal kijken. Het zou wellicht beter geweest zijn wanneer Nanette Davis meer naar de formele en wat minder naar de informele stigmatisering gekeken had.

De vraag: wat maakt een vrouw tot prostituee?, zou geherformuleerd moeten worden tot: welke sociale voorwaarden konstitueren op moment X een vrouw tot prostituee? Dit zou ook het a-historische karakter van deze interaktionistische benadering van prostitutie-identiteit ondervangen. Het zijn juist dit soort problemen en vragen waarvoor de theoretische benaderingen die aan het eind van dit artikel voorgesteld worden, mijns inziens wél mogelijkheid van verwerking bieden.

### *Radikaal-feministische aanzetten*

Het verschijnsel prostitutie is niet zonder moeite de discussie van de tweede feministische golf binnengedrongen: in feite is dit pas gebeurd

door het in beweging komen van prostituees zelf. Het is de verdienste geweest van radikale feministen, prostitutie te denken in termen van de gemeenschappelijke ervaring van vrouwenonderdrukking. De analyse die Kate Millett in 1971 in haar *Prostitution Papers*<sup>15</sup> gaf, mag voor deze aanzet representatief heten: 'Volgens mij moet je prostitutie in zekere zin als een paradigma zien, zij is ergens de absolute kern van de maatschappelijke positie van de vrouw. Niet alleen wordt in de prostitutie nog eens overduidelijk haar achterstelling, haar onderworpenheid ten opzichte van de man aangetoond, waarbij we de financiële band tussen de seksen onverbloemd in harde munt zien uitgedrukt in plaats van door middel van het raffinement van het huwelijkscontract (...) maar de daad zelf, de handeling behorend bij de prostitutie is op zichzelf een duidelijke vaststelling van hoe we geschat worden, ons ding-zijn. Want het is niet sex zonder meer wat de prostituée in feite gedwongen is te verkopen: het is vernedering, háár vernedering.'<sup>16</sup>

Prostitutie komt hier ten eerste naar voren als de meest uitgesproken vorm van vrouwenonderdrukking, ten tweede als een ándere vorm van de (seksuele) dienstverlening door vrouwen in het huwelijk. Ook Kathleen Barry plaatst in haar boek *Female Sexual Slavery* uit 1979 prostitutie door middel van haar overeenkomsten met het huwelijk. De onderdrukking van vrouwen is hier primair gegeven met hun seksuele slavernij.<sup>17</sup>

Voor het nu duidelijk opdoemende morele dilemma voor het feministies gemoed (afkeuring of akseptatie), lijkt C.I. Dessaur een soort, positiever geformuleerde, uitweg te geven. In het kader van haar treffende fulminatie tegen het rotterdamse Eroscentrum-plan stelt ze dat prostitutie een niet zo verbazingwekkende *keuze* is van vrouwen in plaats van die voor de 'economische en sociale afhankelijkheidsrelatie die wij als "huwelijk" hebben geïnstitutionaliseerd'. De derde

15. De, hier gebruikte, nederlandse vertaling hiervan is: Kate Millett, *Feiten over prostitutie*. Amsterdam (Meulenhoff) 1975.

16. K. Millett, a.w., p. 77.

17. Kathleen Barry heeft het in *Female Sexual Slavery* in principe over *gedwongen* prostitutie. Ze levert met haar boek zonder meer een belangrijke bijdrage aan informatie over seksueel geweld. Het is echter zo, dat, gezien bijv. de juichende ontvangst van haar boek in Nederland (zie bijv. *Serpentine*, jrg. 2, nr. 3, november 1981, pp. 32-33, en *Lover*, jrg. 8, nr. 3, september 1981, vooral p. 107), een geruisloze beeldvorming ontstaat, waarin alle vormen van prostitutie onder dezelfde noemer geschaard worden. Een andere, maar hierop aansluitende kritiek is, dat Barry met haar uitgangspunt de economische achtergrond geheel terzijde schuift. Zeker prostitutie moet worden beoordeeld in het kader van de alternatieven voor vrouwen op de arbeidsmarkt.

sociaal-ekonomiese weg, die van de arbeidsmarkt, is in feite voor veel vrouwen de slechtste keuze.<sup>18</sup>

Al snel zullen zich in het feministies debat twee posities gaan onderscheiden. Het debat wordt vooral gekenmerkt door een koortsachtig streven naar het vastleggen van dé definitie van prostitutie: is het arbeid (zoals prostituees het zelf vooral zien), of seksuele onderdrukking van vrouwen (waarbij het objekt-zijn van vrouwen vooropstaat en aldus verband gelegd wordt met bijvoorbeeld porno, seksueel geweld, enzovoort.) Het nijmegenese blad *Vrouwentongen* legde in juli 1981 de posities als volgt vast: 'Tegenover deze structurele aanpak kan de subjektivistiese geplaatst worden. Hierbij staat de zelfopvatting van de vrouw voorop. (...) Trekt men deze benaderingswijze echter konsekvent door, dan is het niet meer mogelijk te spreken in termen van objektieve onderdrukking als dat subjektief niet als zodanig ervaren wordt.' Het blad belandde in de volgende nummers in een tamelijk ordinaire ruzie over het juiste feminisme. Dit alles naar aanleiding van het themanummer waarin een gastredaktie 'slechts' prostituees had geïnterviewd en daarmee, volgens de vaste redaktie, een feministiese interpretatie van prostitutie had verzuimd.

Macht en onmacht blijken niet simpel te lokaliseren. Zijn vrouwen binnen de prostitutie subjeekt of objekt? Deze theoretiese strijd om de ware definitie blijkt vooral ook politieke posities te impliceren. Millets definitie droeg de kiem van de ambivalentie voor een feministiese politiek ten aanzien van prostitutie al aan.

Waar prostitutie al snel geplaatst wordt in een theoretisering van de ekonomiese betekenis die huwelijk en gezinsarbeid voor vrouwen hebben, leidde dit politiek tot een koalitie met de, vooral in Engeland van betekenis zijnde, 'loon voor huishoudelijke arbeid'-beweging.<sup>19</sup> Overigens wordt ook uit geheel andere, zeg maar

18. C.I. Dessaur, 'De Staat als pooier', in: *Delikt en Delinkwent*, mei 1979, pp. 293-297.

19. Het gaat hier om het samenwerkingsverband tussen de Wages for Housework Campaign en het English Collective of Prostitutes. Deze eerste beweging is in Nederland überhaupt nooit aangeslagen (zie ook S. Grotenhuis, 'Loon voor huishoudelijke arbeid?', in: *Socialisties-Feministiese Teksten 4*, Amsterdam (SARA) 1980). Hetzelfde geldt voor een organisatie van prostituees. Algemeen wordt hiervoor als verklaring aangevoerd, dat het nederlandse politionele beleid in vergelijking met omringende landen nu eenmaal aanzienlijk minder repressief is (en dus minder aanleiding geeft tot belangenorganisatie). De hypothese zou opgeworpen kunnen worden dat ook de verschillende feministies-politieke ontwikkelingen in beide landen een rol spelen. Eveneens zou kunnen meespelen dat de engelse organisatie van prostituees anders van vorm en inhoud is dan die

liberaal-juridiese hoek, de 'arbeid'-argumentatie aangegrepen om prostitutie als beroep in formele zin erkend te krijgen. Dit wordt dan gekoppeld aan het propageren van een vakbondsorganisatie van prostituees. Zo stelt Scholtes in *Intermediair* voor, art. 250 bis (het zgn. bordeelverbod) uit het Wetboek van Strafrecht te schrappen, om vervolgens een legale, controleerbare werkgever-werkneemster relatie op te kunnen zetten.<sup>20</sup> Hoewel dit pleidooi zeker zijn functie kan hebben in een ontmythologisering van het verschijnsel prostitutie, riekt het mij teveel naar de liberale positie in zedelijkheids-vraagstukken, die alleen tolerantie predikt zonder aan de machtsrelaties tussen de seksen daarbij en aan de beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid die rond die 'zedelijkheids'-onderwerpen geproduceerd worden, aandacht te schenken.

Waar de analyse prostitutie beschrijft in termen van seksuele onderdrukking, wordt prostitutie al snel gerelateerd aan seksueel geweld, porno, enzovoort. Dat deze visie geen onproblematische feministiese politiek oplevert, bleek vooral in Kopenhagen, waar de feministiese theoretika Kathleen Barry felle weerstand ondervond van georganiseerde prostituees, die haar voorstellen met betrekking tot bijvoorbeeld strafbaarstelling van souteneurs rigoureus afwezen, omdat dit soort maatregelen in de praktijk tegen de belangen van vrouwen uitwerken.

Een beoordeling van beide, zeg maar 'thematies' (op arbeid of seksualiteit) gerichte invalshoeken lijkt mij tot de konklusie leiden, dat ze ten aanzien van prostitutie weinig produktieve theorieën opleveren.

Tegen de 'beroeps'-variant kan hetzelfde bezwaar worden ingebracht als tegen de 'loon voor huishoudelijke arbeid'-kampagne, waar ze aan gelieerd is. Het betekent een bevestiging van een bestaande sekse-ideologie: door het als 'beroep' te institutionaliseren houd je ongewenste praktijken van vrouwelijkheid in stand, die in het algemeen voor vrouwen slechte sociale verhoudingen opleveren. Daarbij wordt het specifieke van zeer verschillende praktijken als huisvrouw of hoer zijn wel wat snel weggeredeneerd. Overigens moet opgemerkt worden dat de English Collective of Prostitutes meer het karakter van een politieke organisatie dan van een vakbond lijkt te hebben. Ze ageren tegen de prostitutie-wetgeving, en waar ze contact

welke men in Nederland geprobeerd heeft te realiseren. Zie hiervoor ook verderop in de tekst.

20. J.T.I. Scholtes, 'De staat als zedenmeester', in: *Intermediair*, jrg. 17, nr. 22, 29 mei 1981.

zoeken met de engelse vakorganisatie TUC, is dit om deze tot een politiek standpunt tegen die wetten te bewegen, met de argumentatie dat het hier om vrouwenwerk gaat. Mijns inziens is dit politiek wél een interessante strategie. Genoemde kritiek op de institutionalisering van prostitutie als beroep geldt dan ook voornamelijk de genoemde juridische variant, die bij mijn weten verrassend genoeg slechts in Nederland in kleine kring wordt gepropageerd, en onder prostituees weinig gehoor vindt.

Een andere kritiek geldt de 'onderdrukking-bij-uitstek' variant. Het komt mij voor dat al de benaderingen die in prostitutie de vrouw vooral als objekt zien, toch onbewust beïnvloed zijn door het sociologische common-sense idee van prostitutie als sociale deviantie. K. Barry haalt talloze, inderdaad gruwelijke voorbeelden aan van situaties waar vrouwen vaak letterlijk de prostitutie ingeslagen worden, van het bestaan van ongebreidelde repressie tegenover vrouwen. Toch is precies dat soort repressie niet wat in nederlandse steden de prostitutie verklaart. Pure vormen van dwang en lijfelijke repressie bestaan in vele vrouwenlevens, maar maken verder niet het specifieke van prostitutie uit. Wat prostitutie mijns inziens onderwerp van een onderdrukking-op-z'n-ergst-benadering maakt, is grotendeels de sociale stigmatisering zelf die er aan vast zit, het randkulturele van de rosse buurt, die de prostitutie apart zet van andere vrouwen-ervaringen.

Het voor velen afschrikwekkende van de gedachte dat seksualiteit hier volkomen losgekoppeld is van affektiviteit en zuiver onderwerp van financiële transactie, zou ook voor feministen niet hoeven te leiden tot het aldaar situeren van de kern van vrouwenonderdrukking. Wat hier integendeel in het geding is, is mannelijke, niet vrouwelijke seksualiteit; voor vrouwen is het een manier in haar levensonderhoud te voorzien. (Nog afgezien van het hierbij opduikende probleem welke plaats een feministiese moraal ten opzichte van seksualiteit in zo'n analyse in zou nemen.)

### *Ideologische functie ten aanzien van mannelijke seksualiteit*

In het doordenken van het specifieke van prostitutie voor een feministiese analyse is door Mary McIntosh een aanzet gegeven in haar artikel 'Who needs prostitutes? The ideology of male sexual needs'. Ze gaat hierin onder andere na hoe de ideologie ten aanzien van mannelijke drift doorwerkt in verschillende studies van prostitutie en van seksualiteit. In feite pakt ze hier een belangrijk

aspekt van prostitutie op, dat de voorgaande benaderingen laten liggen: namelijk dat wat bij prostitutie in het geding is, niet zozeer vrouwelijke, maar mannelijke seksualiteit is.<sup>21</sup> Ze probeert hier min of meer prostitutie als ideologies apparaat te zien, dat zelf de ideologie rond mannelijke seksuele behoeften produceert en reproduceert. '(...) de manier waarop het idee van mannelijke seksuele behoeften geïstitutionaliseerde vrouwelijke prostitutie in stand houdt, is duidelijk; minder duidelijk is wellicht de manier waarop prostitutie die ideologie versterkt.'<sup>22</sup> Wel stelt ze vervolgens al vast onder welke ideologische effecten voor vrouwen prostitutie geschaard moet worden. 'Evenals verkrachting, als huidige vormen van pornografie, als schoonheidswedstrijden, als zoveel van onze openbare cultuur draagt prostitutie ertoe bij vrouwen als objekt en mannen als subjekt te plaatsen.'<sup>23</sup>

McIntosh' benadering biedt het voordeel dat het mogelijk wordt prostitutie te zien als een representatie van seksualiteit, die het vaak gedachte funktionalisties verband tussen representaties van seksualiteit enerzijds en voortplanting, respectievelijk gezin anderzijds problematiseert en compliceert. Prostitutie krijgt hier een zelfstandige ideologische status, waarmee het in één adem denken van 'seksualiteit' en 'gezin' doorbroken wordt, en daarmee tevens het traditionele komplement-achtige denken van prostitutie als 'keerzijde' van het gezin (hetzij in sociologische, hetzij in feministiese versie). Het vestigt tevens onze aandacht op de merkwaardige continuïteit in het denken over mannelijke seksualiteit, terwijl de beelden van vrouwelijke seksualiteit, én het vrouwbeeld in de prostitutie, toch zeer uiteenlopende en strijdige vormen kunnen aannemen.

Ook sluit McIntosh aan bij de kritiek, die bijvoorbeeld ook door M. Barrett gegeven wordt, op de gedachte dat sekse-konstruktie voornamelijk plaatsvindt in 'konkrete' gezinnen. Barrett stelt dat het korrekter is te spreken van sekse-konstruktie binnen een *ideologie* van het gezin, waarbinnen konkrete huishoudens een rol spelen.<sup>24</sup>

21. Dat prostitutie bovendien bij uitstek de heteronorm van seksualiteit weerspiegelt, heb ik hier niet verder uitgewerkt, hoewel het mijns inziens een essentieel onderdeel van deze representatie is. Het bestaan van mannelijke homoseksuele prostitutie is met deze konstatering niet in tegenspraak.

22. Mary McIntosh, 'Who needs prostitutes? The ideology of male sexual needs', in: C. Smart en B. Smart (red.), *Women, Sexuality and Social Control*. Londen (Routledge & Kegan Paul) 1978, pp. 53-64, citaat p. 63 (vert. van mij – J.V.).

23. M. McIntosh, a.w., p. 64 (vert. van mij – J.V.).

24. Michèle Barrett, *Women's Oppression Today. Problems in Marxist Feminist Analysis*. Londen 1980. Zie voor de hier bedoelde kritiek met name het hoofdstuk 'Women's Oppression and "the Family"', deel III (m.n. p. 206).

*Wellicht zou daarom ook de ideologische en repressieve werking van prostitutie direkter betrokken moeten worden bij het onderzoek naar de produktie van mannelijkheid en vrouwelijkheid, dan tot nu toe is gedaan.*

### *Konstruktie van identiteit en beroep*

Belangrijk kenmerk van de meeste voorgaande, feministiese én liberale, analyses is de seksualiteitsopvatting die een model hanteert van 'onderdrukking' versus 'zelfbepaling'. Een andere mogelijke benadering vinden we uitgewerkt door Rosalind Coward in haar artikel "'Seksuele bevrijding' en het gezin".<sup>25</sup> Ze wil het idee van representaties van vrouwelijke seksualiteit waaraan één onderdrukkende bron (het gezin) ten grondslag ligt, kritiseren door de verscheidenheid van voorstellingen van vrouwelijke seksualiteit te onderzoeken, en vooral die van *niet*-gezinsgebonden seksualiteit. Ze gaat uit van een onophoudelijke produktie van 'seksuele' categorieën, een produktie die bovendien tegenstrijdige voorstellingen oplevert, en van voortdurende strijd rond de definities van een voorstelling. De veronderstelde mogelijkheid van 'zelfbepaling' krijgt in haar visie dan ook een geheel ander karakter. Het gaat om mechanismen van concurrerende definities, die uiteindelijk de 'eigen' identiteit vastleggen.

Het meest merkwaardige van de voorgaande feministiese analyses is misschien nog wel dat 'prostitutie' steeds als een soort statiese, common-sense categorie gezien wordt, die slechts de juiste feministiese interpretatie behoeft. Het is wellicht produktiever die definitie-strijd zelf te zien als onderdeel van een politieke strijd, waarin de praktijk van de prostitutie steeds haar vorm en betekenis krijgt. Zo laat Judith Walkowitz in haar al genoemde studie zien hoe prostitutie bepaald niet in alle tijden en voor alle sociale lagen vrouwen dezelfde betekenis kent. Ze laat zien hoe die betekenis telkens in een ingewikkeld, vrij onvoorspelbaar krachtenveld tot stand komt en strijdterrein is van onder andere arbeidersklasse, mediese stand, feministen en prostituees zelf.

Eén van haar meest treffende illustraties van de verwarring rond de betekenis van het woord prostitutie is het verloop van een

25. Rosalind Coward, ' "Seksuele bevrijding" en het gezin', in: *Te Elfder Ure* 27, jrg. 25, nr. 1, november 1980, pp. 211-235 (oorspr. engelse publikatie in *m/f*, nr. 1, 1978).

rechtszitting in 1870, waar een vrouw, Hicks, is aangeklaagd wegens prostitutie. Nadat haar gevraagd is of ze nog prostituee is, ontpint zich het volgende: 'Hicks antwoordde: "Nee, alleen voor de ene man." Daarbij kwam een vriendelijke magistraat tussenbeide en legde haar uit, "Je bedoelt dat je geen prostituee bent, anders dan dat je met een man leeft zonder getrouwd te zijn?", waarop Hicks deemoedig antwoordde, "Ja, dat bedoel ik."'<sup>26</sup>

Walkowitz behandelt prostitutie uitdrukkelijk als beroep, maar ook als (vrouwelijke) activiteit die gestructureerd en gedefinieerd wordt door wetgeving op verschillende nivo's. Ze laat zien hoe prostituees cultureel en economies onderdeel waren van een economies mobiele arbeidersklasse, en hoe hun keuze voor prostitutie geenszins 'deviant' was. Het waren vrouwen die meerdere sociale identiteiten bezaten, en voor wie prostitutie seizoensgebonden of deeltijdwerk was, of een tijdelijk stadium betekende, als antwoord op de omstandigheden van een lokale arbeidsmarkt.<sup>27</sup>

De studie van Walkowitz behandelt de invoering van de zogenaamde Contagious Diseases Acts (C.D.Acts) in 1864, 1866 en 1869: een speciale wetgeving tegen de verspreiding van geslachtsziekten in vooral havensteden en militaire kampementen. In de praktijk is dit dus de invoering van de regulering van prostitutie: er komt registratie van prostituees, concentratie (in bepaalde straten en bordelen) en mediese controle. Walkowitz beschrijft de regulering niet zozeer als een stelsel van verboden: ze laat zien hoe een geheel nieuw, gerationaliseerd 'beroep' gemaakt wordt; een onontkoombare, gestigmatiseerde identiteit, waaruit ook nauwelijks meer te ontsnappen valt naar een wel respectabel beroep. De zogenaamde madonna/hoer-representaties van vrouwenlevens zijn daarmee in de negentiende eeuw elkaar uitsluitende *praktijken* geworden. De kern van haar betoog is samengevat in de titel van een van de hoofdstukken uit haar boek, 'The making of an outcast group'.

### *Repressieve functie ten aanzien van vrouwelijkheid*

Dat ik hier tamelijk uitgebreid op Walkowitz inga, heeft twee redenen. Ten eerste weet ze de wat kryptiese formuleringen van iemand als Coward met prachtig histories materiaal 'in te vullen'; ten

26. J. Walkowitz, a.w., p. 203 (vert. van mij – J.V.).

27. Zie ook: J.R. Walkowitz, D.J. Walkowitz, 'We are not beasts of the field', in: M. Hartman en L. Banner (red.), *Clio's Consciousness Raised*. New York 1974.



tweede vestigt ze onze aandacht op het belang van *repressie*, van actieve afdwinging van staatswege, juist ten aanzien van prostitutie. Haar studie naar de controle van prostitutie laat ons zien hoe het hier niet uitsluitend om ideologische representaties gaat, maar vooral ook hoe hier een specifieke beheersing en disciplinerende van juist vrouwelijk gedrag plaatsheeft, die ook nieuwe vormen van dat gedrag produceert.

Walkowitz onderzoekt de invloed van lokale, politieke en sociale omstandigheden op de praktische uitkomst van de C.D.Acts, en de instellingen en praktijken die ze oproepen. Ze stelt dat lokale studie het mogelijk maakt te onderzoeken hoe de verschillende 'deelnemers' in de strijd rond de regulering elkaars antwoorden op de wetten vormgeven. Prostitutie wordt het brandpunt van verschillende sociale strategieën. Zo kwamen in de door haar onderzochte stad Plymouth twee strategieën bij elkaar: het bestrijden van straatrellen (waar prostituees vaak bij betrokken waren) én het laag houden van de kosten van de bij de Armenwet gegeven medische verzorging. De C.D.Acts werden verdedigd zowel in het kader van de openbare orde als van de volksgezondheid. Wat betreft die armenzorg impliceerden de nieuwe wetten voor zekere figuren materieel voordeel. De belangen van lokale (medische) autoriteiten leidden tot een controle die wettelijk zelfs niet altijd gedekt was. De uitbreiding van de C.D.Acts in 1866 en 1869 inzake de periodieke medische controle moest dit opvangen en leidde tegelijk tot nieuwe vormen van politie-controle, die selectering van een omschreven klasse prostituees tot gevolg had. De wet had niet langer betrekking op geïnfecteerde prostituees, maar op een aanzienlijk ruimere groep vrouwen van wie werd aangenomen dat ze promisku gedrag vertoonden.

Wellicht kunnen we hier het *specifieke* van prostitutie lokaliseren. Het is opvallend hoezeer ten aanzien van prostitutie steeds in termen van 'beheersbaarheid' gedacht wordt, ook nu nog, dat verschillende definities van het vrouwelijke daaraan ondergeschikt lijken. De beheersing neemt 'nieuwe' representaties daarvan moeiteloos in zich op. Die beheersing wordt met velerlei technieken uitgeoefend: via medische regulering, stadsplanning en -sanering<sup>28</sup>, juridische voorschriften, enzovoort.

Bezien we bijvoorbeeld hoe sinds de Tweede Wereldoorlog in Nederland verschillende opeenvolgende ideeën rond prostitutie hun

28. Een — ook wat aktueller — voorbeeld van deze techniek van beheersing wordt uitgewerkt in het artikel van J. de Graaf e.a., 'Bewogen stad', in: *Te Elfder Ure* 29, jrg. 25, nr. 3, augustus 1981, pp. 747-768.

uitwerking vonden. Het probleem wordt eerst in juridiese, vervolgens in medies/psychologiese, tenslotte in bestuurlijke termen gesteld. Een tamelijk wanhopige speurtocht naar effectiviteit. In 1962 buigt de door de Minister van Justitie ingestelde commissie-Stoffels zich over de strafrechtelijke kant van de zaak. Haar voornaamste aanbeveling luidt andere oplossingen te zoeken dan in de strafrechtelijke sfeer.<sup>29</sup> Vrijwel tegelijkertijd verschijnt in 1964 het rapport *Prostitutie en Maatschappelijk Werk* van het Nationaal Comité van Instellingen voor Zedelijke Volksgezondheid als antwoord op de aanbeveling van de commissie-Stoffels andere dan strafrechtelijke maatregelen te nemen. Het is een uitgewerkte aanbeveling voor het opzetten van gespecialiseerd maatschappelijk werk voor prostituees: een tot in details geregeld medies-psychologies geformuleerd model. De prostituee krijgt hier kenmerken toegeschreven als 'slachtoffer' en 'contactgestoord'; 'de methode van het individueel maatschappelijk werk, met name van het case work' moet het slachtoffer helpen in 'een volwaardiger beleving van de menselijke waarden'. Wat dreigend wordt ook gewaarschuwd tegen een té zelfstandige, op vrijwilligheid gebaseerde aanpak van dat maatschappelijk werk. De prostituant verschijnt hier nog als een psychologies te kategoriseren figuur met een 'tekort in de gewetensontwikkeling'. In 1977 verschijnt het interimrapport *Prostitutie* van de commissie-Melai.<sup>30</sup> De nieuwe benadering van problemen van openbare zedelijkheid, en de striktere scheiding tussen openbare orde en gedrag in het privéleven is hier doorgedrongen. De commissie-Melai gaat ervan uit dat prostitutie niet strafbaar gesteld moet worden, en wil zich niet bemoeien met de persoonlijke levenssfeer. En, in tegenstelling tot de eerder genoemde rapporten is hier de nieuwe seksuele moraal doorgedrongen. We zien hier geen gevallen vrouwen meer, zelfs van de verderfelijke van prostitutie wordt niet meer gerept, en prostituanten praktizeren gewoon één van de vele seksuele mogelijkheden. Slechts 'uitwassen' en 'overlast' moeten bestreden en het rapport is er voornamelijk op gericht uit te zoeken hoe gemeenten effectievere middelen daartoe kunnen krijgen. De aanbeveling luidt: 'selectief bestrijdend beleid', waarbij het strafrecht een uiterste middel is. Een genuanceerd, lokaal aangepast, bestuurlijk gemeentelijk beleid moet worden toegepast.

29. *Prostitutie en Strafrecht*. Rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de Minister van Justitie van 21 maart 1962. 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1964.

30. *Derde interimrapport van de adviescommissie zedelijkheidswetgeving. Prostitutie*. 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1977.

Al dit beleid is ingegeven door een obsessie met ‘openbare orde’, en formuleert zich in termen van ‘het voorkomen van onrust’, en het ‘tegengaan van de neveneffecten van de prostitutie’. Onder deze algemene noemer ontstaat echter beleid dat principieel betrekking heeft op gedrag van vrouwen. Sterker: het kan slechts opereren op basis van vooronderstellingen rond vrouwelijk (en mannelijk) gedrag. De beste illustratie hiervan wordt wel gevormd door de poging in Rotterdam het ‘tippelverbod’ nu eens op mannen van toepassing te verklaren: er is een zogenaamde verwijderingsbevoegdheid voor prostituanten ingesteld. Het bleek niet te werken. Dienstdoende agenten bleken wel in staat hoertjes als zodanig te herkennen, maar niet de prostituanten. Dat mannen vrouwen aanspreken is nu eenmaal geen onderwerp van openbare zedelijkheid.

### *Resumerend*

In de inleiding heb ik al kort aangegeven en vervolgens uitgewerkt waarom ik prostitutie behalve een belangrijk politiek, ook vooral een interessant theoretisch onderwerp vind. Het ideologie-debat binnen vrouwenstudies lijkt mij zich op wat eenzijdige wijze bezig te houden met de werking van ‘representaties’ van vrouwelijkheid, of van seksualiteit in algemenere zin. Beheersing van het vrouwelijke wordt echter niet alléén uitgeoefend via verschillende ideologische representaties. Ik denk dat prostitutie een bijdrage kan leveren aan ons inzicht in de werking daarvan. Wanneer we het specifieke van prostitutie zien in de ‘materiële’, formele dwang die eromheen wordt uitgeoefend (in zeer verschillende vormen), zien we hoe ook formele repressie het ‘vrouwelijke’ construeert.

Verder is de feministische discussie deel van een bredere ideeënproductie, en draagt zo zeker bij aan (nieuwe) beleidsvoering rond prostitutie. Het is goed ons te realiseren wat de uiteindelijke *effecten* van onze theoretische of ethische standpunten zullen zijn.

## Empirie en ervaring

Notities in de marge van een discussie

Met het artikel van Maria Mies in het negende nummer van dit tijdschrift<sup>1</sup> zou het kunnen lijken of de warrige verwikkelingen en elkaar naar het leven staande standpunten in de discussies over vrouwenstudies naar een hoger nivo zijn gevoerd. De relaties tussen vrouwenstudies en feminisme en tussen wetenschap en methodologie zijn uitvoerig voor het voetlicht gebracht. Kortom: er is duidelijkheid geschapen, doordat schijnproblemen ontmaskerd en 'foutieve' wetenschapsparadigma's aan de schandpaal genageld zijn. Het is immers vooral de interpretatie en de verdere verwerking van Mies' postulaten geweest, die de nodige verschillen aan het licht gebracht heeft.

Mies, de gedoodverfde ideologe van vrouwenstudies, heeft nu de diskutantes zelf van repliek gediend en enkele lijnen nader uitgewerkt. Wij betwijfelen echter of de discussie verder gekomen is en of er van verheldering sprake is. We signaleren dat een aantal problemen nog recht overeind staan. Dat betreft onder meer het onderscheid tussen wetenschapsfilosofie, wetenschapsleer en theorie. Ook de verhouding tussen wetenschap en politiek, tussen vrouwenstudies en vrouwenbeweging wordt niet altijd adequaat geïncrimineerd.

Wij willen een poging doen deze begrippen en verhoudingen te omschrijven op een zodanige wijze dat ze onderscheidend zijn. De hopelijk voortgaande discussie kan aan helderheid winnen, als we weten waar we het over hebben. Het onderscheid tussen *ervaring en empirie*, tussen *handelen en kennen* levert naar ons idee de mogelijkheid op de relatie tussen wetenschap en politiek, maar ook de patstelling, óf inductie óf deductie, te verhelderen, c.q. te overstijgen.

We gaan hier voornamelijk in op de *wetenschapsfilosofische*

1. M. Mies, 'Vrouwenstudies of feministische studies? Het debat over feministische wetenschap en methodologie', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* (TvVs), nr. 9, 1982, pp. 92-122.

aspecten in de discussie. (Hieronder verstaan we alle filosofiese vragen die in relatie tot de wetenschap kunnen rijzen.) Wetenschap wordt door ons opgevat als een sociaal, cultureel en politiek verschijnsel. Ook de relatie tussen en wederzijdse beïnvloeding van wetenschap en politiek maakt daar volgens ons deel van uit. Van de wetenschapsfilosofie moet onderscheiden worden de *wetenschaps-theorie*, ook wel *wetenschapsleer* genoemd. Hier komen alleen vragen met betrekking tot de wetenschap als wetenschap aan de orde. Er worden dus louter wetenschapsinterne kwesties aangeroerd.<sup>2</sup> Dat dat plaatsvindt binnen het raam van wetenschap als maatschappelijk en politiek bepaald verschijnsel zij hier — ten overvloede — nog eens opgemerkt.

In tweede instantie willen we de discussies over de wetenschappelijke identiteit van vrouwenstudies vanuit een meer algemeen methodologies gezichtspunt bekijken. Een van de centrale elementen wordt gevormd door de verantwoording en de rechtvaardiging van onderzoek. Vaak gaan achter methodologische problemen theoretische problemen schuil.<sup>3</sup> Dan moeten we hier extra alert zijn, gezien de meningsverschillen over een al of niet bestaande feministische methodologie. Immers, veel discussies over de zin, eigenheid en wetenschappelijke identiteit van vrouwenstudies worden niet alleen in dit tijdschrift maar ook in onderwijsgroepen snel gekoncentreerd op de vraag naar het bestaan van een eigen feministische methodologie. Het 'voor, door en met vrouwen'-adagium is zeker niet alleen een methodologies probleem, maar verwijst evenzeer naar opvattingen over theorieontwikkeling.

Dat het in het onderhavige verhaal met name om theoretische vragen zal gaan, mag en kan geen bezwaar zijn, tenzij men de beschuldiging van *theorievijandigheid* op zich wil laden. De stand van de discussie binnen vrouwenstudies is ons inziens gebaat bij verdere theoretische reflectie. Het is in ieder geval nodig de termen wetenschap, theorie, methode, paradigma en onderzoek systematies en duidelijk omschreven te gebruiken. Wellicht dat dan een babyloniese spraakverwarring, zoals die uit de discussie blijkt met name ten aanzien van genoemde termen, voorkomen kan worden.

Een belangrijke vraag in de discussies is steeds weer of er sprake kan zijn van een feministische wetenschapstheorie. Daarmee wordt dan niet bedoeld de gerichtheid op 'de interne relaties van de wetenschap,

2. Vgl. A.A. Derksen, *Rationaliteit en wetenschap*. Assen 1980, p. 1.

3. Vgl. G. de Vries, *Sociale orde, regels en sociologie*. Meppel 1977, p. 76.

met name omtrent de aard van de wetenschappelijke kennis en de wijzen waarop deze nagestreefd en bereikt wordt'.<sup>4</sup> Nee, naar ons idee gaat het in het debat om de vraag of een *feministische wetenschapsfilosofie* mogelijk is, waarin de externe kant van het wetenschappelijk handelen, zoals bijvoorbeeld de implicaties van het wetenschappelijk wereldbeeld, de ethiek van de wetenschapsbeoefenaar en de konsekwenties van de wetenschapsbeoefening, aan de orde komt.<sup>5</sup>

Deze vraag is van een andere orde dan het beantwoorden van de vraag of er sprake is van een *feministische theorie*. Dát wil zeggen dat er geprobeerd wordt een aantal fundamentele feministiese vooronderstellingen te ontwerpen die door middel van onderzoek getoetst en ontwikkeld worden. Of is er sprake van een alternatief *paradigma*, bestaande uit: gemeenschappelijke overtuigingen, waarden, wetten of quasi-wetten, en konkrete probleemoplossing als gemeenschappelijke voorbeelden<sup>6</sup>, dat al in de grondverf aanwezig is? Komt dat paradigma dan overeen met bijvoorbeeld de Kritiese Theorie, zoals die met name door Habermas de laatste twintig jaar is uitgewerkt? Of moet er toch nog een *eigen*, feministies paradigma ontwikkeld worden?

### *Wetenschap en politiek*

Terecht signaleert Mies dat het hart van de discussie gevormd wordt door het verschil in *epistemologische opvattingen*. Met name het vierde postulaat gaat hierover. De twee, naar het schijnt diametraal tegenover elkaar staande posities in de discussies kunnen gevat worden in de kreten: 'Kennis om te veranderen' en – Mies' standpunt – 'Veranderen om tot kennis te komen'.

Deze kentheoretiese uitgangspunten komen aan de orde bij de relatie tussen wetenschap en politiek. Voor Mies is chronologies eerst de vrouwenbeweging er, op grond waarvan pas sprake kan zijn van vrouwenstudies. De politiek is aanleiding van en meebepalend voor de wetenschap. Het waarheidskriterium van een theorie ligt voor haar dan ook in het vermogen de praktijk te humaniseren en te emanciperen. De 'heersende wetenschap' daarentegen, ook wel

4. R.F. Beerling e.a., *Inleiding in de wetenschapsleer*. Utrecht 1972<sup>2</sup>, p. 11.

5. Ibidem.

6. T.S. Kuhn, *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Meppel 1979, pp. 234 e.v.

genoemd 'het heersende wetenschapsparadigma', is er volgens Mies kennelijk één van extreem positivistiese snit. In de positivistiese wetenschapsopvatting is er namelijk sprake van een absolute scheiding tussen politiek en wetenschap.<sup>7</sup>

Merkwaardigerwijs blijkt uit Mies' opvattingen de konklusie getrokken te moeten worden dat er maar één soort wetenschap tot ontwikkeling is gekomen, namelijk de positivistiese. De kritiese moet kennelijk nog uitgevonden worden. Adorno gaf de naam 'positivisme-strijd' aan het sociologendeбат uit de jaren zestig en ging daarmee voorbij aan de ontwikkelingen die zich voorgedaan hadden in de analytiese wetenschapstheorie. Ook Mies is in het positivisme-debat blijven steken en haar vijanden zijn kennelijk nog steeds de Wiener Kreis-adepten.<sup>8</sup> Popper wordt door haar volstrekt ten onrechte gezien als aanhanger van die vorm van positivisme. Terwijl het nu uitgerekend Popper was die de hoeksteen van de logies-positivistiese wetenschapstheorie – het verifikatie-principe – scherp kritiseerde en daarmee het hele inductivistiese bouwwerk onderuithaalde.<sup>9</sup> De verdere, post-Popperiaanse ontwikkelingen in de analytiese wetenschapstheorie, zoals die door Kuhn, Lakatos, Toulmin,

7. Naast dit waardevrijheidspostulaat zullen we nog kort een paar karakteristieke opvattingen noemen van de stroming die in de wetenschapsfilosofiese literatuur aangeduid wordt met de naam *logies-positivisme* en, indien sterker het aksent gelegd wordt op de ken-theorie, als *logies-empirisme*. Het zijn vooral de leden van de 'Weense Kring' geweest die het gezicht bepaald hebben. Zij vonden dat een wetenschappelijke wereldbeschouwing in de plaats diende te komen van de terreinwinnende theologie en metafysika. De *zintuiglijke waarneming* is het fundament van het wetenschappelijk, kennisverwervend proces. De werkelijkheid kan uiteindelijk op basis hiervan beschreven worden zoals die is. *Theorieën* zijn dan ook uitsprakengehelen over de werkelijkheid, waarbij de uitspraken aan de werkelijkheid getoetst moeten kunnen worden. Door het *verifikatieproces*, het waarmaken van een uitspraak door waarneming en experiment, worden zinvolle empiries-wetenschappelijke uitspraken van zinloze metafysiese uitspraken onderscheiden. Vgl. H. Koningsveld, *Het verschijnsel wetenschap. Een inleiding tot de wetenschapsfilosofie*. Meppel 1977<sup>2</sup>, pp. 29 e.v., en A.A. Derksen, a.w., pp. 3 e.v., of A. Chalmers, *Wat heet Wetenschap?* Meppel 1981, pp. 18 e.v.

8. Indien Mies zich de denkbeelden van de 'andere theoretici van de Frankfurter Schule' (M. Mies, 'Feminisme en een nieuwe maatschappijtheorie (gesprek)', in: *Wending*, 1980 (35), nr. 5, p. 310) meer had toegeëigend, had ze zich de koude-oorlogstaal tegenover 'het positivisme' kunnen besparen.

9. Wetenschap begint niet met de waarneming die theorievrij is, maar een bepaald referentiekader, een geheel van verwachtingen of theorieën is startpunt van alle probleemoplossingspogingen, waarin alle organismen van amoëbe tot en met de mens verwickeld zijn. Er zijn dan ook geen absoluut zekere bronnen waaruit we voor onze kennis kunnen putten, zegt Popper. Intuïtie noch rede, natuur noch waarneming kunnen als zodanig fungeren.

Feyerabend en Laudan vorm gekregen hebben, worden helemaal niet verwerkt.<sup>10</sup> Voor Mies is het allemaal positivisme, waarmee haar wetenschapsfilosofiese opmerkingen het karakter krijgen van een gevecht tegen windmolens.

De vraag voor kritiese sociale wetenschappen is dan ook niet: 'Hoe is het positivisme te bestrijden?', maar kan veel positiever luiden: 'Is het mogelijk theorieën te ontwikkelen met als kern fundamentele vooronderstellingen over het menselijk handelen, vanwaaruit object (= subjeet!)-adekwaat onderzoekbare vraagstellingen gegenereerd kunnen worden?' Theorieën worden dan niet langer opgevat als uitsprakengehele die de werkelijkheid afbeelden, maar worden beschouwd als instrumenten 'om voorspellingen te doen, feiten te beschrijven die nog niet bestaan maar die te verwachten zijn, toepassingen te formuleren die nog niet gerealiseerd zijn'.<sup>11</sup> Voor vrouwenstudies in het bijzonder, maar wat ons betreft voor kritiese wetenschap in het algemeen, zou het dan moeten gaan om het verwerven van kennis en het mogelijk maken van handelen in de praktijk. Dat vindt plaats op een zodanige wijze dat degenen die belang hebben bij de kennis, met behulp daarvan verbeteringen, c.q. veranderingen in hun dagelijkse praktijk kunnen doorvoeren. Daarbij wordt kennisverwerving evenzeer als een vorm van handelen opgevat.<sup>12</sup>

Mies maakt het zich wel erg gemakkelijk met haar breed uitgemeten kritiek op de inderdaad sterk inductivisties gekleurde terminologie van A. Bleich, U. Jansz en S. Leydesdorff.<sup>13</sup> Ze skoort

10. Bij veel interpretaties van Popper, rijst al snel de vraag: 'How widely is Popper known?' Vgl. M. Mulkay, G.N. Gilbert, 'Putting Philosophy to Work: Karl Poppers influence on scientific practice', in: *Philosophy of the Social Sciences*, 11, 1981, pp. 389-407, met name pp. 392-393. Zie voor een vrouwenstudies-bijdrage in de 'post-positivist era of social enquiry': Thelma McCormack, 'Good Theory or just theory. Towards a feminist philosophy of social science', in: *Women's Studies International Quarterly*, Vol. 4, nr. 1, 1981, pp. 1-12. Voor K.R. Popper zelf verwijzen we hier slechts naar: *Objective Knowledge. An evolutionary approach*. Oxford 1972; *Conjectures and Refutations. The growth of scientific Knowledge*. Londen/Henley 1972<sup>4</sup>; *The logic of scientific discovery*. Londen 1977<sup>9</sup>. Zie voor de post-popperianen: I. Lakatos en A. Musgrave (red.), *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge 1974; S. Toulmin, *Human Understanding. The Collective Use and Evolution of Concepts*. Princeton 1972; L. Laudan, *Progress and its Problems. Towards a Theory of Scientific Growth*. Berkeley/Los Angeles/Londen 1977.

11. G. de Vries, a.w., p. 149.

12. Zoals R. de Kanter terecht opmerkt in 'Enkele kanttekeningen bij "Lof der Rede"', in: TvVs, nr. 4, 1980, p. 491.

13. A. Bleich e.a., 'Lof der Rede', in: TvVs, nr. 2, 1980, pp. 210-211.



zo voor open doel. Interessanter ware het geweest als ze het ons inziens beste artikel uit de discussieserie, dat van Annelies Pleiter en Anneke Zijp, had aangepakt.<sup>14</sup> Zij stellen zich namelijk niet tevreden met een andere in de discussie genoemde opvatting over de relatie tussen politiek en wetenschap, de komplementariteitsvisie, die door Komter en Mossink aangehangen wordt. Pleiter en Zijp zien wetenschap en politiek als twee verschillende (institutionele) praktijken.

Kentheoreties wordt het dan interessant wat zij met de waarheidsvraag doen. Bij Mies wordt de waarheid extern gehuisvest in de vrouwenbeweging, de politieke aktie. De konklusie van Mies dat Pleiter en Zijp van mening zijn dat ook de vrouwenbeweging, naast vrouwenstudies zich tegenover *de wetenschap* moet rechtvaardigen, kan naar ons idee niet terecht zijn. Juist zij staan het onderscheid tussen wetenschap en politiek voor. Wetenschap is voor hen om met Kuhn – die zij parafraseren – te spreken: die theoretiese, c.q. paradigmatische praktijk waarin sprake is van een probleemoplossings-traditie. En om dan zelf de lijn van Kuhn nog wat verder door te trekken naar het waarheidsvraagstuk: het idee van de waarheid als een volledige, objektieve en ware beschrijving van de natuur, waaraan wetenschap als proces naar iets toe (teleologies) gemeten wordt, wordt opgeheven. Waarheid wordt volgens Kuhn gewonnen in een argumentatief proces, geleid door kontekstuele criteria.<sup>15</sup> De wetenschappelijke gemeenschap is het vehikel van en de garantie voor het wetenschappelijke vooruitgangsproces door selectie. Dat vooruitgangsproces zou waarheid genoemd kunnen worden.

Mies blijkt niet zo gecharmeerd te zijn van argumentaties. Die passen namelijk volgens haar in de verbalistische tradities van de universiteiten, waar het doel is de tegenstander te verslaan met *betere* argumenten. Jammer, want hoewel Kuhn niet verheelt dat hij zijn aandacht vooral gericht heeft op intern wetenschappelijke problemen, ziet hij het belang van de verhouding tussen wetenschap en maatschappij duidelijk als een onderzoeksopgave.

Wij delen de opvatting van Kuhn voor zover het om het door ons omschreven wetenschapstheoretiese aspekt gaat. Daarmee is natuurlijk het probleem van de relatie tussen wetenschap en politiek niet opgelost. Dat kan noch door het reserveren van het waarheidsbegrip voor de wetenschap, noch door het waarheidsbegrip politiek

14. A. Pleiter en A. Zijp, 'De politiek van de relatieve autonomie', in: TvVs, nr. 6, 1981, pp. 248-265.

15. T.S. Kuhn, a.w., met name hoofdstuk 13.

op te lossen in de vrouwenbeweging. Het gaat dan om de vraag op welke wijze de door Kuhn bedoelde argumentaties beïnvloed worden door externe, maatschappelijke invloeden. De *relevantievraag* komt dan onder andere om de hoek kijken.

Dat een argumentatieve benadering ook in relatie gebracht kan worden met de waarheidsvraag, laat Habermas zien met zijn consensustheorie van de waarheid, die volledig drijft op de argumentatie-kurk. Uitspraken zijn niet slechts waar als ze de werkelijkheid afbeelden, zoals in het logies-positivisme beweerd wordt, maar waarheid kan verbonden worden met de verdedigbaarheid, met de beargumenteerbaarheid van uitspraken. Een uitspraak is dan waar te noemen, wanneer in een machtsvrije discussie (gemeten aan de criteria van de ideale gesprekssituatie) door middel van argumenten op goede gronden consensus wordt bereikt. En Heinz Moser heeft dit 'Diskurs'-begrip methodologies toepasbaar gemaakt voor een actieonderzoekscyclus, waarbij in de discussie alleen *beter*e argumenten tellen.<sup>16</sup> Maar Mies die liever 'die Dialektik von Aktion und Reflexion (als) wichtiges Wahrheitskriterium' heeft<sup>17</sup>, blijkt kennelijk toch niet tegen de verleiding bestand om een zo onzekere rationaliteit van goede redenen, een positie van 'ongefundeerde kritiek'<sup>18</sup> in te wisselen voor het quasi objectieve fundament van de vrouwenbeweging, waarin per slot van rekening waarheid gefundeerd is in het absoluut vaststaande feit dat *alle* vrouwen onderdrukt worden. Over positivisme gesproken!

### *Epistemologie*

De twee kentheoretiese slogans 'om de wereld te kennen moet je haar veranderen' en 'om de wereld te veranderen moet je haar kennen' vragen een nauwkeurige analyse. Het lijkt een patstelling te zijn. Maar

16. Vgl. Siebren Miedema, 'Metatheorie, theorie en methodologie van een kritiese pedagogiek', in: J.D. Imelman, *Filosofie van opvoeding en onderwijs*. Groningen, tweede herziene druk en uitgebreide druk nog te verschijnen.

17. M. Mies, 'Methodische Postulate zur Frauenforschung', in: *Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis*. München 1978, p. 43.

18. Dit is de titel van S.J. Doormans oratie (Utrecht 1972), waarin hij zich vooral naar aanleiding van het geruchtmakende werk van Paul Feyerabend (*In strijd met de methode. Aanzet tot een anarchistische kennistheorie*. Meppel 1977) afvraagt of diens – tot in het uiterste doorgetrokken – konklusie met betrekking tot Poppers opvatting dat 'werkelijke kritiek altijd ongefundeerde kritiek is' (p. 16) niet de radikale ontkenning inhoudt van elk criterium van kritiese rationaliteit (p. 19).

dat komt omdat ‘kennen’ en ‘veranderen’ als elkaar uitsluitende begrippen gezien worden. Wij stelden dat wetenschap kennisverwerving is en opgevat dient te worden als een vorm van handelen. Handelen kan evenwel ook als een vorm van kennen gezien worden. De tegenstelling die besloten ligt in het begrippenpaar veranderen-kennen, is naar ons idee vruchteloos. Immers, de impliciet eraan ten grondslag liggende idee van een absolute scheiding tussen veranderen (= politiek) en kennen (= wetenschap) ontkent zowel het feit dat kennen ook handelen is dat niet in een machtsvrij, a-politiek vacuüm plaatsvindt, als de mogelijkheid aan kennen veranderings-potenties te koppelen. Het gegeven van twee afzonderlijke institutionele praktijken mag niet leiden tot het niet problematiseren van de verhouding tussen beide. In plaats van het begrippenpaar veranderen-kennen voeren wij het paar handelen-kennen in, waarbij veranderen als een sub-begrip gezien wordt van handelen. Dit begrippenpaar geeft beter aan wat het centrale element in de institutionele praktijken van wetenschap en politiek (ook opgevat als dagelijkse praktijk van mensen) is en problematiseert de wederzijdse verhouding door niet bij voorbaat het veranderingspotentieel bij een van beide polen te leggen.

Wij zijn het met Pleiter en Zijp eens dat een dilemma-achtige keuze om de prioriteit òf bij de wetenschap òf bij de sociale beweging te leggen niet aan de orde is. Vandaar ook dat we een onderscheid willen blijven maken tussen *empirie en ervaring*, tussen kennen en handelen, c.q. veranderen binnen de wetenschap en binnen de sociale praxis. Let wel: een onderscheid en absoluut geen scheiding.

Voor de *ervaring* binnen de sociale praxis is het subjeekt essentieel, zegt Kwee Swan Liat. Ervaring moet dan verstaan worden als ‘het totaal van de (om)vormende en (om)strukturerende invloeden die het menselijk subjeekt in de omgang en interactie met dingen en medemensen in de loop van zijn ontwikkeling ondergaat’.<sup>19</sup> Kennis als ervaring wordt gevormd als al handelend begrip ontstaat bij het ontwikkelen van vaardigheden om zich in de wereld te handhaven.<sup>20</sup> Kollektieve ervaringen kunnen – met behulp van kennis – in een

19. K.S. Liat, ‘Vormen van ervaring. Ter inleiding’, in: *Wijzgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap*, 1974/1975 (15), nr. 4, p. 137.

20. Wij gaan hier niet verder in op de discussie over de kwaliteit van het zich handhaven in de wereld. Vanuit een kritiese wetenschap gaat het om een verbetering van die kwaliteit. Daarmee raken we aan enkele belangwekkende problemen zoals de verhouding tussen de objektieve maatschappelijke situatie van mensen en hun subjektieve beleving; en de verhouding tussen bewustzijn en materiële levensomstandigheden, die we hier niet verder kunnen uitwerken. Wij

sociale praxis veranderd worden. Op deze ervaringen kan *ook* bewust en systematies gereflekteerd worden. Ervaringen kunnen dan leiden tot op praktische doelen gerichte theorieën. Ook bij het kennen en handelen binnen de wetenschappelijke setting wordt ervaring opgedaan; het is op metanivo bewustgemaakte ervaring. Deze *ervaring op metanivo* zou *empirie* genoemd kunnen worden ter onderscheiding van *ervaring op praxisnivo*. Dat daarbij het logies-empiriese empiriebegrip (waarneming van een objectieve werkelijkheid) afvalt, mag duidelijk zijn.

Wij hebben, naar ons idee, zo een genuanceerd en bruikbaar ervarings- en empiriebegrip geformuleerd. De nauwe relatie tussen empirie en ervaring, tussen theorie en praxis en tussen kennis en handelen hebben wij getracht adequaat te verduidelijken. Op deze wijze kan inzichtelijk worden gemaakt welke emancipatoire kracht er schuil kan gaan in de positie van relatieve distantie die op metanivo mogelijk is. Voorwaarden en grenzen waaronder ervaring, kennen en handelen op praxisnivo mogelijk zijn (de objectieve bepaaldheid) kunnen in kaart gebracht worden, om vervolgens de speelruimte voor subjectieve bepaling optimaal te kunnen benutten.

De wetenschap behoudt zo met recht en reden een relatief autonome taak in het kennisverwervende proces op het meta-ervaringsnivo. *Ervaringskennis* en *empiriese* of *toeschouwerskennis*, zoals G. Huizer de meta-ervaring noemt<sup>21</sup>, zijn wel te onderscheiden, maar niet te scheiden. Ze verhouden zich ten opzichte van elkaar als objektnivo en metanivo. Het volledig tot ding maken van vrouwen bijvoorbeeld, met voorbijgaan aan hun zelfinterpretatie en ervaring kan hiermee voorkomen worden. De toeschouwerskennis levert meta-ervaringskennis op. Ze biedt de mogelijkheid tot relatieve autonomie ten opzichte van de subjecten wier ervaringskennis op praxisnivo aanleiding voor of startpunt van verdere *reflexie en theorievorming* is of kan worden op metanivo. In deze zin kan kennis, namelijk gesystematiseerde en gereflekterde ervaringskennis, *ook het handelen leiden*. Bijvoorbeeld om ervaringen, zoals door ons omschreven, te veranderen of te kritiseren.

Het epistemologies strijdpunt 'Kennis om te veranderen, c.q. om te handelen' of 'Handelen, c.q. veranderen om tot kennis te komen'

verwijzen hier slechts naar het zogenaamde ideologie-debat, waarin deze problemen een grote rol spelen.

21. G. Huizer, 'Vormen van Ervaring als Sociale Wetenschap', in: *Wijzgerig Perspectief op Maatschappij en Wetenschap*, 1974 (15), nr. 4, pp. 157 e.v.

blijkt zowel op het nivo van de sociale praxis als op het nivo van de wetenschap een kip-of-ei-vraagstelling te zijn.

### *Induktief of deductief?*

Uit het bovenstaande volgt logies dat de zo noodzakelijk lijkende keuze in de kritiese sociale wetenschappen voor een volstrekt inductivistiese of deductivistiese wetenschapsopvatting evenzeer voortvloeit uit een inadekwate vraagstelling. Van boven af of van onder op, is een te simpele voorstelling van zaken in de sociale wetenschappen.

Grofweg en generaliserend kan gesteld worden dat de praxis *vertheoretiseerd* is. Theorieën zijn onderdeel van de praxis geworden. Zij worden gebruikt als technieken, regels en heuristieken die het handelen leiden. De theorie is anderzijds echter ook *verpraktiseerd*. Het gaat om meta-ervaringen met betrekking tot ervaringen. Hoe precies die twee filters van theorie en praxis zich tot elkaar verhouden, is de meest interessante kwestie. Op voorhand is noch het theoretiese filter noch het filter van de sociale praxis prioriteit toe te kennen. Rekonstruktie van bepaalde 'ekologische nissen' in de sociale geschiedenis kan hierop meer licht werpen. De discussie over de plaats en positie van vrouwen ten tijde van het fascisme is daar een voorbeeld van. Hoe was (en is) de relatie tussen fascistiese ideologieën en de konkrete situatie van vrouwen (onderscheiden naar verschillende klassen)? Waarom is lange tijd de positie van vrouwen niet theoreties geproblematiseerd? Hoe is die kloof tussen theorie en praxis te overbruggen? Bewuste partijdigheid noch vrouw-zijn en daarmee dubbel betrokken-zijn vanwege het onderdrukt zijn en onderdrukt zien worden, dus vanuit een positie van bevoorrechte toegang, lijken de steen der wijzen te zijn. We kunnen geen aanspraak maken op een objektief en absoluut vaststaand criterium, dat niet een argumentatieve bewijslast torst. Althans als we niet terug willen vallen op een wetenschapsfilosofies uitgangspunt dat met het etiket 'positivisties' gesierd kan worden.

Mies richt haar aandacht sterk op methodologische kwesties en dat is niet zo vreemd. Ze is in grote verlegenheid waar 'een theorie over feministiese wetenschap' aan de orde zou moeten komen. Voor alle duidelijkheid: toch wil ze, zoals ze dat noemt, een alternatieve wetenschapstheorie ontwikkelen. Naast de analytiese, de hermeneutiese en de kritiese moet er nog een feministiese komen. Volstrekt overbodig volgens ons, en enige Ockhamse zuinigheid is wel

op haar plaats. Schoenen die wellicht best kunnen passen, moet je bovendien niet wegdoen voor je nieuwe hebt en voor je gepoogd hebt ze aan te trekken. De bijdrage die de Kritiese Theorie bijvoorbeeld, in de uitwerking van Jürgen Habermas, heeft gegeven aan het verhelderen van de relatie theorie-praxis kan niet veronachtzaamd worden (evenmin als andere krities-wetenschappelijke bijdragen). Hierin wordt duidelijk gemaakt dat het wetenschappelijke kennisverwervingsproces bepaald wordt door specifieke, maatschappelijke belangen bij die kennis. De werkelijkheid kan waargenomen worden om *informatie* te verkrijgen die ons in staat stelt onze technische beheersbaarheid te vergroten. Een andere weg is die van de *interpretatie*, waarmee zicht verkregen wordt op het handelings- en normenrepertoire van een gemeenschap en inhaken op een traditie mogelijk wordt. Van een emancipatoir gezichtspunt uit kan de sociale werkelijkheid afgetast worden door middel van een *analyse* van gefixeerde machts- en afhankelijkheidsverhoudingen. De emancipatoire doelstellingen zouden binnen zo'n Kritiese Theorie een verbijzondering kunnen krijgen in de vorm van een *specifiek theoretische uitwerking* naar de positie van vrouwen toe. Of de begrippen 'double-consciousness', 'Betroffenheit', 'gedeeltelijke identifikatie', die volgens Mies 'een logiese samenhang vormen' (sic) daarbij vruchtbare centrale begrippen zullen kunnen zijn, is op voorhand nog niet te zeggen. Daarvoor zijn de meningen over deze feministiese variant op de erfzonde nog te verdeeld.

Corrie van der Weele

## Een noodzakelijke probleemverschuiving voor feministies onderzoek: naar figuraties van vrouwen en mannen

Er bestaat waarschijnlijk weinig verschil van mening over dat vrouwenstudies moeten bijdragen aan feministiese sociale verandering. Met dit doel concentreren vrouwenstudies zich voor een belangrijk deel op vrouwen, met het perspectief en de problemen van vrouwen als leidraad. Door deze benadering blijft de verwevenheid van de positie van vrouwen met die van mannen vrijwel onaangeroerd; juist deze verwevenheid leidt echter tot fundamentele obstakels voor feministiese maatschappelijke verandering. Ik zal in dit artikel betogen dat een probleemverschuiving binnen vrouwenstudies noodzakelijk is om de kans te vergroten dat deze obstakels uit de weg kunnen worden geruimd: de verwevenheid van de posities van vrouwen en mannen, en de conflicten en problemen die daar bij veranderingspogingen uit voortkomen, moeten expliciet tot studieobject worden gemaakt. Daarvoor is echter enige afstand nodig tot de positie en problemen van vrouwen.

De kern van feministiese sociale verandering is mijns inziens dat de systematische sociale onrechtvaardigheid waaronder vrouwen wegens hun sekse te lijden hebben, wordt opgeheven.<sup>1</sup> Bij de beantwoording van de vraag welk soort kennis van nut kan zijn voor die veranderingen, is een niet zo opzienbarend, maar in mijn ogen heel fundamenteel, gegeven dat de (huidige) positie van vrouwen niet op zich staat, maar verbonden is met die van mannen. Tegenover het huishoudelijk werk dat vrouwen meestal verrichten, staat de baan van hun man. Vrouwen maken zich mooi, mannen nemen seksuele initiatieven, enzovoort. Kortom, de posities van vrouwen en mannen

1. Ik sluit me daarin aan bij o.a. Janet Radcliffe Richards, *The sceptical feminist*. Londen (Routledge & Kegan Paul) 1980, hoofdstuk 1. Volgens deze opvatting gaat het er in het feminisme bijvoorbeeld uitdrukkelijk níet om, altijd en overal voor vrouwen op te komen. Veel vrouwen in de wereld zijn beter af dan mannen, zodat zo'n houding alleen maar meer onrechtvaardigheid zou opleveren. Het gaat er wel om te bestrijden dat allerlei zaken voor vrouwen (en meisjes) systematies moeilijker worden gemaakt dan voor mannen (en jongens).

zijn door middel van vele afhankelijkheden, verwachtingen en interacties met elkaar verweven.

Zo'n verwevenheid leidt bij conflicten tot een heel gekompliceerde situatie. Een simpel voorbeeld, ontleend aan Watzlawick e.a.<sup>2</sup>, kan dit verduidelijken: Twee personen, een man en een vrouw, hebben een conflict waarin de man de vrouw verwijt steeds maar te vitten en de vrouw de man verwijt zich steeds terug te trekken. Het probleem versterkt zich voortdurend; volgens haar vit zij omdat hij zich steeds terug trekt, terwijl voor hem de situatie er zo uitziet dat hij zich terugtrekt omdat zij vit. De zaak zit muurvast. De kern van dit probleem is dat geen van beiden zich los kan maken van de eigen interpretatie: beiden zitten gevangen in hun interactiepatroon. Zo'n proces leidt volgens Watzlawick e.a. bijna zonder uitzondering tot de beschuldiging dat de ander slecht of gek is. De enige manier om hiervan los te komen is volgens deze auteurs de communicatie zelf tot onderwerp van communicatie te maken, dat wil zeggen op 'metanivo' te communiceren. Daarvoor is tenminste nodig dat men zich de positie van de ander enigszins kan voorstellen.

Dit voorbeeld illustreert dat 'de werkelijkheid' vaak niet eenduidig is: voor de vittende vrouw ziet de werkelijkheid er anders uit dan voor de zich terugtrekkende man. Het illustreert ook dat wanneer in zo'n 'verweven' conflict de werkelijkheid vanuit verschillende perspectieven wordt benaderd, het vasthouden aan het eigen gelijk wel de manier is om het conflict hoog te doen oplopen, maar niet om het op te lossen. Watzlawick e.a. wijzen erop dat ook in grotere verbanden – ze noemen als voorbeeld de bewapeningswedloop – dergelijke communicatiepatronen te vinden zijn.

De socioloog Elias maakt soortgelijke opmerkingen over de verbanden waarin mensen met elkaar leven en die hij vervlechtingen of figuraties noemt: 'Het is zeker mogelijk (...) een beter inzicht te krijgen in deze ontwikkelingen die voortkomen uit een bepaald type vervlechting. Maar daartoe is het nodig dat men zich niet volledig vereenzelvigt met één van de eenheden die deze figuratie vormen. De mensen die met elkaar een veranderende figuratie vormen, krijgen geen zicht op de relatieve autonomie en op de immanente dynamiek van deze figuratie, zolang zij gevoelsmatig nog volkomen vastzitten in

2. Paul Watzlawick, Janet Beavin, Don Jackson, *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Deventer (Van Loghum Slaterus) 1970, pp. 49-51 (oorspronkelijke uitgave: *Pragmatics of human communication*. New York 1967).



de confrontaties en conflicten die uit de dwang van hun wederzijdse verbondenheid voortvloeien.<sup>3</sup>

Als gevolg van de sterke verwevenheid van de posities van mannen en vrouwen doen zich bij conflicten bij uitstek dit type problemen voor. In de pornodiskussie lijken daarvan duidelijke voorbeelden aanwezig te zijn. Wanneer bijvoorbeeld vrouwen alleen maar tégen porno zijn, en dus alleen rekening willen houden met hun eigen visie erop, dragen ze wel bij aan de eskalatie van het conflict, maar voorsnog niet aan een oplossing. Het vastbijten in de eigen positie kan gemakkelijk leiden tot een loopgravenoorlog à la Watzlawick.

Feministies onderzoek zoals onder andere Mies dat voorstaat, met een probleemstelling uitsluitend in termen van vrouwen, versterkt tendensen tot vastbijten in eigen posities. Immers, Mies wil uitgaan van een bewuste partijdigheid in het onderzoek en een (gedeeltelijke) identifikatie tussen onderzoekster en onderzochte.<sup>4</sup> Wat betreft de doelstellingen is deze benadering een vorm van actie-onderzoek, waarvan één van de centrale kenmerken is dat in de probleemstelling nauw wordt aangesloten bij de door de betrokkenen ervaren problemen.<sup>5</sup> Actie-onderzoek is in mijn ogen belangrijk, evenals het minder aan actie gekoppelde verzamelen van kennis over vrouwen; wat dat betreft valt er natuurlijk veel in te halen.<sup>6</sup> Maar er kleven ook belangrijke beperkingen aan dit onderzoek, doordat te weinig rekening wordt gehouden met vervlechttingsproblemen: de interacties en confrontaties met mannen (en vrouwen; denk aan de reacties van gereformeerde mannen en vrouwen op de Wet Gelijke Behandeling) blijven onderbelicht, evenals de positie van mannen. Het gevolg is dat men op deze interacties weinig vat krijgt. Dit onderzoek loopt daarom steeds het gevaar bij te dragen aan maatschappelijke

3. Norbert Elias, *Wat is sociologie*. Utrecht/Antwerpen (Spectrum) 1971, p. 187 (oorspr. uitgave: *Was ist Soziologie*. München 1970).

4. Maria Mies, 'Methodische Postulate zur Frauenforschung', in: *Heksencollege. Verslagboek over vrouwenwetenschap en -cultuur*. Nijmegen (Feeks/Viool) 1978, tevens Maria Mies, 'Vrouwenstudies of feministiese studies? Het debat over feministiese wetenschap en methodologie', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* (TvVs), nr. 9, jrg. 3, 1982, pp. 92-122.

5. Voor een uitgebreide bespreking van actie-onderzoek zie: Cor van Dijkum, Ineke van Dobben de Bruyn, Erik Kats, *Actie-onderzoek*. Meppel (Boom) 1981.

6. De concentratie op vrouwen kan overigens ook bedenkelijke vormen aannemen, wanneer deze nl. een speurtocht gaat inhouden naar zaken als 'het wezen van de vrouw', of de 'ware behoeften van vrouwen'. Niet alleen van mannen, maar ook van vrouwen afkomstige ideeën over 'de aard' van 'de vrouw' zijn strijdig met individualiteit van vrouwen. Zie voor een logies-filosofische analyse E.M. Barth, *Evaluaties*. Assen (Van Gorcum) 1972, pp. 18-37.

patstellingen en loopgravenoorlogen met (machtige) tegenpartijen. Zo kan bijvoorbeeld een situatie ontstaan, waarin vrouwen wel hun toevlucht kunnen nemen tot vrouwenhuizen, maar mannen vrouwen in elkaar blijven slaan.

Een noodzakelijke aanvulling van de feministiese strategie lijkt me daarom dat (een deel van) het onderzoek binnen vrouwenstudies zich losmaakt van de identifikatie met vrouwen, zich terugtrekt uit eventuele 'loopgraven' en zich op 'metanivo' opstelt. Vandaaruit moet dit onderzoek proberen zicht te krijgen op alle problemen die samenhangen met het tot stand brengen van veranderingen in de onderling verweven posities van vrouwen en mannen. Daartoe worden de interacties tussen mannen en vrouwen als centraal probleemgebied gekozen.

Voor een nadere uitwerking van zo'n gedistantieerde benadering zijn de ideeën van de zojuist genoemde Elias als het ware op maat gemaakt; ze zijn juist met het oog op en naar aanleiding van de bestudering van menselijke vervlechtingen ontwikkeld. Een iets nadere uitleg van deze ideeën is daarom op zijn plaats.<sup>7</sup>

Dat interacties en relaties tussen mensen belangrijk zijn voor het begrijpen van hun gedrag is in de sociologie uiteraard een zeer gangbare opvatting. Elias stelt deze interacties en relaties echter op een specifieke manier centraal. Volgens hem zijn mensen door (ketens van) afhankelijkheden samengebonden in wat hij figuraties of vervlechtingen noemt.<sup>8</sup> Men kan deze figuraties op allerlei nivo's tegenkomen, variërend van een klas of een gezin tot het stelsel van nationale staten. Wat mensen in specifieke figuraties precies samenbindt is steeds een belangrijke vraag.

Van belang is dat figuraties niet worden gezien als staties maar als zich ontwikkelend: op het tijdsaspect binnen figuraties legt Elias grote nadruk. Verder is een centraal idee dat (ingewikkelder)

7. Elias' belangrijkste theoretiese werk is *Ueber den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 2 delen, Frankfurt a.M. (Suhrkamp) 1977 (oorspr. uitg. 1939). Verder: *Wat is sociologie*, a.w.; *Sociologie en geschiedenis en andere essays*. Amsterdam (Van Gennep) 1971 (hierin bijvoorbeeld 'Problemen van distantie en betrokkenheid', oorspr. uitg. 1956-1957); samen met J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders*. Utrecht/Antwerpen 1976 (oorspr. uitg. 1965). Voor een onderbouwing van de hier genoemde ideeën van Elias zij verwezen naar deze werken.

8. Mensen oefenen door middel van hun afhankelijkheden dwang op elkaar uit, die resulteert in machtsbalansen. Als de afhankelijkheid van persoon A van persoon B groter is dan omgekeerd, slaat de machtsbalans door in het voordeel van B. Machtsbalansen spelen niet in alle figuraties een even belangrijke rol. Het is echter aannemelijk dat hun rol in man-vrouw-figuraties nogal groot is.

figuraties zich over het algemeen op een door niemand bedoelde of geplande manier ontwikkelen. Geen van de mensen of groepen binnen een figuratie overziet namelijk die figuratie en daarom kan niemand de ontwikkeling ervan erg gericht en effectief beïnvloeden. De ontwikkeling van figuraties heeft dus een zekere autonomie ten opzichte van de mensen die samen die figuraties vormen, maar in de structuur en ontwikkeling van figuraties vallen wel regelmatigheden te ontdekken. Het doel van het bestuderen van deze regelmatigheden is uiteraard het gericht beïnvloedbaar maken van figuraties.

Elias benadrukt verder dat het niet terecht is een scherp onderscheid te maken tussen enerzijds autonome individuen en anderzijds figuraties (of: tussen 'ik' en 'buitenwereld'). Ieder mens maakt deel uit van figuraties; ieders beleving van de realiteit en ieders persoonlijkheidsstructuur worden door die figuraties diepgaand beïnvloed. (Denk bijvoorbeeld aan systematies over vrouwen en mannen verdeelde eigenschappen als verlegenheid respectievelijk zelfverzekerdheid.) Mensen zitten als het ware in hun figuraties gevangen.

Een voorbeeld van waar dit alles over gaat – op het nivo van individuen – lijken vele emancipatiepogingen van gehuwde vrouwen die, door beide partners onbedoeld, tot echtscheiding leiden. Als geen van beiden het proces en de figuratie-achtergronden van hun interacties doorziet, verloopt dit proces voor hen ongericht en onbeheersbaar. Wanneer men meerdere van deze processen bekijkt vallen daar echter wel regelmatigheden in waar te nemen.

Om een gedistantieerde bestudering van vrouw-man-verhoudingen nader in te vullen lijken de karakteristieke elementen van de figuratiebenadering dus wel aanknopingspunten te bieden.<sup>9</sup>

Uitgebreider onderzoek aan de hand van dit figuratiemodel lijkt dan ook de moeite waard. Vragen die dan rijzen zijn onder andere:

– Zijn er figuraties van mannen en vrouwen te beschrijven op

9. Er zijn meer voorbeelden. Zie het belangwekkende artikel van Bram van Stolk en Cas Wouters, 'Machtswinst, respect en zelfrespect. Een vergelijking tussen twee studies van groepen buitenstaanders: homoseksuelen en vrouwen', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 7, nr. 3, december 1980. Hierin wordt gebruik gemaakt van de 'gevestigden-buitenstaanders-figuratie' (zie N. Elias en J.L. Scotson, a.w.). In deze figuratie spelen machtskansen een belangrijke rol. Anneke Coutinho-Wiggelendam gebruikt in 'Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling en het verzet daartegen', in: *TvVs*, nr. 6, jrg. 2 (1981), pp. 214-241, eveneens begrippen van Elias, maar dit wordt niet zover doorgevoerd dat een duidelijke figuratie opdoemt.

verschillende nivo's van complexiteit (variërend van twee personen tot eventueel de hele wereld) en binnen verschillende (sub)kulturen, hoe is de relatie daartussen; hoe hebben ze zich ontwikkeld?

— Hoe is het verband tussen de positie van vrouwen en mannen in figuraties, hun beleving van de werkelijkheid en hun persoonlijkheidsstructuur. Welke ideeën hebben (groepen) mannen en vrouwen over zichzelf en elkaar. Welke rol spelen binnen de figuraties taalgebruik (bijvoorbeeld het voor alle mensen gebruikte 'hij') en opvattingen over eigenschappen van de seksen (zoals ideeën over grotere intuïtieve en kleinere cognitieve vermogens van vrouwen ten opzichte van mannen)?

— Welke vormen van dwang oefenen mannen en vrouwen binnen figuraties op elkaar uit en welke aspecten wegen mee in de onderlinge machtsbalansen?

— Welke conflicten en spanningen zijn er tussen vrouwen en mannen en hoe kunnen ze worden verklaard. Zijn er veranderings- of stabilisatietendensen in de onderlinge verhoudingen. Welk effect hebben verschillende veranderingsstrategieën (gehad)?

— Is er een verband en zo ja, welk, tussen figuraties en de inhoud van wetenschappelijke en filosofische theorieën?

— Welke rol spelen biologische verschillen tussen mannen en vrouwen binnen de figuraties?

Het is niet mijn bedoeling hiermee volledig te zijn. Het bovenstaande maakt in ieder geval duidelijk dat binnen een probleemstelling in termen van figuraties veel vragen omtrent de verhouding tussen vrouwen en mannen in samenhang bestudeerd kunnen worden. Daartoe zijn bijdragen uit vele disciplines nodig, gekoppeld aan informatie over allerlei dagelijkse situaties. Uiteraard is er ook al een hoeveelheid relevante informatie beschikbaar, met name als resultaat van vrouwenstudies.

Overigens zijn er bij het uitwerken van deze benadering ook wel problemen te verwachten. Zo lijken in de verhoudingen tussen vrouwen en mannen in grote delen van de wereld overeenkomstige patronen aanwijsbaar te zijn. Maar er zijn geen voor de hand liggende maatschappelijke structuren waaraan de beschrijving van grotere figuraties van mannen en vrouwen gekoppeld zou kunnen worden (bijvoorbeeld vergelijkbaar met nationale staten of andere functionele eenheden).

Wat een figuratiebenadering nu precies kan opleveren voor feministische maatschappelijke verandering ligt na al het voorgaande nogal voor de hand. Het centrale punt is — heel algemeen gesteld — dat wanneer een figuratiebenadering succesvol is, feministische

veranderingsstrategieën effectiever kunnen worden, naarmate het inzicht in de figuraties toeneemt. De mate van sukses zal uiteraard de werkelijke bruikbaarheid van de figuratiebenadering moeten bepalen.

Ik wil nog op een niet onbelangrijk strategies 'neveneffect' wijzen: een figuratiebenadering biedt ook aan mannen ruimte zich in de onderzoeksresultaten te herkennen (in plaats van zich er bijvoorbeeld alleen maar door bedreigd te voelen). Misschien betekent die herkenning dat ze meer dan tot nu toe geneigd zullen zijn zowel hun eigen positie als die van vrouwen als een probleem te zien. Het lijkt mij heel waarschijnlijk dat er veel potentiële feministiese medestanders zijn, zowel mannen als vrouwen, voor wie op dit moment feminisme heel weinig herkenbaar en aantrekkelijk is.<sup>10</sup>

In vergrote beïnvloedbaarheid van figuraties als gevolg van meer inzicht schuilt ook een potentieel gevaar, want waarom zou die beïnvloeding niet juist anti-feministische vormen aannemen? Het gaat hier immers om onpersoonlijke, openbare kennis<sup>11</sup>, door iedereen kritiseerbaar maar ook voor iedereen bruikbaar. Zo kan bijvoorbeeld ook in de reclame gebruik worden gemaakt van groeiend inzicht in de relatieve posities van vrouwen en mannen. De manier waarop dat in reclame gebeurt, werkt meestal ten gunste van de bestaande verhoudingen. Binnen actie-onderzoek probeert men dit type problemen op te lossen door het onderzoek specifiek in dienst te stellen van één groep. Om redenen die ik eerder heb aangegeven, biedt echter het niet-kennen van de regelmatigheden in de relaties tussen mannen en vrouwen in ieder geval weinig uitzicht op een feministiese overwinning.<sup>12</sup> Alle mogelijke mechanismen die als doel of neveneffect hebben de bestaande verhoudingen in stand te houden, moeten juist grondig worden bestudeerd.

In mijn ogen kunnen anti-feministische ontwikkelingen, beter dan door actie-onderzoek, worden tegengegaan door het inzicht in die ontwikkeling te vergroten. In aanvulling daarop moet er met

10. Zie ook: Janet Radcliffe Richards, *The sceptical feminist*, a.w., pp. 266-290. Zij behandelt daar het probleem van 'the unpersuaded'.

11. Wat dat betreft is mijn voorstel als het ware een inhoudelijke invulling van het door A. Bleich e.a. . ('Lof der rede', in: TvVs, nr. 2, jrg. 1, 1980, pp. 209-223) verdedigde type wetenschapsbeoefening. A. Komter en M. Mossink hebben evenals ik beweerd dat dit type onderzoek een aanvulling op actie-onderzoek kan vormen (zie 'Kennis of verandering', in: TvVs, nr. 3, jrg. 1, 1980, pp. 354-364).

12. Bovendien lijkt het me een illusie te menen dat anderen, als ze dat werkelijk zouden willen, op geen enkele manier hun voordeel met actie-onderzoeksresultaten kunnen doen.

prioriteit naar worden gestreefd dat er steeds minder werkelijke tegenstanders overblijven. Dit betekent dat binnen het onderzoek veel aandacht moet worden besteed aan kennisontwikkeling ten behoeve van effectieve strategieën om de onwenselijkheid van de huidige verhoudingen tussen vrouwen en mannen voor zoveel mogelijk mensen zichtbaar en overtuigend te maken.

# Recencies

Hanne Groenendijk

*Assepoester in gevecht met haar prins*<sup>1</sup>

*The Cinderella Complex, Women's hidden fear of independence*

Colette Dowling

Glasgow (Fontana) 1982, 254 blz., f 13,30

Nederlandse vertaling onder de titel: *Het Assepoester-Complex*. Amsterdam (Bert Bakker) 1981, f 27,50.

Slechts weinigen onder ons (en is er eigenlijk wel iemand die het lukt?) slagen er in geheel volgens feministiese principes te leven. Zo worden we, feministiese analyses ten spijt, toch weer romanties verliefd op een 'heer', dragen we als we met mannen vrijen als vanzelfsprekend de verantwoordelijkheid voor een goede anti-konceptie, laten we ons ertoe verleiden om met 'hem' te gaan samenwonen en nemen we genoegen met het kleinste studeerkamertje. Erg verwonderlijk is dat niet, want voor het voegen van de daad bij het feministiese woord is strijd nodig: met mannen in onze directe omgeving, met de op mannen toegesneden en door hen beheerste maatschappelijke instellingen en instituties en soms met onszelf. Over dat laatste strijdterrein en de gevechten die daar geleverd moeten worden, gaat Dowlings *Assepoester-complex*.

Zicht krijgen op de taaie mechanismen in onszelf die zich tegen verandering in

feministiese richting verzetten, maakt het noodzakelijk om al onze 'niet-feministiese' handelingen, neigingen, gewoonten, eigenschappen, motieven, behoeften enzovoort aan het licht te brengen en te bevragen. Dat is pijnlijk, zoals voor elke bekeerling die moet constateren af en toe in de oude zonden te vervallen. De ontdekking daarentegen dat je niet de enige bent, maar dat ook andere feministes te kampen hebben met gedrag, houdingen en gevoelens die ze als niet-feministies voor zichzelf afwijzen, kan een prettig gevoel van herkenning geven.

Feministes die Dowlings boek lezen, zullen dat dan ook met gemengde gevoelens doen. Te meer daar het 'innerlijk strijdtoneel' los gezien wordt van de maatschappelijke voorwaarden voor haar ontstaan, vorm en inhoud en niet nadrukkelijk als slechts één en niet bij voorbaat het belangrijkste terrein van strijd wordt aangeduid. Daarmee is het gevaar namelijk groot dat het inzicht dat het boek geeft in de strijd die vrouwen met zichzelf (moeten) voeren, tégen feministes gebruikt wordt. Al te gemakkelijk kan immers van een dergelijke biecht van vrouwen misbruik gemaakt worden, om aan te tonen dat haar onderdrukking uiteindelijk (grotendeels) aan haarzelf te wijten is.

Alvorens in te gaan op deze en andere kritiek die het boek oproept, zal ik eerst een overzicht geven van de inhoud ervan.

De aanleiding voor Dowlings boek ligt in een verwarrend verschijnsel, dat zij eerst in haar eigen leven en later ook in dat van andere vrouwen ziet optreden. Zodra ze de kans krijgen, trekken tot dan toe onafhankelijk optredende, bekwame, ambitieuze vrouwen met een goede baan of veelbelovende vooruitzichten in studie of beroep, zich terug om de verantwoordelijkheid voor hun bestaan in handen te leggen van een inmiddels verschenen Prins en Beschermers, hun Man. De verklaring hiervoor zoekt Dowling in een

psychische afhankelijkheid van vrouwen, een diep maar onderdrukt verlangen om net als Assepoester gered en verzorgd te worden. Volgens haar is dit de belangrijkste kracht die vrouwen tegenwoordig onderdrukt. Maar omdat afhankelijkheid beangstigend is en voor een 'moderne' vrouw sociaal onakseptabel, ontkennen we het complex van attitudes en angsten dat door dit verlangen naar afhankelijkheid wordt omvat. Het Assepoestercomplex houdt ons daarmee in haar greep. De enige manier waarop we ons kunnen bevrijden is dan ook door emancipatie van binnenuit: door dit verlangen te onderkennen en het dóór te werken.

In haar boek gaat Dowling na waaruit het complex bestaat en hoe het is ontstaan, en verder vraagt ze zich af hoeveel vrouwen eronder lijden. 'Is an inner fear of independence epidemic among women?'<sup>2</sup>

Een opvallende komponent van het complex zou de angst voor sukses bij vrouwen zijn, die zich uit in onderprestatie in studie en beroep. In competitieve situaties doen vrouwen het slechter dan mannen. Ze zijn onzeker en verwachten ook minder sukses, hetgeen hun kans erop vermindert. En als ze sukses hebben, schrijven ze dat eerder toe aan externe factoren (geluk gehad, 't was niet zo moeilijk) dan aan zichzelf. Aan de angst voor sukses zou volgens Dowling 'gender panic', de angst voor het verlies van vrouwelijkheid ten grondslag liggen. Liever dan dat we onze aantrekkelijkheid voor mannen en hun liefde verspelen, zien we af van sukses.

Een ander onderdeel van het complex is het terugdeinzen voor veranderingen en uitdagingen. 'Men are stretchers, women are shrinkers', zegt Dowling.<sup>3</sup> Vrouwen blijven in hun saaie baan, hun huishouden of huwelijk hangen, omdat ze bang zijn om iets nieuws te ondernemen en omdat dat benauwde bestaan ze uiteindelijk ook iets oplevert, namelijk veiligheid en bescherming:

'(...) many women prefer to remain slaves, rather than forfeit the security slavery provides'.<sup>4</sup>

Bovendien houdt het complex in dat vrouwen terugschrikken voor onafhankelijkheid. Ze zien er tegen op uiteindelijk 'uncared for' over te blijven en op zichzelf teruggeworpen te worden. Immers, als mannen zouden merken dat we niet echt iemand nodig hebben om voor ons te zorgen, dan wordt daarmee elke mogelijkheid uitgesloten tot ontsnapping aan de verantwoordelijkheid en de existentiële angst voor een authentiek bestaan. Volgens Dowling verbergen veel vrouwen, en vooral feministes zouden die neiging vertonen, hun angst voor onafhankelijkheid echter achter een masker van zelfverzekerdheid. Op allerlei manieren proberen deze vrouwen hun onafhankelijkheid te bewijzen, bijvoorbeeld door een verhouding met een vrouw te beginnen om te laten zien dat ze zonder mannen kunnen, of door coureur of prostituée te worden. Het onderhouden van goede relaties met mannen zal hen moeite kosten, omdat ze zich superieur voelen en voortdurend 'in charge' willen blijven en sommigen zullen zelfs niet meer verliefd op mannen kunnen worden uit angst om hun identiteit te verliezen. Dowling noemt dit 'counterphobic'-gedrag.<sup>5</sup>

Het konflikt tussen het verlangen naar onafhankelijkheid enerzijds en de behoefte om te vluchten in afhankelijkheid anderzijds, is energie-verslindend en heeft een verlamme werking op het bestaan van vrouwen: ze blijven zitten waar ze zitten. Het enige wat ze dan nog doen is klagen en wegdromen, waarbij mannen alleen nog maar fungeren als legitimatie om niet in beweging te komen. Het konflikt zou zijn ontstaan onder invloed van psychologische en kulturele factoren. Allereerst bestaat er onder vrouwen angst voor 'standing up and facing the world'.<sup>6</sup> Daarnaast hebben ze van kindsbeen af geleerd om afhankelijk te zijn.



Al te beschermende ouders hebben vrouwen niet de kans gegeven om konstruktief met angst om te gaan, frustraties te verwerken en te vertrouwen op het eigen vermogen om gevaar in te schatten. Vermijding ervan wordt de manier waarop vrouwen met angst omgaan. Tenslotte wordt van vrouwen verwacht dat ze afhankelijk zijn en bescherming behoeven, waarna de genoemde 'gender panic' er voor zorgt dat vrouwen aan deze verwachting voldoen.

Zoals gezegd roept *The cinderella complex* bij eerste lezing en met name op anekdoties nivo herkenning op. Wie wenst niet af en toe een retraite uit de boze buitenwereld en de strijd die we daar moeten voeren, om zich over te geven aan het bakken van mueslibollen en het knuffelen van babies? Sterker nog: soms stemt het treurig te zien hoeveel vrouwen deze wens in werkelijkheid omzetten. Dat de verschijnselen die Dowling beschrijft, iets te maken zouden kunnen hebben met een verlangen naar afhankelijkheid, een behoefte 'to be taken care of', die we maar beter kunnen onderkennen om haar hanteerbaar te kunnen maken, lijkt me zeker het overwegen waard. Op empiries en theoreties nivo heb ik echter kanttekeningen bij of kritiek op Dowlings betoog.

Allereerst heb ik de indruk dat het aantal 'echte Assepoesters' afneemt: steeds minder vrouwen zitten te wachten op een Man met Wilskrachtige Kaken die de last van het bestaan van hun schouders zal halen. Zeker in kringen van de vrouwenbeweging, maar ook daarbuiten, ontdekken juist steeds meer vrouwen dat ze het leven goed of zelfs beter aankunnen zonder (hun) mannen. En sinds de afhankelijkheid van hun Prins is afgenomen, hebben Assepoester en haar stiefzusters het veel gezelliger met elkaar. Het lijkt echter of Dowling dergelijke ontwikkelingen niet wil onderkennen, getuige haar interpretatie van onafhankelijk gedrag ten opzichte van mannen als

'counterphobic'. Dat toch nog zoveel vrouwen blijven zitten in het huishouden of in een laagbetaald (deeltijd-)baantje en daardoor (ekonomies) afhankelijk van hun man blijven, heeft waarschijnlijk veel te maken met het tekort aan arbeidsplaatsen voor vrouwen en hun slechte positie op de arbeidsmarkt. Dat kan het onmogelijk of onaantrekkelijk maken om uit het huishouden te breken of van baan te veranderen.

In het verlengde van het voorgaande rijst ook de vraag wat onafhankelijkheid bij Dowling inhoudt. Ze wekt de indruk daarbij vooral te denken aan ekonomiese onafhankelijkheid die door middel van een uitdagende baan verkregen wordt. Maar hoeveel banen voor vrouwen betalen zo goed en doen aanspraak op creativiteit, durf, ambitie, intellectueel potentieel enzovoort? Hier, maar ook op andere punten in het boek van Dowling, wrekt zich het feit dat zij slechts een selekt en elitair gezelschap vrouwen en (hun) deskundigen heeft geraadpleegd. Er wordt bijvoorbeeld geen enkele lesbische of zwarte vrouw aangehaald en arbeidersvrouwen of vrouwen met een lage opleiding en een oninteressant baantje komen ook nauwelijks in het boek voor. Alhoewel Dowling suggereert dat wel te doen en spreekt van miljoenen vrouwen die er last van hebben, is het door deze selectie ook niet mogelijk de vraag te beantwoorden hoeveel vrouwen aan het Assepoestercomplex lijden.

Op theoreties nivo heb ik de volgende bedenkingen. Zeker, (ook) vrouwen en vooral de getalenteerde, ambitieuze vrouwen over wie het in het boek van Dowling voornamelijk gaat, kennen het verlangen naar een moment waarop er (tijdelijk) een eind komt aan het 'standing up and facing the world' en het allemaal niet meer hoeft. Maar mijns inziens gaat het hierbij veeleer om een ongericht existentieel dan om een op mannen betrekking hebbend verlangen. Het

is een verlangen waarvan het maatschappelijk geaksepteerd is dat vrouwen er meer aan toe geven, en waar mannen vervolgens (handig) op inspelen. Tijdens hun opvoeding leren vrouwen bovendien dat ze zich op mannen moeten of kunnen verlaten wat de strijd om het bestaan betreft.

Een ander punt waarbij ik grote vraagtekens zet is het concept 'gender panic': de angst voor het verlies van vrouwelijkheid en daarmee van hun aantrekkelijkheid voor mannen, waaraan vrouwen ten prooi zouden vallen als ze zich onafhankelijk gaan opstellen. Natuurlijk merken vrouwen dat hun onafhankelijkheid door mannen meestal allesbehalve aantrekkelijk wordt gevonden. Maar juist omdat die onafhankelijkheid vaak ook de relatie ten opzichte van mannen betreft, zal dat vrouwen eerder irriteren dan angst inboezemen. Bovendien is 'vrouwelijkheid' een begrip waarvan de inhoud aan snelle maatschappelijke veranderingen onderhevig is en dat per cultuur, milieu, leeftijdsgroep enzovoort heel uiteenlopende invulling kan krijgen. Daarom is het gevaar van het 'verliezen van vrouwelijkheid' nogal relatief. Wat Dowling onder 'vrouwelijkheid' verstaat, maakt ze overigens ook niet duidelijk.

Het grootste tekort van Dowlings boek ligt mijns inziens echter in het feit dat zij het Assepoestercomplex te zeer plaatst en behandelt als een intrapsychies probleem van individuele vrouwen, waarmee ze allemaal afzonderlijk strijd zullen moeten leveren en dat ze in hun eentje zullen moeten oplossen. Het is met name dit tekort dat Dowlings boek ontvankelijk maakt voor misbruik door opponenten van de vrouwenbeweging.

— Ten eerste wordt met haar aanpak ontkend dat een groot deel van de strijd voor onafhankelijkheid door vrouwen gevoerd zal moeten worden met mannen in haar omgeving, die immers in vele opzichten belang hebben bij (de instandhouding van) afhankelijkheid van vrouwen.

— Ten tweede lijkt het, mede gezien het voorgaande, noodzakelijk om de strijd voor onafhankelijkheid minstens ook als algemene vrouwenstrijd op te vatten. Vrouwen zullen gezamenlijk en individueel moeten proberen om hun verlangen naar afhankelijkheid te leren hanteren en de daartegen verzet biedende mannen te bevechten en te trotseren.

Tenslotte zij vermeld dat ook Dowling zich bedient van die typies Amerikaanse dramatiek en overdrijving; iets dat zij nog versterkt door telkens met nadruk te vermelden dat zij van pseudoniemen gebruik maakt. Alsof over de aangehaalde dames de meest beschamende geschiedenissen worden verteld, terwijl dat eigenlijk (helaas, voor de sensatiebeluste lezeressen) erg meevalt.

In wetenschappelijk opzicht rammelt Dowlings boek, de nieuws waarde ervan is gering en de stof tot nadenken die het biedt zou op enkele pagina's zijn samen te vatten. Wat overblijft zijn de punten van herkenning en, mits je daar je eigen interpretatie op loslaat, maken die het boek toch smakelijk om te lezen.

#### Noten

1. Met dank aan Simone van de Lindt en Marja Gastelaars.
2. Colette Dowling, *The cinderella complex*. Glasgow (Fontana) 1982, p. 27.
3. Idem, p. 163.
4. Idem, p. 144.
5. Idem, p. 72.
6. Idem, p. 36.

Lonneke Goemans/Ankie Veneberg

*Docenten over onderwijs aan meisjes.  
Positieve diskriminatie met een dubbele  
bodem.*

Paul Jungbluth.

Nijmegen (ITS) 1982, f 24,50

Onlangs sloot P. Jungbluth een empiriese studie af met een proefschrift, na reeds in 1978 het meeste theoretische werk voor zijn onderzoek naar de onderwijsdeelname van meisjes te hebben gepresenteerd (in: *Van traditionele meisjespedagogiek tot roldoorbrekend onderwijs*). Voor het grootste deel handelt het over opvattingen van docenten over hun leerlingen. Om deze reden en vanwege de vele publiciteit die het proefschrift heeft gekregen, zal het in onderwijskringen waarschijnlijk nogal wat invloed hebben. Enige relativering van de betekenis van dit onderzoek voor meisjes en vrouwen in het onderwijs lijkt ons zeer gewenst.

#### *Sekse- en milieu-ongelijkheid*

In het theoretische gedeelte (pp. 3-81) behandelt Jungbluth de sekse-ongelijkheid analoog aan zijn interpretatie van de 'milieu-ongelijkheid' met het argument — in noot 16 weggedrukt — dat 'sekse-ongelijkheid en milieu-ongelijkheid in het verband van onderwijs vergelijkbare vraagstukken zijn' (p. 17). In het geval van milieu-ongelijkheid zijn in Jungbluths terminologie de leerlingen uit de 'lagere milieus' de zgn. kansarmen (bijv. p. 15). Kansarm omdat ze weinig kans hebben op doorstroming naar de 'hogere' schooltypen; minder kans dan leerlingen uit het 'middenmilieu' en veel minder kans dan leerlingen uit het 'hogere milieu' (p. 6). Doorstroming in het bestaande onderwijs is bij Jungbluth het perspectief en de leerlingen uit de 'hogere milieus' de norm. Een benadering die van verschillende kanten is gekritiseerd, onder meer omdat het milieu-

begrip veelduidelijk en oppervlakkig is en omdat de doorstromingsopvatting de samenhang tussen de klasse-gebonden selectie in het onderwijs en de arbeidsdeling in de maatschappij negeert. Jungbluth blijft echter, onder verwerping van deze kritiek, in het geval van 'sekse-ongelijkheid' meisjes de 'kansarmen' noemen in vergelijking met jongens, omdat ze 'beperkttere onderwijskansen hebben dan jongens' (pp. 26-27). Weer is doorstroming het perspectief, ditmaal zijn de jongens de norm.

Echter, al bij het bekijken van school-loopbanen van meisjes en jongens blijkt het met de zgn. kansarmoede van meisjes anders te zitten dan met die van leerlingen uit het 'lagere milieu'. Zo blijken meisjes minder vaak te doubleren alsook minder vaak te worden doorverwezen naar het buitengewoon onderwijs dan jongens. In de prestatiebeoordeling komen meisjes er in het algemeen beter af dan jongens (p. 27). Desondanks blijkt het uiteindelijke onderwijsnivo van meisjes uit alle milieus lager te zijn dan dat van jongens uit vergelijkbare milieus. In het 'hogere milieu' zijn die verschillen het kleinst (pp. 28/29). Ook blijkt er een samenhang te bestaan tussen de sekse van de leerlingen en hun keuze van vakkenpakketten in het algemeen voortgezet onderwijs; in het beroeps-onderwijs bestaan verschillende opleidingen voor beide seksen (pp. 26-27). Verschijnselen waarin Jungbluths vergelijkende benadering van sekse- en milieuongelijkheid geen enkel inzicht geeft. Verschijnselen ook die niet worden verduidelijkt met zijn stelling dat meisjes 'beperkttere' onderwijskansen hebben dan jongens.

Zulke verschijnselen roepen vragen op naar wat er precies met meisjes en jongens in het onderwijs gebeurt, naar de aard van de sekse-verhoudingen in de maatschappij en de bijdrage van onderwijs aan de instandhouding daarvan. Echter niet bij

Jungbluth... Op de aard van de sekseverhoudingen gaat hij zelfs uitdrukkelijk niet in. Dat acht hij niet nodig, omdat het hem gaat om de 'reproductie van de maatschappelijke sekse-ongelijkheid' in en door het onderwijs en niet om een verklaring van de sekse-ongelijkheid op zich (p. 32). (Iedere motivatie voor het aanbrengen van een dergelijke scheiding — die hoogstens op analytische gronden aanvaardbaar is — ontbreekt bij Jungbluth.) Zo'n keus belemmert hem niet om de sekse-ongelijkheid te presenteren als 'sekse-rolverdeling' waarbij van 'achterstelling' van vrouwen sprake is (pp. 30-32). Wel veroorlooft hij zich om feministische onderzoeksters die 'achterstelling' van vrouwen als vrouwenonderdrukking opvatten, in een voetnoot af te doen (bijv. p. 32 noot 18). Een dergelijke benadering, die maatschappelijke verbanden doorsnijdt en feministische auteurs marginaliseert, heeft voor vrouwenstudies slechts een begrensde reikwijdte.

#### *Meisjespedagogiek*

Deze centrale notie van het hele onderzoek wordt door Jungbluth geïntroduceerd als een 'begrip', maar in dezelfde zinsnede nog omgetoerd tot een 'verzamelterm' (p. 52). Het omvat aldus 'ideeën en praktijken met betrekking tot de inrichting van het meisjes-onderwijs die al of niet expliciet de neerslag vormen van (...) wat traditioneel werd opgevat als de "rolverdeling" tussen de seksen in haar relatie tot de noodzaak of doelstellingen van het traditionele meisjesonderwijs' (p. 52). Met dit laatste bedoelt Jungbluth: a) het lager huishoud- en nijverheidsonderwijs, b) de sekse-specifieke vakkenpakket- en richtingkeuze in het algemeen voortgezet onderwijs, en last but not least c) 'duidelijke restanten van meisjes-onderwijs die gekenmerkt worden doordat zij *meisjes minder onderwerpen aan processen die leiden tot maximale*

*doorstroming* naar de hoogste vormen van het onderwijs en naar een maximale start op de arbeidsmarkt' (p. 49, kurs. van ons, L.G./A.V.). Hier blijkt duidelijk Jungbluths onderwijsopvatting: prestatiedwang moet voor iedereen, ook meisjes... In de rest van zijn studie gaat het Jungbluth vooral om c. Hij komt niet toe aan vragen als: zitten er in traditioneel 'vrouwelijke' onderwijs-inhouden elementen die — vernieuwd — van pedagogies belang kunnen zijn voor meisjes en jongens? Moet er geen sprake zijn van oriëntatie op meer arbeidsgebieden dan die van de kostwinners? Deze vragen worden toch met klem gesteld in het werk van een van Jungbluths inspiratiebronnen: Gerda Torniepoorth.

Dezelfde reductie van het werk van anderen vindt plaats bij de behandeling van Zinnecker. Deze heeft 'meisjespedagogiek' ontleend aan teksten van Gaudig, die het in 1909 als volgt definieerde: 'Er is een opleiding nodig die in haar doelstellingen, in de keuze van de leerstof uit het leerplan, in de wijze van lesgeven, in het aantal onderwijsuren, in de pauzetijden, in het klein en in het groot afgestemd is op de psychofysische aard van het meisje' (p. 63). Zinnecker konstateert — met respect voor de historie — dat deze 'meisjespedagogiek' geen voet aan de grond heeft gekregen, en gaat over tot zelfstandige theorievorming over sekse-ongelijkheid in het huidige onderwijs. Hij vermoedt dat er bij leerkrachten sprake is van overwaardering van meisjes op grond van hun (veronderstelde) 'discipline-bereidheid' (p. 63). Tevens acht hij bij leerkrachten selectieve aandacht aanwezig ten aanzien van (eveneens veronderstelde) systematische verschillen in assertiviteit tussen meisjes en jongens (p. 64). Jungbluth echter haalt 'meisjespedagogiek' uit haar historische kontekst en verklaart haar ook van toepassing op Zinneckers bovenstaande onderzoeks-resultaten. Het effect daarvan is o.a. dat alles wat bij Zinnecker veronderstelling is, bij

Jungbluth 'waarheid' wordt. Dit soort wisseltruuks komen in het proefschrift herhaaldelijk voor en maken de redeneertrant ongrijpbaar. Toch wordt de schijn gewekt dat er theorievorming plaatsvindt.

Nuanceren van inzichten in seksisme binnen het onderwijs is niet mogelijk, zolang zulke inzichten door Jungbluth in de kontainer van 'meisjespedagogiek' worden verdonkeremaand. Het ontbreekt zodoende aan sleutelbegrippen die een logiese verbinding zouden kunnen aanbrengen tussen 'meisjespedagogiek' en de verschijnselen waarop zij betrekking zou kunnen hebben.

#### *Meningen, meningen, meningen ...*

In het empiries deel (pp. 85-206) blijft onverantwoord waarom als toetsingsmateriaal voor de hypothese, 'die zegt dat binnen het huidige onderwijsbestel het traditionele meisjesonderwijs voortbestaat' (p. 66), slechts opinies van leerkrachten worden benut. Deze meningen acht Jungbluth belangrijker dan bijv. onderwijsinhouden en het leerlingperspektief (p. 66). Zijn keus is verklaarbaar vanuit (zijn volgzzaamheid ten aanzien van) de eis van de subsidiënt (SVO) tot het doen van een survey onder onderwijsgevenen (pp. 78/79).

Overige 'praktijken' – aanvankelijk nog onderdeel van 'meisjespedagogiek' – zijn daarmee uit de optiek verdwenen. Het gaat Jungbluth om de volgende (twijfelachtige) data: 'Opvattingen of getuigenissen waarvan aangenomen mag worden dat zij in (...) socialisatieprocessen van invloed zijn, of daarvan een indruk geven' (p. 79). Geen enkele precisering van deze 'aanname'. Toch wordt op grond ervan het onderzoeks-instrument gekonstrueerd.

Dezelfde suggestieve toonzetting teistert de vragenlijst. Er worden categorieën van verschillende ordes met uiteenlopende konnotaties en emotionele ladingen in één

en dezelfde vraag gestouwd en aan de leerkrachten voorgelegd. Illustratief voorbeeld (vr. 17): 'Kunt u ook hier weer aangeven in hoeverre naar uw ervaring of oordeel mannelijke en vrouwelijke leerlingen deze eigenschappen in verschillende mate vertonen? Behoeft hebben aan een persoonlijke relatie met de docent(e)/Het kunnen oplossen van abstracte problemen en sommen/Behoeft hebben aan voorgestructureerde vragen/Kritisch staan tegenover de aangeboden stof/Het werk graag verzorgd en net afleveren/Doorzettingsvermogen tonen/Emotioneel reageren' enzovoort. Het percentage antwoorden dat geen bevestiging oplevert, loopt soms op tot 40 à 50, maar wordt desondanks buiten beschouwing gelaten... (p. 142). Het is maar wat je een meting noemt...

De konklusie van het onderzoek is dat de 'meisjespedagogiek' voortbestaat enkel en alleen omdat een bepaald percentage van 1012 leerkrachten de door Jungbluth 'voorgestructureerde vooroordelen' bevestigt of tenminste niet ontkent.

Samenvattend stellen we dat Jungbluth in theoreties opzicht weinig te melden heeft, eerder verwarring sticht dan helderheid schept en bovendien aanzetten tot theorievorming van anderen deformeert. Onwelgevallige onderzoek/st/ers worden naar voetnoten verdreven, 'bruikbare' auteurs selektief benut. Teleurstellend is de vanzelfsprekendheid waarmee Jungbluth het mannelijke 'karrière'-perspektief tot norm verheft voor het onderwijs aan meisjes en jongens. 'Vrouwelijke' activiteiten, vaardigheden, arbeidsgebieden (betaald en onbetaald) worden verketterd in plaats van onderzocht op hun maatschappelijke en persoonlijke waarde. Ongelooflijk dat onderzoek van zo'n pseudo-wetenschappelijke aard met een promotie is gehonoreerd. Graag bevelen we belangstellenden een alternatief aan, dat helaas niet hier kan worden besproken:

Michelle Stanworth, *Gender and the Classroom: A study of Male and Female Views of Classroom Life*. Diss. Londen 1981 (p/a WRRRC, 190 Upper Street, Londen N1); een samenvatting hiervan: *Gender and Schooling. A study of Sexual Divisions in the Classroom*, verscheen als nr. 7 van de serie: Explorations in Feminism.

Liesbeth Bervoets

*Women and revolution. Discussion of 'The unhappy marriage of marxism and feminism'*

Lydia Sargent (redactie)

Londen (Pluto Press) 1981, f 23,15

Het artikel van H. Hartmann, dat een aantal jaren geleden in nederlandse vertaling verscheen, trok vooral de aandacht door de stelling dat niet alleen het kapitaal of mannelijke kapitalisten, maar ook 'gewone' mannen profiteren van de onderdrukking van vrouwen.<sup>1</sup> In 'The unhappy marriage of marxism and feminism. Towards a more progressive union' werkt zij deze stelling verder uit tot een meer algemene kritiek op 'recente pogingen om het marxisme en feminisme te integreren'.<sup>2</sup> Het essay verscheen eerder in het engelse tijdschrift *Capital and Class* en is onlangs in een iets gewijzigde vorm, samen met een twaalftal kritieken, als boek uitgebracht. De bundel begint met een inleiding, waarin door de redactrice het theoretische en politiek belang van het debat tussen marxisme en feminisme wordt uiteengezet, en het eindigt met een commentaar van Hartmann op een aantal kritieken.

Hartmann meent dat zowel 'het' marxisme als 'het' feminisme een aantal manko's hebben waardoor zij afzonderlijk niet in staat zijn sekse-onderdrukking bevredigend te verklaren. Zij streeft naar een

gelijkwaardige theoretische en politieke coalitie tussen beide, waarin seksenstrijd niet langer ondergeschikt is aan klassenstrijd. Marxistiese categorieën als kapitaal, arbeid en arbeidsreserveleger zijn niet geschikt voor de analyse van vrouwenonderdrukking, omdat ze 'sekse-blind' zijn. Dat wil zeggen dat zij geen aanknopingspunten geven voor een verklaring van het feit dat vrouwen, zowel in het gezin als daarbuiten, de ondergeschikte arbeidstaken vervullen. Hoewel Hartmann marxistiese categorieën wegens 'sekse-blindheid' terzijde schuift, is de historische en materialistische methode volgens haar prima te gebruiken om de specifieke aard van sekse-onderdrukking bloot te leggen.

Het radikaal-feminisme heeft bij monde van Millet, Mitchell en Firestone 'opwindende' analyses van de macht van mannen over vrouwen opgeleverd. In de visie van Hartmann schieten deze analyses echter tekort, omdat het patriarchaat in deze traditie te veel een psychologies en a-histories begrip is gebleven. Om sekse-onderdrukking te begrijpen is het noodzakelijk om het aan het radikaal-feminisme ontleende concept van het patriarchaat in verband te brengen met de ontwikkeling van de kapitalistische produktiewijze.

De notie van het patriarchaat werkt Hartmann uit als 'een set van sociale relaties tussen mannen, die een materiële basis heeft en die, hoewel hiërarchies, wederzijdse afhankelijkheid en solidariteit onder mannen creëert en bestendigt, waardoor zij in staat worden gesteld vrouwen te overheersen'.<sup>3</sup> Hoewel mannen van verschillende rassen en klassen uiteenlopende maatschappelijke posities bezetten, zijn zij ook verenigd in hun gedeelde overheersingsrelatie ten opzichte van hun vrouwen. Topdogs kunnen underdogs afkopen door hen macht te geven over vrouwen. Mannen zijn van elkaar afhankelijk om hun macht over vrouwen te

behouden. De materiële basis waarop het patriarchaat berust, ligt in de controle van mannen over de arbeidskracht van vrouwen. Mannen behouden deze controle door vrouwen de toegang te ontfangen tot die soorten arbeid die economies onafhankelijk maken (banen die een kostwinnersinkomen geven) en door vrouwen seksuele restricties op te leggen. Monogame, heteroseksuele relaties zijn een efficiënte vorm van controle. Door economiese bronnen en seks af te schermen voor vrouwen kunnen mannen, zowel in het gezin als daarbuiten, persoonlijke verzorging en seksuele dienstverlening eisen van vrouwen en hen de kinderverzorging opdragen. Behalve het gezin zijn ook andere instituties, zoals de school en het leger, cruciaal voor het aanleren en overdragen van patriarchale verhoudingen. De materiële basis van het patriarchaat berust dan ook niet alleen op kinderopvoeding, maar op alle sociale structuren die mannen in staat stellen vrouwen te domineren.

Noch het artikel van Hartmann, noch haar kritiek van marxistische-feministische zijde slagen er naar mijn idee in enige theoretische en/of politieke helderheid te scheppen in de relatie marxisme/feminisme. De verwarring die de bundel oproept, heeft alles te maken met de manier waarop het probleem wordt gesteld: hoe komt er een gelijkwaardige relatie tussen feminisme en marxisme tot stand. Vragen als welke noodzaak er tot een dergelijke constructie is, en wat er te winnen valt bij de voorgestelde coalitie, worden weinig overtuigend beantwoord met een verwijzing naar het marxisme als ontwikkelde theorie van sociale verandering en naar de historische en materialistische methode. Een dergelijk antwoord is vooral verbazend omdat Hartmann het gevaar van inkapseling van de vrouwenstrijd in heden en verleden breed uitmeet. De coalitie wordt dan ook niet zozeer bepleit om in de linkse beweging

steun te verwerven voor vrouweneisen, maar omdat feministen de richting van de strijd voor het socialisme moeten bepalen. 'Mannen strijden tegen het kapitaal, vrouwen weten waarom ze tegen het kapitaal strijden.'<sup>4</sup>

In een aantal artikelen (Eisenstein, Alhibri, Ehrlich) wordt dan ook terecht de vraag opgeroepen met wie Hartmann nu eigenlijk in debat is. In het nawoord licht Hartmann toe, dat de inzet van het debat vooral een plaatsbepaling van de vrouwenstrijd binnen de linkse beweging was. Eisenstein werkt in haar bijdrage de veel interessantere stelling uit dat feministen politiek meer te winnen hebben bij een dialoog tussen liberale (gelijke rechten), socialistische en radicale feministen, dan die tussen marxisten en feministen.

Een vraag die zich onder het lezen voortdurend opdringt is welk theoretisch feminisme en welk theoretisch marxisme Hartmann nu eigenlijk voor ogen heeft. Om me tot het eerste te beperken. Bij mijn weten bestaat er geen zelfstandige, enigszins coherente theoretische marxistische-feministische traditie, zeker niet in Amerika. Hartmann illustreert dit zelf door uiteenlopende opvattingen als die van Firestone, Ehrenreich, Gayle Rubin en haarzelf tot de 'materialistische' traditie te rekenen. Wat er onder 'materialistische' verstaan wordt en hoe dat zich verhoudt tot het economische, blijft onduidelijk. Het lijkt erop dat het ideologische nog steeds bijproduct van de materiële basis is. Harding noemt de benadering van Hartmann reduktionistisch, omdat zij alleen economische aspecten van de arbeidsdeling naar sekse tot de materiële basis rekent. De werkelijke materiële basis van vrouwenonderdrukking moet volgens deze auteur gezocht worden in de maatschappelijke condities waaronder kinderen worden opgevoed. Variaties op de reduktionismekritiek betogen dat het ideologische respectievelijk het kulturele meer

ruimte moet krijgen (Riddough, Stewart en Hicks).

Ik deel met Hicks de mening dat, voorzover er sprake is van een materialistische methode, deze niet los gezien kan worden van marxistische categorieën. Hartmann bewijst dit in haar eigen interpretatie van het patriarchaat, waarbij arbeid en uitbuiting als centrale begrippen blijven gehandhaafd. Zij rekt deze begrippen op door uiteenlopende activiteiten als kinderverzorging en seksuele dienstverlening tot arbeid te gaan rekenen en te stellen dat mannen ook profiteren van de arbeidskracht van vrouwen. Dergelijke toevoegingen leveren nog geen ander concept van seksentegengstellingen op. Het is evenmin verhelderend om eerst voor seksen en klasse-onderdrukking aparte theoretische typologieën te konstrueren om dit vervolgens op 'de' werkelijkheid te projekeren. Het lijkt mij heel goed mogelijk om seksenverhoudingen relatief onafhankelijk van de ontwikkeling van het kapitalisme te bestuderen zonder direkt in idealistische of psychologische categorieën terug te vallen, namelijk door sekse als een sociale konstruktie op te vatten, die verankerd is in maatschappelijke structuren en instituties.

Het boek laat zich het beste lezen als een politieke staalkaart van een aantal posities in de Amerikaanse vrouwenbeweging, waaraan helaas de opvattingen van vrouwen die voor gelijke rechten strijden ontbreken.

#### Noten

1. Heidi Hartmann, 'Kapitalisme, patriarchaat en de dubbele arbeidsmarkt. De historische basis van de beroepensegregatie', in: *Socialisties-Feministische Teksten 2*. Amsterdam (Sara) 1978, p. 38.
2. Heidi Hartmann, 'The unhappy marriage of marxism and feminism; towards a more progressive union', in: Lydia Sargent (red.), *Women and revolution*. London 1981, p. 2.
3. Idem, p. 14.
4. Idem, p. 33.

## Verslag

Ria Hooghiemstra, Dorly Deeg,  
Greetje de Jong

#### *Bèta-vrouwen bijeen in Berlijn*

Biologes, machinebouwsters, planologes, architectes, chemikae, elektrotechnikae, artsen en wiskundiges troffen elkaar op de achtste landelijke bijeenkomst van Frauen in Naturwissenschaften und Technik van 20 tot 23 mei 1982 in West-Berlijn. Zij wisselden enthousiast hun ervaringen met beroep en studie uit, probeerden in abstracte discussies een feministische natuurwetenschap te formuleren en toonden hun werk. Een verslag kan niet meer dan een greep uit een bonte inspiratiebron zijn.

De bijeenkomst die ieder jaar met Hemelvaart in een andere stad plaatsvindt, werd dit jaar georganiseerd door de vrouwen-groep van de Technische Universität van Berlijn. Iedere vrouw die iets wilde laten zien of horen, kon een werkgroep starten. Zo was te kiezen uit twintig werkgroepen, verdeeld over drie dagen. Daarnaast waren er bijeenkomsten per discipline en een uitgebreid cultureel programma. Van de 150 à 200 aanwezige vrouwen kwam bijna de helft voor het eerst. Het uitwisselen van ervaringen — toch al erg belangrijk voor vrouwen in een zo sterk 'patriarchaal' klimaat als de natuurwetenschappen — kreeg hierdoor nog een extra aksent.



### Projekten

Eén werkgroep bestond uit een exkursie naar een volkstuintje waar een groep vrouwen een zonnekollektor aan het bouwen is. In een tweede werkgroep vertelden vrouwen over het vrouwenmuseum dat zij bezig zijn in te richten in Bonn. Tijdens een andere exkursie lieten twee vrouwen hun werk aan een gekraakt fabrieksgebouw zien. Alle technische klussen gingen hun goed af en zij hadden geen moeite beslissingen te nemen bij het werk aan hun eigen ruimtes. Als ze met mannen samenwerkten, vonden ze dit echter moeilijk. Bovendien bleek na de opbouwperiode, dat vrouwen meer aan hun eigen interesses wilden werken dan de mannen, die zich op het projekt bleven concentreren.

### Diskussies

De drukst bezochte werkgroepen behandelden theoretische onderwerpen als feministische ekologie, het natuurbeeld van Indianen, patriarchaat en feministies bewustzijn, en seksualiteit en natuurwetenschap. In de laatste werkgroep draaide de discussie om de hiërarchische verhouding tussen rationaliteit en emotionaliteit en om de mechanismen die deze in stand houden: seksualiteit en natuurwetenschap. Aan de hand van teksten van vier feministische theoretici<sup>1</sup> werd de werking van deze mechanismen beschreven en werd geprobeerd manieren te bedenken om deze te doorbreken. We gaan hier wat nader op in.

Al in primitieve samenlevingen verleerden mannen — door hun gebruik van wapens te beschouwen als een eerste toepassing van de natuurwetenschappen — hun eigen lichaam voor produktieve doeleinden te gebruiken (Mies). Tegelijk met deze vervreemding van de natuur en van de eigen lichamelijkheid werd een nieuwe, 'rationele' denkstructuur ontwikkeld. Deze was nodig om bepaalde dingen niet meer te hoeven waarnemen: dingen die met pijn en lust te maken hebben.

Voor deze dingen ontstond angst. Met name ontstond de angst de controle te verliezen — met als uiterste konsekwentie de angst voor de dood (Griffin). Aan vrouwen werd deze ontwikkeling slechts opgedrongen. Zij werden, doordat zij kinderen kunnen baren, door de mannen als deel van de natuur en bijgevolg als overheersend beschouwd. Het kan dus zijn dat vrouwen minder bang zijn, zodat zij meer mogelijkheden hebben dan mannen om zich alternatieven voor te stellen.

### *Het patriarchaat in de natuurwetenschappen*

Enkele kenmerken van het patriarchaat die in de natuurwetenschappen terug te vinden zijn, vloeien voort uit het 'sado-ritueel' (Daly): het bezeten zijn door de voorstelling van reinheid, een ver doorgevoerde zuiveringsdrang. Het afscheiden van het vak 'zuivere wiskunde' van datgene wat 'toegepaste wiskunde' ging heten, illustreert de hoge waardering voor het abstrakte, de vervreemding van de zinnelijke ervaring. Een ander, hiermee verband houdend kenmerk van het patriarchaat is de dwangmatige neiging alles te ordenen. Zo zijn de natuurwetenschappen opgedeeld in detailgebieden, opdat alleen nagedacht kan worden over dingen die overzichtelijk en helder zijn. Een derde kenmerk is de rituele praktijkopleiding die je zowel in het leger vindt als in natuurwetenschappelijke vakken.

De beheersing van de natuur door middel van de natuurwetenschappen blijkt niet te lukken, terwijl er steeds meer energie in gaat zitten. Energie die dus niet gebruikt kan worden voor produktie. Als voorbeeld werd kankeronderzoek genoemd: hier wordt het tegengaan van de dood beoogd in plaats van het aktiveren van positieve afweer-mechanismen van het lichaam zelf. De oorsprong van kanker blijft een raadsel en wordt een raadsel gehouden om de natuurwetenschappen in stand te houden zoals die nu zijn. Dit levert een

schijnzekerheid. Irigaray noemt in dit verband de onmogelijkheid van een vloeistof-mechanika in de huidige natuurwetenschap. Vloeistof is essentieel voor het leven.

### *Oplossingen?*

Om uit de beperkingen van het patriarchaat te komen moeten vrouwen zich hun lichamelijke (seksualiteit) eigenmaken en hun ontwikkeling in eigen hand nemen. Aanbevelingen over hoe dat in de praktijk moet, bleven echter steken in al te dagelijkse zaken: je niet laten dwingen hele dagen stil te zitten, je eigen dagprogramma maken en een eigen ruimte vinden om na te denken.

In de discussie heerste eensgezindheid. Een vrouw die kwam met de opmerking: 'We kunnen in de huidige maatschappij niet alles vanuit onszelf veranderen: het kapitalisme stelt grenzen', kreeg te horen: 'Je moet uit angst de grenzen niet vaster maken dan ze zijn. Je moet de huidige grenzen juist ter discussie stellen.' Een andere vrouw vroeg zich af of sommige mannen niet hetzelfde willen als wij. Zij werd gewezen op het andere lichaam en de andere bewustzijns-structuur die wij vrouwen hebben: wij zouden ons in geen geval bij mannen kunnen aansluiten. 'Wij moeten chaos in de patriarchale hiërarchiese orde aanrichten, opdat we de natuur weer kunnen kennen.' Een vrouw in de zaal die met een logiese opmerking 'uit de patriarchale koker' aankwam, werd weggejoeld. Dáárvoor leek in de chaos geen plaats...

Het aardige van deze werkgroep was de poging 'vrouwenkultuur'-elementen te verbinden met kritiek op de natuurwetenschappen. Maar zoals ook de vrouwenkultuur zich buiten de maatschappij plaatst, bleef hier als prakties enige mogelijkheid over uit de natuurwetenschappen te stappen. Hiermee worden andere — eventueel realiseerbare — oplossingen, voortkomend uit de konfrontatie met de praktijk, uitgesloten.

### *Vrouwenstudies*

Het valt op dat in West-Duitsland de scheiding tussen alternatieve en geïnstitutionaliseerde praktijk groter is dan in Nederland. De vrouwengroepen richten zich niet op het verkrijgen van formatieplaatsen voor bèta-vrouwenstudies, zoals in Nederland met succes is gebeurd. Een verklaring kan zijn, dat de Duitse vrouwen theoretischer discussies voeren en zich principiëler opstellen, zodat eerder de konklusie volgt dat een eigen praktijk gevormd moet worden. Maar ook de geringere mogelijkheden op de universiteiten spelen een rol. Het gevolg is, dat vrouwenstudies in West-Duitsland vrijwilligerswerk is gebleven en dat alternatieve projecten los van de universiteit staan.

### *Noot*

1. Mary Daly, *Gyn/ecology*; Susan Griffin, 'Die Angst der Männer vor Frau und Natur: Sinnlich, gierig, grausam, tödlich'; Luce Irigaray, *Das Geschlecht das nicht eins ist*, waaruit m.n. 'Die Mechanik des Flüssigen'; Maria Mies, 'Gesellschaftliche Ursprünge der geschlechtlichen Arbeitsteilung'.

# Gegevens over de auteurs

*Magda Carion* (1939) studeert antropologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is werkzaam als docente case-work aan de Voortgezette Opleidingen in Nijmegen.

*Dini Hogenelst* (1958) studeert nederlands, hoofdvak middeleeuwse letterkunde, aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

*Siebre Miedema* (1949) is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de vakgroep wijsgerige en empiriese pedagogiek van de Rijksuniversiteit Leiden.

*Camille Mortagne* (1940) studeerde in Frankrijk enige jaren engels, daarna aan de UvA frans en is thans wetenschappelijk medewerkster aan de sectie taalbeheersing van de Rijksuniversiteit Utrecht.

*Rina Van der Haegen* (1954) heeft een onderzoeksoverdracht Vrouwenstudies bij het Filosofisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen

*Judith Vega* (1956) studeert politiekologie aan de Universiteit van Amsterdam en werkt tot september 1982 als kandidaatsassistentie vrouwenstudies aan de subfakulteit sociologie van deze universiteit.

*Ina Veld* (1955), afgestudeerd aan het Sociaal Hoger onderwijs Friesland (SHF) in Leeuwarden.

*Agnès Vincenot* (1947) studeerde in Frankrijk filosofie en was wetenschappelijk medewerkster aan de Centrale Interfakulteit van Utrecht. Nu is zij docente filosofie aan de Akademie voor Bouwkunst in Rotterdam en tijdelijk werkzaam aan de Erasmusuniversiteit, waar ze onder meer vertaalt.

*Saskia de Vries* (1958) studeert nederlands, hoofdvak moderne letterkunde, aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

*Corrie van der Weele* (1954), afgestudeerd biologie; studeert nu filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

*Ineke van der Zande* (1952) volgde de sociale akademie in Den Haag en studeerde sociologie aan de Rijksuniversiteit Leiden, waar zij nu als wetenschappelijk medewerkster verbonden is aan de vakgroep sociale pedagogiek.

# Tijdschrift voor vrouwenstudies

## Eerder verschenen nummers

- 1, 1981, 1: Uitverkocht
- 2, 1980, 2: Verkrachting in enkele samenlevingen – Feministische literatuurwetenschap – ‘Blijf van m'n Lijf’ – ‘Lof der Rede’ – Feministies onderwijs en eigen ervaring.
- 3, 1980, 3: Verzet van mishandelde vrouwen – Feministische kunst – Kollektivering van huishoudelijke arbeid – Kennis of verandering
- 4, 1980, 4: Feminisme en theologie – Wet gelijk loon – Vrouwen-groepen op de sociale academie – Diskussie vrouwenstudies
- 5, 1981, 1: Anorexia Nervosa – Arbeidsdeling naar sekse – Dienstboden – Oral History – Kennis en weten
- 6, 1981, 2: Seksisme op de werkplek – Introductie op Julia Kristeva – Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling – Relatieve autonomie
- 7, 1981, 3: Lezingen Zomeruniversiteit Vrouwenstudies over psychoanalyse en over marxisme – Werkloosheidsbeleid – Literatuurwetenschap – Fallucinatie? – Sociale wetenschappen
- 8, 1981, 4: Mondriaan: ‘het mannelijke’ – Huisvrouw en lichamelijke klachten – Man-vrouwbeeld op televisie – Goddess Movement
- 9, 1982, 1: Typies vrouwenwerk?: positie van vroedvrouwen – Narratologie, psychoanalyse en ideologiekritiek – Lillian Rubins methode – Feministische wetenschap en methodologie
- 10, 1982, 2: Langdurige zwangerschappen in Noord-Afrika – Androgynie – Goed Wonen? – Ambities en arbeidsmarkt

Verder bevat elk nummer vaste rubrieken: Recensies, Verslagen van bijeenkomsten en Kroniek, en wordt tweemaal per jaar het overzicht van lopend onderzoek vrouwenstudies van het IAV gepubliceerd.

Al deze nummers zijn te bestellen bij de boekhandel of rechtstreeks (schriftelijk of telefonies) bij Uitgeverij SUN Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, telefoon 080-221700.